

Fix 630

11.e Szélely

ÚJ FOLYAM XXV. 9-10. SZÁM

BUDAPEST

2016. OKTÓBER

MAGYAR SZEMLE

K é t h a v o n t a   a z   e g é s z   l á t ó h a t á r

Emlékezünk Granasztói Györgyre: ORBÁN VIKTOR és KODOLÁNYI GYULA búcsúbeszédei • Búcsú Csoóri Sándortól: BOGÁRDI SZABÓ ISTVÁN, BALOG ZOLTÁN, ILLYÉS MÁRIA, KÓSA FERENC • GRÓH GÁSPÁR: Búcsú a lázítótól • SZAJLAI CSABA: Közgazdasági energiacirkuláció: Matolcsy György három éve a Magyar Nemzeti Bank élén • BOD PÉTER ÁKOS: Jövedelmi viszonyok és társadalmi legitimáció: Gondolatok 1956 hatvanadik évfordulóján • ENTZ GÉZA, JÁSDI ISTVÁN, DÁVID GYULA naplója és emlékezések 1956-ról

HÍREK

A Magyar PEN Club október 7-én Janus Pannonius Műfordítói Díjjal tüntette ki lapunk főszerkesztőjét, Kodolányi Gyulát, „az angolszász líra bonyolult intellektualitású szövegvilágának értelmezésért és átültetésért”.

Visszavonult lapunktól Csejdy Lászlóné Jánosy Virág, aki csaknem két évtizeden át, 1998 februárjától volt a lap tipográfiai és képszerkesztője. Belépésekor a lap karakterét megtartva, pragmatikusan, ötletesen és elegánsan áttervezte az eredeti Banga Ferenc-féle vizuális megjelenést és tipográfiát. Részt vett arculatunknak a formátumváltással 2015-ös áttervezésében is.

Elvesztettünk egy értékes munkatársat, de megtartjuk a kedves, bájos, szellemes barátot.

ÚJ KÖNYVEINK

Tóth Klára: *Első generációs szabadság*

M. Szebeni Géza: *Giesswein Sándor keresztényszocializmusa*

Szent-Iványi Domokos: *Visszatekintés 1941–1972*. Szerkesztette Kodolányi Gyula és Szekér Nóra, fordította Németh Orsolya. Gróh Gáspár előszavával és Szekér Nóra bevezetőjével

Illyés Gyula: *Atlantisz sorsára jutottunk – naplójegyzetek 1956–57*. Szerkesztette Illyés Mária és Horváth István. Illyés Mária előszavával és Horváth István jegyzeteivel.

Könyveink a szerkesztőségben kedvezménnyel megvásárolhatók.

A HONLAPRÓL

A SZERKESZTŐTŐL: Szeretnénk honlapunk böngészésére buzdítani minden érdeklődőt. A *Magyar Szemle* honlapján, az *Online Írások* című új rovatunkban több, későbbi közlésre szánt tanulmány már jóval a nyomtatott megjelenés előtt olvasható. Itt található olyan anyagok is, amelyek csak az online rovatban lesznek hozzáférhetőek. Kérjük, keressenek minket a világhálón, a www.magyarszemle.hu címen, és használják gazdag archívumunkat. Honlapszerkesztőink folytatják a digitalizálás előtti cikkeink beemelését, ott most már az 1992. és 1993. év írásai is olvashatók, illetve szerzőink teljes névsorát is megtalálják.

A MAGYAR SZEMLE A VILÁGHÁLÓN

<http://www.magyarszemle.hu>

DRÓTPOSTACÍMEINK:

Főszerkesztő: kodolanyigyula@magyarszemle.hu

Szerkesztőség: msza@magyarszemle.hu

Terjesztés: msza2@magyarszemle.hu

FOGADÓÓRÁK megbeszélés szerint.

A FOLYÓIRATOT kiadja a Magyar Szemle Alapítvány. A Magyar Szemle Alapítvány Igazgatósága: Bod Péter Ákos, Borostyánkői Mátyás, Entz Géza, Granasztói György (elnök), Horkay Hörcher Ferenc, Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula.

LAPUNK ELISMERÉSE ÉS E SZÁMUNK TÁMOGATÓI:

Prima Díj 2003

MAGYAR SZEMLE

Új folyam XXV. 9–10. szám, 2016. október

Főszerkesztő: **Kodolányi Gyula**

Szerkesztőbizottság: **Czakó Gábor,**
Egedy Gergely, Horkay Hörcher Ferenc,
Kulin Ferenc

Főszerkesztő-helyettes: **Gróh Gáspár** Olvasószerkesztő: **Pápai Luca**

Szerkesztő: **S. Király Béla** Online szerkesztő: **Kodolányi Judit**

Tördelőszerkesztő: **Flagrans** Korrektor: **Kiss István**

TARTALOM

ORBÁN VIKTOR gyászbeszéde Granasztói György temetésén	3
KODOLÁNYI GYULA: Granasztói György búcsúztatása – A múlt ajándéka és terhe	6
„Egyszer majd ez is elmúlik” – Csoóri Sándortól búcsúzik Bogárdi Szabó István, Balog Zoltán, Illyés Mária és Kósa Ferenc	11
GRÓH GÁSPÁR: Búcsú a lázítótól – Csoóri Sándor búcsúztatása	26
MARTONYI JÁNOS: Identitás és geopolitika (2. rész)	32
SZAJLAI CSABA: Közgazdasági energiacirkuláció – Matolcsy György három éve a Magyar Nemzeti Bank élén	45
ENTZ GÉZA: Krónika – Feljegyzések a forradalomról (1. rész)	52
JÁSDI ISTVÁN: A mi '56-unk	66
DÁVID GYULA: Tamási Áron a kolozsvári Bolyai Egyetemen 1956-ban	81
S. KIRÁLY BÉLA: Szemben álló tükrök végtelenje – Illyés Gyula és szülőföldje	97

KÖRKÉP

GRÓH GÁSPÁR: Tamási Áron és a Nagy Háború	104
BÓNIS FERENC: Portrévázlat Bartókné Pásztory Dittáról	112
FÁY ZOLTÁN: Reform a Kúrián	115
BOD PÉTER ÁKOS: Jövedelmi viszonyok és társadalmi legitimáció – Gondolatok 1956 hatvanadik évfordulóján	118
SZERZŐINK	125

A lapszámunkban közölt fotók forrásai a Fortepan és az MTVA fotóarchívuma.

Köszönjük Kabdebó Tamásnak a naplórészletéről készült fotóját.

A fedélen: a Maléter Pál ezredes által odarendelt Kossuth-címeres harckocsi a Kilián laktanya Üllői úti bejáratánál 1956. október 24. és november 4. között.

A felvétel készítésének pontos dátuma ismeretlen. (Fotó: MTI, Burghardt Ferenc)

ORBÁN VIKTOR GYÁSZBESZÉDE GRANASZTÓI GYÖRGY TEMETÉSÉN

2016. augusztus 25., Budapest

Az volt a tervem, hogy idén, amikor az őszi beszökik, és Szent Mihály útján suhan, vele és Martonyi Jánossal – ha egy napra is, de – kiszökünk Párizsba. Megírták ugyanis, hogy elkészült Párizs szívében az a hatalmas ortodox templom, amelynek felszentelése néhány napra a politikai hírek élére állítja a francia fővárost, s hetekig teret nyit az Európáról, a civilizációk jövőjéről, a politika és a kultúra kapcsolatáról szóló eszmefuttatásoknak. Már előre – mint látható, túlságosan is korán – örültem annak a délutánnak, amelynek izgalmas történetfilozófiai beszélgetéseiben én majd érdeklődő hallgatással vehetek részt. A magamfajta örökdiák mérföldekről, és ha szabad ezt mondanom: szagról felismeri az örök tanárt. Így csapódtam én Granasztói György, az örök tanár mellé, és ezért ragaszkodtam hozzá addig, amíg tehettem. A tanároknak ez a fajtája nem ad órákat, nem tart előadásokat, és nem vizsgáztat. A tanároknak az a fajtája, amelyhez Granasztói György is tartozott, egyszerűen csak van, létezik, él, és megengedi, hogy mi vele együtt létezhessünk. Nem magyaráz, nem bizonyít, csak elmond, ha beszélsz, figyel, ha számárságot mondasz, rápirítás helyett elegáns ellentörténetet hoz föl, s te beismerés nélkül is ráébredhetsz számár voltodra. És ha eredeti gondolatod támad, valami titkos módon érzed, hogy ő is veled örül.

A veszteségünk hatalmas és felmérhetetlen. Nem melldöngető, nem égbekiáltó, inkább csendes és mély veszteség ez. Olyan veszteség, amely nem dönt le a lábadról, nem sújt a földre, nem rendít meg drámaian, de érzed, hogy sokáig nem tudsz majd szabadulni a tompa fájdalomtól, érzed, hogy hiánya évekig fog kísérni nap mint nap. Még a hiánya is olyan lesz, mint az élete volt: decens, kimért és mély. Mindig is azt gondoltam róla, hogy ha van ősalakja a polgárnak, ha van megtestesülése a Márai-féle embereszménynek, ha van még túlélő példánya ennek az osztálynak, akkor az minden kétséget kizáróan ő. A magyar polgár. Aki, bár magától értetődőnek tekinti a szellem elsőbbségét az anyaggal szemben – elvégre nem beszélő állatok vagyunk –, sohasem esett azok hibájába, akik az értelmet, a kulturáltságot, a műveltséget az emberi

karakter elé helyezték. Ő tudta, hogy az embereket állat módjára táborokban tartó náci tisztok esetenként elegánsan és szép iskolázottsággal játszottak hangszereken, és azt is, hogy kiemelkedő filozófusok voltak képesek a vörösterror aljasságaira. „Igen, uraim” – tanította minden mozdulatával –, „tudjátok, mégiscsak a jellem a legfontosabb”. Ezért volt, így lehetett kimagasló műveltsége, a szellemi arisztokráciába szóló klubtagsága mellett is demokrata. Elvégre ha a tanuláshoz és a művelődéshez nem férhetünk is hozzá egyenlően, az erős karakterre, a szilárd jellemre, a becsületes életre mindenkinek van esélye. És ez az esély ott van az orrunk előtt, csak a kezünket kell kinyújtani érte, pontosabban a szívünket kell kinyitni előtte. Örültem, amikor hallottam őt cifrán és indulatosan beszélni, amikor kijött a sodrából, persze nem úgy, mint mi, népfiai, csak úgy decensen, granasztóisan. Mert igen, voltak olyan dolgok és voltak olyan emberek, akik átlökték őt a népnyelv erőteljesebb kifejezéseinek világába. Nem tűrte a hazaárulást, és nem szenvedhette a hazaárulókat, tartozzanak akár a szellem magasabban jegyzett régióihoz is. Magyar volt, és szeretett magyar lenni, sőt ez volt számára a legfontosabb. Nem tűrte, ha bántották a magyarokat. Nem tűrte, ha méltánytalanok voltak velünk, ha lenéztek, ha sértegettek bennünket. Ilyenkor ő nem a morgoló többséghez, hanem a hangos kisebbséghez tartozott. A magyar mára olyan fajtvá lett ugyanis, amelynek többsége morog, dohog, önérzetesen felfújja a mellkasát, de csak kisebbik része emel szót, ragad tollat, vagy fog botot, hogy túllépve a sértettségén, védekezzen, elégtételt vegyen, vagy egyszerűen csak harcoljon. Granasztói György bátor ember volt. Szót emelt, tollat ragadott, és ha úgy hozta volna az élet, a bot is jól állt volna a kezében. Jó volt vele egy sorban verekedni a magyarok becsületéért. Bátorsága is afféle polgári bátorság volt, minden kardcsörtetés és hetvenkedés nélküli. Jó katona volt, aki sosem felejtette el, hogy nem azok ellen harcolunk, akik szemben állnak velünk, hanem azokért, akik mögöttünk vannak. Igen, tisztelt gyászoló gyülekezet, távozásával egy nagy harcost veszítettünk el.

Egy tehetséges és művelt nemzedék azon részéhez tartozott, amely a rendszerváltáskor nem ingott meg, pontosan és a villámcsapás gyorsaságával felmérte, hol a helye. Minden nagyképűség és manír nélkül, pontosan tudta, hogy az Antall József körül gyülekezők az egyetlen olyan csoport, amely képes lehet szellemi, minőségi és politikai alternatívát állítani az állampártból lett posztkommunista és később hozzájuk csatlakozott liberális erőkkel szemben. A hűséges embereknek két fajtájuk van. Vannak, akikről erőfeszítést követel, hogy kitartsanak valami mellett, akiknek komoly energiákat kell mozgósítaniuk, hogy életüket a megfelelő ösvényen, a hűség útján tartsák, és még in-

kább ahhoz, hogy az időnként padkára csúszó szekerek lovait visszatereljék a biztos úttestre. És vannak, akik számára a hűséges élet természetes módon árad. Ha kell, a kitaposott ösvényeken, ha kell, új utakat törve halad a beteljesülés felé. Ő az utóbbiak közé tartozott. Gyermekként élte meg a magyar szuverenitás elvesztését, az ország hadszínterré válását, a totális diktatúrák kiépülését, a nemzet hol egyik, hol másik csoportjának kirekesztését, elhurcolását, megsemmisítését, kitelepítését, lassú elszáradásra ítélt hátratételeit, az ezeréves értékek rombolását, a nemzet múltjának eltörlését célzó igyekezetet. Mindazt, amit *a két nappal nélküli éjszaka* hozott magával. S ő ebben az embert, jellemet, fizikai és lelki erőt próbára tevő történelmi és erkölcsi labirintusban könnyed eleganciával követte a hűség útját, volt és maradt történelmi osztályának, hazájának és civilizációjának méltó képviselője. Európai, magyar, polgár. Érdekes, milyen magától értetődő módon hitt abban, hogy a szovjet megszállás sem tud bennünket elszakítani a Nyugattól. Milyen magabiztosan hitt abban, hogy a mi kompunk nem ragadhat a keleti parton, és milyen rendíthetetlen hittel vallotta, hogy csak rajtunk, pontosabban a mi emberi minőségünkön múlik, hogy megmarad-e az a sodrony, amely segítségével majd – ha eljön az idő – visszahúzódzkodhatunk a nyugati partra. És igaza lett. Sohasem árulta el, csalódott volt-e, hogy visszatérésünkkor nem az a Nyugat fogadott bennünket, amelyet elhagyni kényszerültünk. Nem beszélt erről, de úgy láttam, fájt neki. De nem engedte meg magának a reménytelenség önfeladásra és henyélésre ítélt luxusát, annak a nyílt összeesküvésnek volt a részese, amely azért dolgozik, hogy Európa ismét megtalálja szabad, életvidám, derűs, keresztény önmagát. Köszönettel tartozunk, tartozom, hogy munkatársai és barátai lehettünk. A veszteség és a köszönet érzése most összekeveredik a lelkünkben. A kettő közötti arány, a veszteségérzet és a köszönet aránya általában az elhunyt életkorától függ. Minél előrehaladottabb korban hagy itt bennünket, annál inkább látjuk úgy, hogy befejezett volt az élete. Bár most könnyeinkkel küszködünk, mégis inkább a köszönet uralja a búcsút. Hálásak vagyunk a Jóistennek, hogy barátunk, Granasztói György teljes életművel a háta mögött, étellel betelve távozik közülünk.

Tisztelt gyülekezet!

Olyan ez itt most, mintha a jobbik énünktől búcsúznánk.

Kedves Gyuri, legyen a Jóisten ítélete Rólad olyan méltányos, mint amilyen méltányos Te voltál itt velünk, ebben az árnyékvilágban. Isten Veled!

GRANASZTÓI GYÖRGY BÚCSÚZTATÁSA

2016. augusztus 25., Budapest

Kodolányi Gyula

Amikor hirtelen távozik el valaki, aki nagyon közel áll hozzánk, különösen megüti szívünket a halál. Aztán lassan magunkhoz térve a bénultságból, a gyász első napjaiban arra döbbenünk rá, hogy az eltávozottnak hány olyan vonása van, amelyet sosem próbáltuk megfogalmazni magunknak. Amíg itt volt velünk, mindennapjaink színes folyamának részeként folyton mozdult-alakult az ő képe is, ahogy a pillanat magával hozta. Ahogy annyi arca van mindnyájunknak, ahány barátunk, ahány fontos ügyünk. Most viszont szeretnénk megkísérelni a lehetetlent, végleges képet foglalni keretbe róla.

Mégis, a személyiségben ott működnek a változatlan vezérlő mélyáramok, s ezeket eredetüknél meg lehet látni, a forrásoktól lehet követni a kiteljesedés felé. Granasztói Györggyel, Gyurkával, fél évszázados barátság köt össze, az egyik legerősebb az életemben. Családjainkat is összefűzte, összefűzi ez a kötelék. Az évek során tehát lassan rábukkanhattam szemérmes személyisége forrásaira.

Hogy mivé válunk, függ genetikai örökségünktől, génjeink egyszeri, egyetlen s olykor meglepő kombinációjától. De függ a kortól is, amelybe születünk, s az öröklött és választott tradícióktól. Ezek segítenek bennünket abban, hogy sorshelyzetünk kihívásaira olyan választ adjunk, amelyik testünk-lelkünk méltó kibontakozását teszi lehetővé.

Granasztói Györggyel mi olyan korban nőttünk fel, amikor maguk a tradíciók váltak üldözötté az ádáz romboló hatalom szemében. 1947-től kezdve a Rákosi-klikk gépezete kérlelhetetlen gyűlölettel dolgozott azon, hogy a magyar társadalom természetes szövete minden részében szakadjon szét. Nemcsak az úgynevezett úri osztályokat akarták eltüntetni, de a középosztályt, a parasztságot és a hagyományos munkásosztályt is, és minden társadalmi és szakmai közösséget, minden hagyományos intézményt az egyházaktól a dalárdáig. Egy szerkezetétől és vagyonától, szokásaitól és emlékezetétől megfosztott masszává akartak gyúrni bennünket, amelyet tetszés szerint terrorizálhatnak, gyalázzhatnak s nevezhetnek bűnös nemzetnek.

Ebben a helyzetben ellenálló lett mindenkiből, aki a maga környezetében csendben és hűségesen fenntartotta a hagyomány gondolatait, az értékeket és a szokásokat. Minden magyarból, aki 1956 emlékét és szellemét úgy őrizte magában, mint legnagyobb kincsét, mint titkos reményt. Őrzőnek lenni feladat és hivatás lett, és sok-sok család és kis közösség választotta, vállalta ezt a dacos küldetést a maga helyén. Így történhetett, hogy Magyarország a kommunizmus négy évtizedét a várhatóán jobb erkölcsi és szellemi állapotban élte túl.

Ilyen megőrző és fenntartó környezetből származott Granasztói György is. Abból a nagyszerű magyar középből, amelynek tagjai az igaz oldalon álltak 1944-1945-ben, 1948-ban, 1956-ban és 1990-ben is. A jó oldalon – vagyis a Jó oldalán. Az is kiment a divatból fél évszázad alatt, hogy emlegessük felmenőinket, Granasztói Györgyöt pedig jó ízlése tartotta vissza mindig bármiféle hivalkodástól. Mi azonban most megemlíthetjük, hogy a szepességi származású, pécsi Granasztói-Riemerek közeli rokonságban álltak a Fischerekkel – köztük volt az elszántan náciellenes belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc is, akit 1944. március 19-én a megszálló németek a mauthauseni koncentrációs táborba hurcoltak. Sok nevezetes cselekedete közt ő nevezte ki id. Antall Józsefet menekültügyi kormánybiztosnak, és az ő maradék jó emberei látták el titokban, ezerszámra tökéletes, kitöltetlen személyi okmányokkal Raoul Wallenberget és csapatát.

Granasztói György hűséges maradt ehhez a nemes családi hagyományhoz, amelyet az ő számára író és urbanista édesapja, Granasztói Pál személyesített meg. Fontos volt számára az is, hogy édesapja baráti köréhez tartozott Ottlik Géza, akit Gyurka mindvégig a legnagyobb-nak tartott a modern magyar regényírók között. Fontos tudatformáló szerepe volt életében édesanyja párizsi orosz-francia rokonságának, akiknek tehetségét nagyapja, Rózsaffy Dezső festőművész fémjelezte. De sorsformáló lett az ő életében felesége, Györffy Katalin művészettörténész és családja is, melynek tagjai közt a magyar szellemi életnek olyan nagy alakjai találhatók, mint Györffy István néprajztudós, és Györffy György, az Árpád-kor történésze. Vagy Katalin édesapja, ifj. Györffy István, az európai hírű szemészprofesszor, a műanyag kontaktlencse megalkotója. Vagy olyan politikus, mint Bisztrai Farkas Ferenc közgazdász, aki 1945-ben a Nemzeti Parasztpárt, 1956-ban a Petőfi Párt egyik vezetője volt, Illyés Gyula benső barátja.

Bámulatos ez a lista, de nem azért említem meg, hogy fényesítsem vele barátom nevét, hanem mert oly sokan örököltünk hozzá hasonló személyes hagyományt, ha kevésbé nevezetesek is vagy éppen névtelenek a tagjai. Nem a nevek ismertsége a fontos, hanem a személyes múlt eleven hálózata, az elfogadott, választott múlt ajándéka és súlya. Ilyen

volt Gyurka ritkán emlegetett öröksége, amelynek ajándékával az életút-
nak vágott – s ilyen volt rajta a láthatatlan teher, mert ilyen őrszemle-
mek és mestereknek tartozott elszámolással az életéért a Mindenhatón túl.

Valóban, most mondaná nekem azt Gyurka, akit arányérzéke és iróniája
ritkán hagyott cserben, és a méltatás mindig zavart: „*Jól van, Gyuszikám,
hagyjuk ezt*”. De ez a névsor mást is jelent: egy sokarcú, organikus magyar-
ságkép bontakozik ki belőle – olyan kép, amelyben orosz, francia, német
s ki tudja milyen származású kiváló embereket fog össze az a közös törek-
vés, hogy jó magyarok akarnak lenni, és jó európaiak is. S e névsor olvas-
tán még természetesebb lesz számunkra, hogy Granasztói György döntő
szerepet vállalt magára a miniszterelnök mellett abban, hogy 2015-re el-
készüljön Esztergomban az Árpád-kori királyi kápolna csodálatos falfes-
tésének rekonstrukciója. S az is, hogy történészként a középkori európai
és magyar városok életével foglalkozott, de érdekelt az is, hogy az alföldi
mezővárosok paraszt-polgársága hogyan alakította ki a maga gazdagon
differenciált életrendjét.

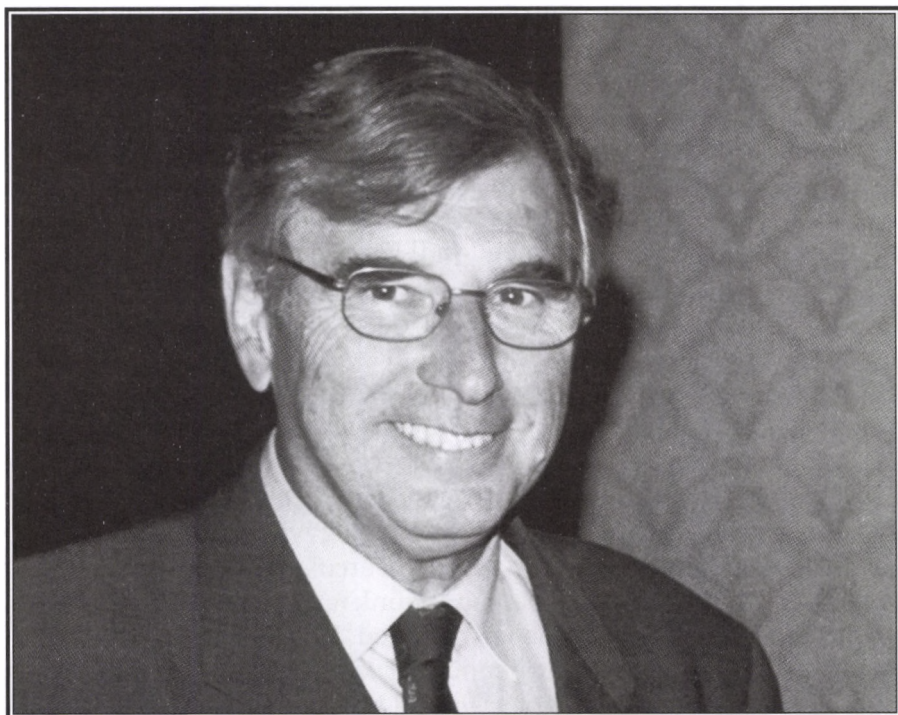
Sok ezren voltunk az értelmiségben, s még többen azon kívül, akik
nemzedékünk felnőtte válásának idején, a puhuló, de nyomasztó
középső Kádár-korszakban a szellemi ellenállás útját választottuk
a rendszerrel szemben, amelynek uniformizáló ereje egyre inkább
az igénytelenségben, a restségben és a cinizmusban nyilvánult meg.
Megtaláltuk azokat a szakmai zugokat, ahol megbízhatatlanként is
dolgozni hagytak bennünket. A margót választva elkerültük a karrier
csapdáit, és sosem ejtettük ki szánkron azt a szót 1956-ról szólva, hogy
ellenforradalom. Messze nyújtottuk ki szellemi antennáinkat a múltba
és a jelen szabadabb külvilágába. Lépést akartunk tartani a világgal,
képtelenül biztos ösztönnel bízva abban, hogy értelme van az önépí-
tésnek, a szellemi gyarapodásnak, mert egy ismeretlen, de biztos jövő-
ben szüksége lesz az országnak mindarra, amit tudunk, mert egyszer
majd helyreáll az értékek rendje.

Idővel, amikor a rendszer nyitással próbálta magát megújítani egy-
re mélyülő válságában, kutatóként külföldre mehettünk, s ezeken az
utakon „magántanulmányokat” folytattunk az egészséges, teljes éle-
tet élő nemzetek politikai életéről és intézményeiről. Gyurka a francia
nyelvterületen, én az angolon. Gyurkát a társadalomtörténet érdekelt,
s ennek lett itthon új iskolát teremtő mestere. Kutatta a történelmi
közösségek rendjét, és a valóság rendtelenségét és anomáliáit. A szel-
lemi és anyagi kultúrát. A törvényeket és a mélyen természetünkbe
ágyazott eredetüket. Napunk emberi káoszát is, mert egyik lábával
a jelenben állt biztosan. Hús-vér ember volt, szerette az életet, és ki-
vette a részét sok apró örömeiből. Nem titkolta, hogy a kultúra ün-

nepeiként becsüli és élvezi mindazt a jót is, amit a konyhaművészet, a borászat és a serfőzés létrehozott, amerre csak járt a világban.

Ez az életöröm egy töről fakadt egész egyéniségével. Gyurkát az emberi közeg érdekelte szenvedélyesen, létünknek ez a sűrű szövevényekből álló közepső régiója, amely a csillagos ég és a föld között terül el.

Félelmetes megfigyelője, elemzője volt az emberi természetnek, akár egy regényíró – szerette szépségét és elszenvedte hitványságait. Ez utóbbiban, mint posztmodern korunk elviselésében is, segítette két legendás képessége: mesélő tehetsége és humorérzéke, amelynek áldásaival bőven ajándékozta meg barátait és tanítványait. A társalgás ősi s oly emberi műfajának páratlan művésze volt. A groteszkségek és ocsmányságok olykor felbőszítették, s ő jól kiengedte haragjának gőzét – többnyire azonban történeté formálta, és humorával fonákjukra fordította őket. Hányszor fordult elő velünk, hogy a lelki gödörből Gyurka humora emelt bennünket fel, bajunkat az ő oldó és eltávolító derűje tette a helyére. Öníroniája pedig olyankor ért a csúcusra, amikor saját balfogásait, fenékre huppanásait mesélte el harsány nevetéssel – hogy hogyan járta meg néhányszor a digitális technológia iránti rajongása miatt, vagy hogyan ürítették ki egyszer ismeretlenek az autója teli csomagtartóját, amelyet ő órákon át feledett tárva-nyitva

Granasztói György (2000 körül). (Fotó: családi felvétel)

a leányfalusi nyaraló mellett az utcán. Az ilyen humor mögött alázat áll, a lélek igazi hitele és ereje.

Természetes, hogy az ilyen ember közösségszervező lesz – Gyurka könnyedén teremtett kapcsolatokat, s átjárást a társadalom különböző körei és szférái között. Ez a tehetsége 1988 táján szökött igazán virágba, végre a nyilvánosság fényében is – mintha egész addigi élete csak felkészülés lett volna a nagy változásra. Egy szabad, szabadságra törekvő társadalomban szellemi embernek kötelessége részt venni

a közéletben – ahogy eleink is tették, ha tehették. Ez volt a magyar közép hagyománya. Nem csoda hát, hogy 1990 őszétől Gyurka Antall József harmas nagyköveti megbízatásával dolgozott Brüsszelben, s ott hamarosan a nagyköveti kar egyik legnépszerűbb tagja lett, olyan személyes barátokat szerezve magának s nekünk mindnyájunknak, mint Manfred Wörner NATO-főttitkár.

Ebben a konstellációban telt munkás életének utolsó negyed százada, elképesztő tevékenységi lázban. Miközben a magyar-francia Atelier doktoriskolában új szemléletű történészek nemzedékeit nevelte ki, a Batthyány Lajos Alapítvány elnökeként a magyar jobbközép önszerveződésének és eszmélésének kulcsszereplője lett, és nagy szerepe volt abban, hogy létrejött az a széles híd az 1990 utáni magyar jobbközép első és második nemzedéke közt, amely ma politikai életünk gerincét képezi. Felsorolni is nehéz volna e közéleti szereplés fórumait – de elengedhetetlen, hogy megemlítsük a Magyar Polgári Együttműködés Egyesületet, amelynek elnöke is volt 2000 és 2002 között, és a Friends of Hungaryt, Magyarország külföldi barátainak egyesületét, amelynek alapítói közt volt 2012-ben.

Mindezek után talán természetesnek tekinthetjük, hogy barátunkat belső munkatársának hívta meg Mádl Ferenc és Orbán Viktor is.

Nekem az utolsó negyed században barátságunk a közös munkát jelentette a diplomáciában és a közéletben, különösen pedig két folyóiratunk, a *Magyar Szemle* és a *Hungarian Review* szerkesztésében és kiadásában. Sok évtizedes szellemi hálózatunkra építve, akartunk egy magyar folyóiratot, amelyben közérthető esszéikben folyik a gondolkodás múlt-ról, jelenről és jövőről. És akartunk egy angol nyelvű folyóiratot, amely a legmagasabb színvonalon képviseli a nagyvilágban az újjászülető Magyarország és Közép-Európa szellemi arculatát. Gondjainkat együtt beszéltek meg kedves Mádl Ferenc Körünk rendszeres diskurzusaiban.

Drága Gyurka, nagyon nehéz nélküled. Köszönjük a Mindenható-nak, hogy megajándékozott bennünket kivételes lényeddel. De nem búcsúzom, mert tudom, hogy itt vagy a közelben, itt maradsz továbbra is, és segítesz nekünk derűdel és szellemeddel.

„EGYSZER MAJD EZ IS ELMŰLIK”

Búcsúbeszéd Csoóri Sándor temetésén –

2016. szeptember 21., Budapest

Bogárdi Szabó István

Csoóri Sándor egész életében szerette az egybegyülekezést – legszebb gyermek-émlékei közé sorolja ezeket Zámolyon, aztán Pápán a református kollégium tehetségeként, aztán költőként, gondolkodóként, világjáróként, magyar szó szerelmeseként, értelmiségiként – tanácskozásokban, szervezkedésekben, beszélgetésekben, legszebb szóval: egybegyülekezésekben élt. Most, holtában, még egyszer, ide ravatalához egybegyűjtött bennünket: gyászra, végtisztességre, életéért való hálaadásra – és a feltámadás reményében való megerősödéssre. Itt kell most elnyernünk a vigasztalást. Erre ő személyesen kötelezett engem.

Amikor néhány hete – már hosszú ideje tartó, magános befelé-tekintése és önkéntes csend-fogsága után – megromlott fizikumában, nagybetegen meglátogattam, a kórházi szobában az orvos-gépek közé zárva megkérdeztem tőle: Sándor, mit olvassak neked, harci zsoldárt vagy vigasztalót? De ismerve őt – és lám, kiderült, mégsem ismerem – mit sem várva a válaszára, már lapoztam is a 35. zsoldárra (perelj, Uram, a velem perlőkkel, harcolj, a velem harcolókkal), meg a 144. zsoldárra (áldott az Úr, az én kőváram, aki hadakozásra tanítja kezemet...), ő ezt válaszolta rettentő erővel: vigasztalót!

Ez volt az utolsó, amit nekem mondott, reám testált, ott, utolsó őrhelyén, a kórházban, a halál árnyéka völgyének eme patyolatos bugyrában, élet és halál mezsgyéjén: vigasztalót!

Őrhelyet mondtam, mert Csoóri Sándor őrálló volt. Mondhattam volna – régi szólva – stációt is, ahol az érdeklődő megállhat egy-egy pillanatra, ahol az átutazó talán elcsodálkozhat a körülményeken, de nem az őrálló, akinek nagy és súlyos szolgálata van ott. És őrállót mondtam, és ezt leginkább szellemi-egzisztenciális értelemben kell vennünk. Nem a hely a fontos, hanem a helyzet – nem az adottságok, hanem a feladat, nem a körülmények, hanem a sors. Három stációt hoztam ma ide – és mindegyikben csupa vigasztalás. Az egyik vigasztalás a prófétáé, a másik az apostolé, a harmadik a tanué, aki látnok.

1) A próféta, ahogy a zsoltár mondja: hasonló a pusztai pelikánhoz; olyan, mint a bagoly a romokon. Virraszt, és olyan, mint a magános madár a háztetőn (102. zsoltár). A romok fölött virraszt, vagy a pusztában, az éjszaka sötétjében, arccal a remélt naptámadat felé. Egyszerre él tehát a mindent fölfaló sötétség kellős közepén és a remélt világosságban. Várakozik és őrködik; és ha hallgat – Csoóri Sándor tudott hallgatni –, nem azért hallgat, mert ne volna mit mondania, vagy mert elvették volna tőle a szót, hanem mert tudja, a csenddel többet mond, mint bármi szóval. És ha szólania kell – mert az őrszem dolga, hogy jelezze az idők változását – nem a magáét mondja, parancsa van rá, Isten az, aki reá rója a kimondás kényszerét. S mindjárt kettőt: előbb a létezésünk keserű igazságát: fű a nép, elszárad a fű, elhull a virága, és mindjárt a másodikat: de Isten beszéde örökre megmarad! A mulandó embernek a saját szépséges, de porladó szavaival kell kimondania az örökkévalót, a maradandót. És a legkevésbé csak önmagának mondja ezt. Az órálló másokért őrködik – és ha nekik is hirdetni kell a szabadulás látomását, akkor nekik is el kell mondania: bizony fű a nép – bizony, ti is porból vagytok és porrá lesztok, és nem ti kezetek munkája, a nevetek nagysága, hanem egyedül Isten igéje marad meg! És az az ige titka, hogy előbb hangzik, mint támad a fény, miként a teremtéskor: szólt az Úr: legyen világosság – és lőn világosság! Roppant teher az efféle órállóság – a sötétség kellős közepén világosságot hirdetni, pusztaság kellős közepén az Isten szavával forrást fakasztani, a 20. században darabokra szaggatott országban reményt mondani, az embert termelési egységgé züllesztő diktatúrák idején szabadnak maradni, a megélhetési önáltatás és a világsemmisítő hazudások idején holtak arcán is meglátni a jövőndőt – ehhez előbb ki kell mondania, az istenkedők, vagyis végtére Isten ellenségeinek is arcába mondania: bizony, fű a nép; és imé, Istenünk beszéde megmarad örökre! Ez a próféta őrhelye – roppant feladat az üres számítgatásai után futkározó, alkudozó, hűséget elcsaló, szépséget mocskoló világban, stáció az elveszés és megmaradás mezsgyéjén, ahol rásüllyed az emberre a maga sorsa.

2) A második stáció egészen személyes, ez az apostolé, aki arról beszél, hogy az ember őstudása – hogy tudniillik különbség van mulandó és maradandó között – csak formális tudás mindaddig, amíg a feltámadott Krisztus dicsőségébe bele nem káprázik a szemünk. Krisztus nélkül csak annyit tudunk, hogy van különbség halandó és örökkévaló között – de nem tudjuk, hogy mi ez a különbség! Csak sejtelmünk van, de nincs bizonyosságunk. És ezzel a fél-tudással éppoly boldogtalanok vagyunk, mint minden fél-igazsággal, mint a megkelesztett, de ki nem süttött kenyérrel, mint a megírt, de soha el nem küldött levelekkel, mint az álmodott, de sosem próbált szabadsággal.

Krisztusban azonban nyilvánvalóvá lesz, hogy mi ez a különbség! A végtelen fölemeli magához a végest, a kegyelem nem lerombolja, hanem céljáig vezeti a töredékest. És e különbség mellett is meg kell állnia az őrállónak, és vigyázóból felvigyázóvá kell lennie, nehogy a Feltámadás – a Krisztus feltámadása – csak hasonlat legyen, mert akkor a mi életünk, halálunk és feltámadásunk is csak hasonlat lesz, akkor visszaesünk a bizonyosságból a sejtelembé, holott az őrállóval együtt vágyakoznunk kellene! Várom, várom az Urat, mondja a zsoltáros, mint a virrasztók a reggelt! Ezért nem is arra vágyakozunk, mondja az apostol, hogy levessük a mulandót, hanem hogy felöltözzük rá az örökkévalót, mert lám, Krisztus mulandó testet öltött magára, és mulandó testben halt engesztelő halált, és a mulandó teste tétetett a sírba – és mulandó testében támadt fel örökkévalóra. Nem akarunk meztelennek találtatni, mondja az apostol, hanem azt akarjuk, hogy az élet nyelje el azt, ami halandó. A virrasztónak, az őrállónak nem kell előrerohannia a naptámadat közelgő fényébe: megtalálja őt az Isten fénye, és új életbe öltözteti, mert megváltotta a halálból a veszendőt. Maradjatok meg énbennem – mondja Krisztus az övéinek.

3) A harmadik stáció a tanúé – aki látnok, aki fogoly, száműzött az Úrért. Ha a próféta köteles őrállásra, mert elveszett népéért küldi az Úr, ha az apostol köteles küldetését teljesíteni és tanúsítani a reményt, akkor a látnok, aki előtt egy másféle tudás tárul fel a menyeyei istentisztelet dicsőségében, köteles elmondani az elmondhatatlant. Ha a prófétának, a virrasztónak, a hűségeseznek az a jutalma, hogy a naptámadat első sugaraival őt áldja meg Isten, ha az apostolnak, a hírnöknek az a jutalma, hogy a maga életén tapasztalhatja átáradni az újjászületés csodáját, akkor a látnoknak, a száműzöttnek a jutalma az, hogy a sorsa nem a maga különleges útja lesz, hanem igazságának hazatérése az igazsághoz. Csoóri Sándor sorsa az volt, hogy ő, aki anyyira szeretett élni, megtanult élni akarni, akkor is, amikor úgy rakták körülötte a világot, hogy ne szeressen élni. Nem az igazát kereste, hanem az igazságot. Patmosz volt Magyarországon élnie, magyarnak lennie – rettentő sors, ezer lebeszélés, csüggedés, vereség –, és mégis, éppen Patmoszon: jelenés volt élni – megtartatás, szépséges dicsőség, örökkévaló erők áradása.

Vigasztaljátok népemet! – mondja a próféta. Ami halandó, elnyeli azt az élet – mondja az apostol. Eltöröl az Isten szemeikről minden könnyet – mondja a látnok. Mit olvassak, Sándor, kérdeztem az őrállótól. Vigasztalót, mondta a nagy magyar őrálló. Nem azért, mert balsam kell a sebre, nem azért, mert ekként összebékülünk a halállal, nem azért, mert így alkut kötünk az elfogadhatatlannal, hanem azért, mert

győzött a Bárány Krisztus, és győztek a hűségesek, és övék az örök-
kévaló dicsősége! Jól és jól vagyon én jó szolgám, kevesen voltál hű –
sokra bízlak ezután: menj be a te Uradnak örömébe. Ámen.

Balog Zoltán

„*Én vagyok az, aki nem jó / Fellegajtó nyitogató.*” – tanulta valamikor Csoóri Sándor a kalotaszegiektől az ősi magyar népdalt. S ebben a két sorban ráismert saját életének egy alapvonására, ahogyan ráismert, és mi is ráismerünk népdalokban, táncmozdulatokban, a népi hagyomány egy-egy darabjában, meg az egészben is saját életünk darabjaira vagy éppen lényegi vonásaira.

Hogy ez így lehet, azt számos vonatkozásban Csoóri Sándornak köszönhetjük, aki a nép nyelvét, a nép – a mi népünk – költészetét saját, személyes nyelvén, költészetén keresztül kínálta, adta nekünk.

Írásaiban széles és mély gondolati megalapozását adta ennek a lehetséges és kívánatos találkozásnak: a nép és a nép saját hagyománya között. Ha a 21. század magyarjai erős közösség akarnak lenni, akkor újra élniük kell a népi hagyományt – nem valamilyen foszladozó nosztalgiából, hanem mint a megmaradás és gyarapodás egyik fontos zálogát.

„*A nyelv pártjára állva a nemzet legbensőbb értékeit védeni*” – ezt adta programnak. „*Én vagyok az, aki nem jó / Fellegajtó nyitogató.*”

Nehezen illik és jön a számra az érdemek felsorolása; annak elmondása, hogy mi mindent köszönhetünk és köszönünk neki. Annak bizonygatása, hogy úgy volt jó, ahogy volt, hogy beteljesedett az élete, hogy láthatta megvalósulni mindazt, amit szeretett volna látni... Nem így történt. Még ha meg is kapott életében minden elképzelhető elismerést: kormánytól, Akadémiától, magyar közösségektől.

Ő írja egy helyen: „*nem úsztam meg tudőre szaladó víz nélkül*”. Valahogy elmaradt a katarzis 26 évvel ezelőtt, amit kevésbé magának, sokkal inkább a „nemzet”-nek kívánt. Annak a sokaságnak, országglakóknak s azon kívülieknek, akiket 1990 után annyira nemzetnek szeretett volna látni.

Elmaradt a katarzis: a közös megérkezés a demokráciába, a megtisztulás élménye, s a közös alapról indulás – akár sokfelé is. De létezhet egyáltalán ilyen közös megrendülés? – kérdezzük.

Ő meg azt kérdezte: „Lehet olyan demokráciára bármit is építeni, mely együtt él a vérbírókkal?”

„Hamar ő lett az, aki nem jó” – tiltakozó aláírások, ellencikkek százai; s máris kiröpítették „közösségi lelkiismeretünk” státuszából Csoóri Sándort azok, akiket zavart az ő közösségi lelkiismerete. Nem engedték, hogy médium legyen az, aki korábban egyszemélyes intézményként volt jelen a belvárosi asztaltársaságban és a lakitelki népi sátorban is. Csoóri nem lehetett az ünnepelt!

A legnagyobb vadra lőttek a véleményvezérek; s annyi nagyságot is megtevesztett a történelmi sebek ki-nem-mondhatóságával operáló korszellem.

Elmaradt a katarzis, számára pedig mintha folytatódott volna a Kádár-rendszerben tapasztalt szilenciumok sora.

Elmaradt a katarzis; elevenek maradtak sebesülései. Akit csak szimbólumnak tartottak, az nem volt sebezhetetlen és könnyen gyógyuló – ember volt. És szabad maradt mégis. Belülről szabad. Az utolsó pillanatig. Az utolsó évek közéleti magányában is. Miközben – ő írta – „a részvétel és a tanúskodás mindennapi igénye” – melyet Móricz Zsigmondban úgy csodált – soha nem hagyta el.

Hiányánál csak a gazdagság nagyobb, mit ránk hagyott. A versei – a költészete, költő-volta.

Erről ezt mondja: „*Ki vitatná el, hogy a legszerveesebb és a legeredetibb hatású művek mindenkor a legnagyobb fokú összpontosítás eredményeként jöhettek csak létre? Ehhez a sűrítő készséghez azonban megszakítatlan készenlét kell. Az én életemből, sajnos, ez a készenlét mindig hiányzott. Író csak mellékesen lehettem eddig. Pedig mellékesen még cipész se, pék se lehet senki, nemhogy író. Petőfi, Ady s a nyomukban járó Illyésék, Németh Lászlóék nemzedéke ha politizált is, elsősorban a műveivel politizálhatott. Az én nemzedékemnek ez a természetes fényűzés nem adatott meg. A közélet személyes jelenlétünket követelte. A nyilvános kiállításunkat, aláírásunkat. Azt, hogy a hideg csillogású eszmék ablakát s ráadásul még a hatalomét is, a puszta öklünkkel üssük be. A hézagosan születő műveink inkább csak védtek bennünket, utólag, ahelyett, hogy törték volna előttünk az utat.*”

Így lett volna? Csoóri Sándor ravatalánál ne vitatkozzunk éppen vele. Pedig „hézagosan születő művei” nemcsak őt védtek, hanem miniket is; s utat találtak a mindenkori versolvasókhoz – napi lelki táplálékot jelentve. Az 1967-ben Kósa Ferencnek írt versét – „*Egyszer majd ez is elmúlik*” – gimnazista koromtól évekig a Bibliámban tartottam, s mormoltam nehéz pillanataimban: „*Egyszer majd ez is elmúlik, / ez a zűrzavar / s nyugodtan nyílnak rám az ajtók, / hetekig hintáztat*

majd a szél/ s nem ütköznek össze az órák, mint a vonatok. // [...] Aki enni kér belőlem, enni kap, / aki világot akar látni, azzal elutazom. // [...] Erősebb leszek, mint a vértanúk / s a földből megszökő szerelmesek. // Elszéledt barátaim is visszatérnek: / egyikük arca nyugtalan külváros lesz, / a másiké tanya-rom vagy éppen Európa – / Lesz egy napunk, amikor meggyűlöljük a bukásunkat / s ami velünk veszett, velünk támad föl újra. // Egy háznak, egy utcának, egy gyereknek, egy nőnek / ezt a nevet adom: világ. / S egy könnyörtelen kőre ezt írom: hazám, / földre nyomó súlyom, / Dózsa-koronám.”

Életem egyik nagy ajándéka, hogy rá 25 évre oda kerülhettem a közelébe; meghallgatott, kíváncsi volt rám, hallgathattam és hallgathattunk, együtt aggódhattam azokkal, akik szeretik. Belenézhettem távolodó tekintetébe, foghattam haldokló kezét.

Kidőlt egy hatalmas tölgyfa.

A tölgyfa ágain – madarak raktak fészket, énekeltek, és nevelték fiókáikat.

Most felröppennek, helyet keresnek...

Mennyire hiányozni fog az a lány, rebbenékeny kapcsolatteremtő képesség, mellyel meg tudott igézni férfit, nőt, gyereket, barátot, ellenséget – saját személyes élete részeként egyesével is, meg publikusan is: százezreket.

Csoóri Sándor élete – önálló műfaj, érdekcsoportba, osztályba, politikai táborba nem sorolható létezés. Még akkor sem, ha mindig a magyarokkal volt.

Nem mellékesen volt velük, mint ahogy költőnek és péknek sem lehet „mellékesen” lenni. Csak lényegileg.

Olyan tájékozódási pont Csoóri Sándor sokaknak, mint a templomtornyok, melyek dacolnak az idővel, hóval, faggyal, viharokkal – s közben harangok zúgnak bennük.

Az kevés, ha azt mondjuk: őt kihagyva nem lehet hitelesen megírni az elmúlt 60-70 év magyar történelmét. Inkább mondjuk azt: benne, az ő életében, az ő életművében van benne mindaz, amiben – az elmúlt inkább 100, mint 70 évben – a Kárpát-medence magyarjai reménykedtek; amitől szenvedtek, amiért harcoltak, amit feladtak, s amit megszereztek és létrehoztak. Ő mindezt, a mi életünket akarta, tudta szívébe zárni s szóba hozni, papírra vetni.

Nála jó helyen volt, jó helyen van.

Halála nem változtat ezen. Érte lehet menni, igénybe lehet venni – használni lehet, élni vele.

Elő fogjuk majd venni a könyveket, a verseket, a harcokat, a történelmi léptékű tetteket, élete üzenetét. S élni fognak, élhetnek majd belőle sokan, akiknek a *nemzet* nem kiüresedett 19. századi visszavágyódás, hanem a magyarok együtt-létének legbiztosabb és legboldogabb formája a 21. században is.

Élhetnek belőle azok, akiknek a hit nem a gyávaság és tudatlanság álcája, hanem a tisztánlátás és létbátorság életformája. Az ő hite a próféták hite.

Van úgy, ritkábban, mint szeretnénk, hogy talpig fényemberek érkeznek közénk. Megszületnek, elvegyülnek és kiválnak. Közben élnek az emberéletem, mint mindannyian: szeretnek, rajonganak, haragszanak. De mindez csupán felszín, színes fodrozódás. A fény ugyanis nem egyszerűen ott van bennük valahol mélyen, mint mindannyiunkban, hanem mindig látható. Nem lehet őket bepiszkítani, sem más úton jelentéktelenné tenni. Mindenkor világosság-hordozók maradnak. Ha őket figyeljük, tisztábban gondolkodunk és látunk, s talán élünk is.

„*Fellegajtó nyitogató*” maradsz, Csoóri Sándor.

Illyés Mária

Azok nevében is jöttem el Csoóri Sándor ravatalához elhozni a szeretet és a nagyrabecsülés kifejezését, akik földi valóságukban már nincsenek velünk. Helyettük is tehát, akik csak szellemükben lehetnek itt, hadd idézzem föl életük néhány közös mozzanatát.

Illyés Gyula halálának másnapján, Csoóri Sándor anyámhoz indultakor leírta, hogy tudta: ezt az utat neki egyszer meg kell tennie. Mert úgy van rendjén, hogy az idősebb megy el, s a fiatalabb marad.

Sándor is megjárta a maga útját, nem hirtelen ment el, és nekünk, az ittmaradottaknak szintén volt időnk gondolkodni az eltávozásán. Mert egy író esetében a halála része az életének.

Egy korszak záródott le, azt már tudjuk, de még nem fogalmaztuk meg sem a jellemzőit, sem meghatározó szereplőinek jelentőségét.

Illyés és Csoóri megismerkedése egy kicsit úgy hangzik, mint valami legenda. Azokban az ötvenes években, amikor apám okkal húzódott vissza a közélettől és viselkedett tartózkodóan a kor lelkes ifjonaival

szemben, egy írószövetségi alkalommal fölkérték, hogy patronáljon ő is egy fiatal költőt. A teremben szétnézve egy sápadt, fekete fiúra esett a választása. Mint utóbb bevallotta, azért, mert a vézna, sárgás bőrű és nyúlánk gyerek a lányára: énrám emlékeztette. Pedig, úgy gondolom, itt másról volt szó: egy belső megérzés követéséről.

Az ösztön szava, amelyet mi a modern korunkban jobbára elfojtunk, rejtélyes erejű szó: benne van a múltnak is és a jövőnek is a hangja.

Hiszen, mint ahogy a későbbiekben apám megtudta, ez a vidékről érkezett és gyorsan kiemelt tehetség – akárcsak ő maga – szintén kiskamaszként jött el a családi házból egy városi gimnáziumba, majd pedig a háború borzalmait megismerve lelkesen azokban kezdett hinni, akik kiemelték a Dunából a hídroncokat, helyrehozták a vasúti síneket és újjáépítették a kórházakat. Csoóri minderről verset is írt.

És mint Illyésnek, neki is vissza kellett mennie oda, ahonnan elszármazott, hogy lássa, milyen szörnyűségek történnek a falu életében. „Az itthoni helyzetről sokat tudnék írni – idézem egy 1953. januári leveléből –, nemcsak a hiba sok, hanem a baj is... és eszméimre már nem, csak a fülemre és a szememre hallgatok.” És Csoóri elsőként kezdett számot adni a történetekről, hogy szembeszállhasson velük. Illyés is hasonlótt tett, csak éppen először húsz évvel korábban.

Számítani lehetett arra, hogy Illyés Gyula, aki többször is részese volt fiatal tehetségmentő mozgalmaknak, és vezette az akkor már megszűntetett Népi Művelődési Intézetet, komolyan vette a szerény sorból származó Csoórral a törődést. Látta a tehetségét, verseket kért tőle, személyes beszélgetést javasolt: „nemcsak az esett jól, hogy szívesen fogadta a versemet, hanem az is, hogy többször érdeklődött sorsom iránt – írja Csoóri – ... nem mertem fölkeresni... pedig de jó lett volna elbeszélgetni úgy, mint az Írószövetségben azon az emlékezetes estén...”

Ha lesz valamikor figyelem és igény a 20. század második felének valóban tárgyilagos földolgozására, sem Illyés naplói, sem Csoóri szikrázóan okos tanulmányai nem lesznek nélkülözhetőek.

Minden le van írva. Ha nem tudhatta is előre, de Illyés Gyula megérezte, hogy a kórházból ki-be járó, tüdőbetegséggel küzdő Csoóri nemcsak testi-lelki izomzatát, hanem a költőit és az erkölcsit is meg tudja erősíteni. Olvasom apám naplójegyzeteit, ahol a hatvanas évek végétől, amikor a magyar társadalom az 1956-os katalizma után lassan ráébredt arra, hogy meg kell keresnie a továbbélés – a fönnmaradás – módzatait, Sándor egyre gyakrabban tűnik föl a lapokon. Illyés Gyula ekkor már többfajta betegségtől sújtottan, az intézményi fórumoktól tisztas távolságban, de élénk érdeklődéssel az irodalom

Csóóri Sándor (1973). (Fotó: Fortepan. Kádas Tibor jóvoltából)

és a köz ügyei iránt, Csóóri Sándort mint egy ifjabb nemzedék képviselőjét a külső világ bennfentes hírhozójaként fogadta és várta. De Sándor szerepe ennél több volt: Illyés Gyula általa is lett aktív részese közösségi: irodalmi és társadalmi ügyeknek, és vállalt ezekben gyakran döntő szerepet.

Az alkotási folyamattal közvetlenül összefüggő gondolatairól apám viszonylag keveset beszélt társaságban, esztétikai véleményének kifejtését inkább írásban fogalmazta meg. Annál több szó esett – Csóórral is – az irodalmi életről, annak visszasságairól. És a közösség életét érintő legégetőbb fájdalmakról, arról hogy a felelősséget viselők mennyire nem ismerik föl a felelősség érzését, a nemzet egységének fontosságát, az egységet létrehozó tudat kialakítását, a külföldön és a határokon túl élő magyarok sorsát és jövőjét.

Apám *Szellem és erőszak* című könyve, a felvidéki Janics Kálmán tanulmányához írt előszava, a Magyar Nemzetben megjelentetett írásai – nem lehetne itt felsorolni mindegyikét a hetvenes évek konok küzdelmeinek, mindazoknak – amelyekben Illyés Gyula föllépett,

és amelyeknek Csoóri Sándor vagy katalizátora volt, vagy szervezője, és amelybe szűkebb családomat, férjemet, Kodolányi Gyulát is bevonta, mozgósította.

De a másik oldalról nézve: Csoóri Sándornak eszébe jutott volna-e, hogy apámat a népi kultúra fölélesztésének lehetőségéről, a táncházmozgalom fontosságáról meggyőzze, ha nem ismeri Illyés 1930-as évekbeli tanulmányait, nevezetesen a népdalról is, vagy ha nem látja, hogyan menti meg apám és őrzi maga körül a 20. század végén fölöslegessé vált, kidobott népi használati tárgyak maradványait?

Ez az ízlésbeli és véleménybeli hasonlóság kiterjedt a küzdelmek megvívásának módozataira is: mindig a legszélesebb kör bevonására. Mert a küzdőtársak esetében az ember volt fontosabb, nem pedig az ideológia, nem a viszály lehetséges okai, hanem az egyetértés a közös célban. Mint ahogy apám a *Magyar Csillag* szerkesztésében tágra nyitotta a kapukat, ezt a magatartást választotta Csoóri Sándor is a magyar tudatformáló körökben, az úgynevezett népiek táborában, vagy a Belvárosi Kávéházban összegyűlt társaságban, sok évtized mozgalmain át nem restelve megkeresni a – siker reményével és néha eredményével – a legfelsőbb hivatalosság közreműködőit sem.

Úgy adódott, hogy egy környéken laktunk, viszonylag közel egymáshoz, és a megtervezett és megbeszélte találkozások mellett a véletlen összefutások az utcán, az autóbuszban a villamoson spontán betekintést adtak a fiatal Csoóri, a fiatal házaspár, a fiatal édesapa hétköznapijaiba is, így követhettük végig élete stációit az évtizedek során. Apám és anyám Sándor iránti bizalma és szeretete mindvégig töretlen maradt.

Hogy én hogyan láttam alakját? Mint egy üvegprizma kettős fénytörésében. A nála bő évtizeddel fiatalabb egyetemista társaim számára valódi hős volt. Nemcsak a költő, hanem akkor már a prózaíró és a filmek alkotótársa. A filmeké, amelyek mindegyikét valamilyen áttörésként értékeltük. Ha megjelent valahol, a Bercsényi klubban, vagy másutt, a lányok csillogó szemmel súgtak össze, a fiúk irigy csodálattal nézték. Mert akkor még mindenki készült valamire és úgy érezték, hogy Csoóri Sándornak sikerült. Otthonról azonban én tudtam küzdelmeiről, az őt ért támadásokról, eltiltásokról, kudarcairól, elkeseredettségéről, fájdalmairól.

És Csoóri Sándor e földi elvesztésénél még fájdalmasabb számomra, hogy fájdalommal ment el. Nem fizikai szenvedés miatt, nem is egyéni elmúlása okán. Mint apám, ő is úgy érezte, hogy életének mozgatóereje, a világ jobbításáért folytatott harca nem volt eléggé sikeres. Ha van méltó utókor, lesz mit helyrehoznia.

Úgy illő, hogy a gyász pillanata a reményé is legyen. Életműve most áll össze abba az egységbe, amelynek meg kell kapnia a méltó figyelmet. Most kerülhet tisztább levegőbe, ahol az evilági mindennapok salakja már nem éri el, és amelyben, hitem szerint, emelkedni fog. Hiszen ha elvesztettük is a közös együttlétek és nekikeseredések, a felemelő beszélgetések és a nagy nevetések erőt adó alkalmait, Csoóri Sándor szelleme ebben az emelkedő műben velünk marad.

Kósa Ferenc

Kedves Sándor!

Engedd meg, hogy a barátaid közül én is elköszönjek Tőled.

Réges-régen, több mint fél évszázaddal ezelőtt találkoztunk először. Te akkor már országosan ismert költő voltál, én pedig csak afféle filmes pályára készülő süvölvény. Eljöttél hozzám, és egy táskában könyveket és kéziratokat hoztál. Én akkoriban egy kollégiumi szobában laktam. Az ágyam fölött, a falon a szüleimről készített fotóm mellett Bartók Béla és József Attila arcképe függött. A kollégiumi szobában volt egy asztal és két szék. Leültünk egymással szemben, és Te először a verseidből és a prózai írásaidból olvastál föl nekem. Aztán én is elővettem a vaságy alól egy ütött-kopott kisbőröndöt, amelyben a fotóimat és az írásaimat őrizgettem. A fotóimból láthattad, milyen világból érkeztem, mi mindent láttam a forradalom napjaiban; néhány fölolvastott novellámból pedig megérezhetted, miként gondolkodom az életről, hazánk sorsáról és nemzedékünk helyzetéről... Bár Te a Dunántúlon, én pedig a Tiszántúlon láttam meg a napvilágot, igencsak hasonló élményekkel indultunk el a magunk pályáján. Te költőként, én filmesként... A beszélgetésünk során áttekintettük történelmünk sorsdöntő eseményeit: az I. világháborút, a trianoni tragédiát, a II. világháború borzalmait, több mint egymillió ártatlan honfitársunk pusztulásának körülményeit, a fasizmus rémtetteit, a kommunista diktatúra égbekiáltó hazugságait, majd 1956 lélekemelő eseményeit, és a forradalom vérbe tiprásának rideg tényeit. Hamar kiderült, hogy a történelemről való vélekedésünk is igen-igen közel áll egymáshoz.

A sors különös akaratából mi embernek és magyarnak születünk. Természetes volt tehát számunkra, hogy emberhez méltó életet akarunk élni, hűségeseink akarunk lenni a hazánkhoz és önmagunkhoz.

Ezt a szelíd szándékunkat olyan természetesnek tekintettük, mint ahogy a Nap süt, a föld terem, a fa pedig ágat hajt. Igen ám; csak-hogy azt is pontosan érzékeltük: oly korban és olyan országban élünk, amelyben az embertelenség erői messze fölülmúlják az emberség erőit. A Trianonban megcsonkított ország, s a történelem által megtöretett nemzet erőinek szinte semmi esélye sincs a politikai hatalom vérvörös diktatúrájával és az országot megszálló idegen hadsereg irdatlan katonai túlerejével szemben... Reálisan mérlegelve hazánk lesújtó helyzetét, ilyenkor egy felelős katonai szakember nem mondhat mást, mint hogy le kell tennünk a fegyvert, és meg kell próbálnunk bármi áron túlélni jelenlegi áldatlan helyzetünket. Hiábavaló életáldozatok helyett legalább a pusztá létünket igyekezzünk átmenteni boldogabb időkre.

Egy szó, mint száz: a múlt század hatvanas éveinek elején ilyen kilátástalan körülmények között próbáltunk rátalálni valamilyen emberként és magyarként is járható útra... Én – alkatomból eredően – szelíden és türelmesen érveltem a magam elképzelései mellett, Te viszont – magyar költőként – szenvedélyesen lobogtál. Le s föl járkáltál a szűk kollégiumi szobában, és olykor-olykor még a kezeidet is ökölbe szorítottad. Korabeli naplóm tanúsága szerint a következőket mondtad: *„Jól értsd meg, Kósa Feri: nekiünk, magyaroknak már az is feltámadás, ha megválaszthatjuk, mibe pusztulunk bele... Én költő vagyok... Nem tudom és nem is akarom a mindenáron való túlélés logikája szerint elképzelni az életem. Nem akarok se belegabalyodni, se beledöglenni a megalkuvások kényszereibe. Sem mint ember, sem mint magyar költő... Azt persze elismerem, hogy a józan eszünkkel föl kell mérnünk a mindenkori katonai és politikai erőviszonyokat, de hitem szerint a katonai és a politikai logikával szemben léteznie kell valamiféle emberi logikának is. Mert az ember több, mint a történelmi tények és a társadalmi viszonyok összessége. Sokkal több! ... Nem véletlenül írta Ady, hogy »vagyok, mint minden ember: fenség, észak-fok, titok, idegenség, lidérces messze fény«... és József Attila se véletlenül írta, hogy túl kell lépnünk »e mai kocsmán, az értelemig és tovább«... De gondolj csak Balassira, Zrínyire, Petőfire vagy akár Illyés Gyulára, aki akkor írta meg a zsarnokságról szóló versét, amikor ezért bitófa járt. Nem a zsarnokság túlerejét mérlegelte és nem az elnémulást választotta menedékül, hanem az igazmondást. Azért, mert egy magyar költőnek ez a dolga: igazat kell mondania – akár az élete árán is... Mert írva van, hogy az igazság szabaddá tesz. És írva van az is, hogy az igaz embereknek a haláluk után is békéjük lesz a túlvilágon... Teljesen függetlenül attól, hogy milyen korban élünk, és miféle hatalmak uralkodnak fölöttünk. Nekiünk bármiféle hatalom bármiféle hazudozásaival szemben igaz verseket kell írunk. Mi tévedhetünk, de nem hazudhatunk! A mindenkori hatalmak logikájával*

Tüntető a Lenin körút (ma Erzsébet körút) és a Majakovszkij utca (ma Király utca) sarkán. (Fotó: Fortepan. Adományozó: Pesti Srác)

szemben életben kell tartanunk az emberi logikát. Ki kell csikarnunk a történelemtől a szabad gondolkodás és az igazmondás jogát. Nincs más választásunk... Azt persze tudnunk kell: minél hitványabb valamely hatalom, annál nehezebben viseli az őszinte emberi szót. És sajnos Magyarországon sohasem volt hiány a hitványabbnál hitványabb hatalmasságokból, és az őket szolgáló magánszorgalmú ebekből. Ma sincs. Tisztelet és főhajtás illesse a kivételeket, akik tisztességesek próbáltak maradni a hatalomban is. Mert bár kevesen, de voltak, és lehetnek ilyen emberek is a történelmünkben."

Első találkozásunk alkalmával ilyesféle hangnemben beszélgettünk egymással. Miközben tepertős pogácsát rágcsáltunk, földidéztk meg Tolsztoj szállóigévé vált híres mondatait is: „A madár attól madár, hogy repül. Az ember pedig attól ember, hogy szabad akar lenni”...

Ezek után elővettél a táskádból egy füzetet, és abból fölolvastál két emlékezetes mondatot. Idézem: „Az írónak nem részvételre vagy rokonszenvre van szüksége, hanem az olvasó szabadságára... Ez egyúttal azt is jelenti, hogy szabadnak lenni annyi, mint mást föl szabadítani”...

Válaszul én is előkerestem azt az irkám, amelyben 1956 tavaszán, a ballagásom napján leírtam a magam szerény emberi hitvallását. Eléd tettem a megfakult füzetet, és fölolvastam belőle néhány mondatot: „...Őrizd az embert, mert hivatásod nem más, mint elkötelezettség, nem kevesebb, mint szabaddá tenni másokat... Őrizd a szabadságot, mert csak addig

vagy ember, amíg szabad akarsz lenni... S ha reggel újra látod, amint felelősségük elől a saját hátuk mögé bújnak az emberek, a szemed se rebbenjen. Gondolj a Napra. Ő se szól, csak fölkel és járja az útját..."

A földidézett mondatok hallatán mindketten úgy éreztük, hogy valamiért egymás mellé rendelt minket a sors. Barátok lettünk. De úgy is mondhatnám, hogy azon a napon két keménykoponyájú magyar szegénylegény életre szóló barátságot kötött egymással. Ettől a szent pillanattól kezdve én Költő Sanyinak neveztelek el Téged, és amikor csak találkoztunk, mindig is így szólítottalak.

Kedves Költő Sanyi!

Barátságunk évtizedei során sok-sok filmnovellát és forgatókönyvet írtunk együtt. Annyira együtt, hogy az egyik mondatot Te írtad, a másikat meg én. Az első közös munkánk a *Tízezer nap* volt, amely a Tisza környéki szegény emberek életéről szólt. Mivel ebben a filmünkben az 1956-os forradalmat forradalomnak neveztük, a filmet a korabeli politikai hatalom könyörtelenül betiltotta. Azt követelték tőlem, hogy a forradalom szót vágjam ki a filmből, vagy szinkronizáljam át ellenforradalommal. Mivel ez az utasítás ellentétes volt az igazsággal és a történelem tényeivel, a cenzúra parancsának végrehajtását megtagadtam. Emiatt éveken át a lét és a nemlét, az élet és a halál között tengődtem. Ezekben az életveszélyes időkben leginkább Te tartottad bennem a lelket... Valamely isteni csoda folytán túléltek ezeket az észveszejtő időket. Ezek után még számos közös filmet készítettünk Veled és Sára Sanyival együtt. A filmjeinkről itt és most nem kívánok beszélni. Csak annyit említenék, hogy voltak hazai és világraszóló sikereink, de szinte valamennyi filmünkkel meg kellett ütköznünk a korabeli cenzúra hatalmával. A tiltások és megaláztatások elviselésére több energiánk ment el, mint az alkotómunkára. De hát ez volt az ára annak, hogy emberek és magyarok maradjunk. Mivel Bibó István is itt nyugszik, ebben a temetőben, morális kötelességem szigorítani a szavaimat. Így hát még azt is hozzátenném, hogy tisztességes emberek és tisztességes magyarok akartunk maradni. Erről tanúskodnak a közéleti küzdelmeink is. És ezekbe a szinte kilátástalan küzdelmekbe mások is belehaltak már...

Itt és most, a ravatalodnál valamiről még szólnom kell: amikor legutóbb találkoztunk, vittem neked ajándékba egy könyvet, amely az én fotóimat tartalmazza. Mivel Csíkszeredától Chicagóig sokfelé jártunk együtt, bebarangoltuk szinte a fél világot, a könyvben sok olyan kép is található, amelynek készítésekor Te is ott álltál mellettem, így hát

számos közös képi emlékünk van: a gémeskutaktól kezdve a gótikus katedrálisokon át egészen a felhőkarcolókig... A térdedre téve lapozgattad ezt a fotóskönyvet. Olykor-olykor egy-egy képnél megálltál, és bólogattál. Néha-néha felém fordítottad a fejed, és a szemembe néztél. Én azonban úgy éreztem: rám nézel bár, de mintha már messzebbre tekintenél. Mintha a létezés innenső partján lennél, de a tekinteted már a létezés túlsó partjára révedne. Itt is vagy még, de már ott is. A tekintetedből megéreztem a végső távozásod közeledtét. Nem érzékenyültél el, férfiasan viselted a sorsodat. Amikor elköszöntem Tőled, hosszasan megszorítottad a csuklómat. Nem szóltál semmit, de nagyon távolra néztél... Adyval szólván: mintha förtelmeit e rövid mának már túlnézte volna a szemed... De még volt erő a kezed szorításában. Talán a barátságunk ereje... Miközben szorítottad a kezem, belém villant egy emlék: amikor meghalt édesanyád, a családod nem merte Veled közölni a halála hírért. Attól félték, hogy menten behalsz a hírbe. Engem kértek meg arra, hogy ezt a tragikus tényről valahogy tapintatosan tudassam Veled. Te akkor valamilyen súlyos gerincműtét után feküdtél egy kórházi vaságyon. Amikor beléptem a kórterembe, felém fordítottad a fejed. Odamentem az ágyadhoz, nyújtottam feléd a kezem, de mielőtt egy árva szót szóltam volna, megszorítottad a csuklómat, és alig hallható hangon azt kérdezted: ...Anyám?... Én a kérdéssre csupán hangtalanul bólintottam. Imádtad édesanyádat, de nem sírtál. Bámultad a plafont. Már akkor és ott is a létezésen túlra néztél, miként utolsó találkozásunk legutolsó pillanataiban...

Kedves Sándor!

Amióta eltávoztál közülünk, kizökkent körülöttem az idő, és mintha én is kizökkentem volna az időből. Összefolynak bennem az évek, az évtizedek, a telek és a nyarak, a nappalok és az éjszakák. Szinte teljesen elvesztettem az időérzékeimet. Néha-néha már azt sem tudom megítélni, hogy mostanában dél van-e vagy éjfél. Gyakran összeszorul a szívem, megáll a kezemben a toll, lebénulnak az agysejtjeim, és nehezen jön álom a szememre. Mára virradóra már az is megfordult a fejemben, hogy ezt az én esendő, halovány halotti beszédemet talán nem is kéne elmondanom a ravatalodnál, hiszen a mi végső búcsúzásunkhoz inkább illene a hangtalan zokogás, a vigasztaló zene, a fájdalmas harangzúgás, vagy a mélységesen mély csönd.

Isten áldjon, Sándor!
Nyugodj békében!

BÚCSÚ A LÁZÍTÓTÓL

Gróh Gáspár

Csoóri Sándor is elment. Elvitt magával valamit, ami visszavonhatatlan. Elvitte generációk fiatalságát, akik a hatvanas évek végétől három évtizeden át benne találták meg azt a reménységet, amire a legnagyobb szükségük volt a szürke diktatúra évtizedeiben. Elment egy korszak – ahogyan Görömbei András mondta – legnagyobb lázítója. (Ő felbujtónak nevezte magát.) Akármennyi nagyszerű verset, megvalósult vagy éppen elsüllyesztett forgatókönyvet, esszét, szociográfiát hagyott is ránk, mégsem mondhatjuk nyugodt szívvel, hogy alkotásai velünk maradnak. Elment vele legfőbb műve: ő maga. Ahogy mondta: *„sohasem tartottam magam se költőnek, se írónak. Egy helyét kereső, helyét nem találó ember vagyok, aki ezzel a nyugtalansággal igyekszik az élethez való jogát meghosszabbítani”*. Így vált egy személyes intézménnyé, akinek jelenléte közösségeket teremtett, egy különleges nemzeti szabadkőművességet, amelyben összetalálkozott a magyarság és a szabadságvágy, sőt: maga a szabadság. Mindaz tehát, ami a kádárizmus hatalmi rendszerének a legfőbb ellensége volt. Amit itthagyt, az egy tündöklően tehetséges, vibráló, örökké kíváncsi szellem, felelős közéleti ember kínálta kép, benne egy korszak sajátos tükre, amely egyszerre mutatta meg annak vétkeit, kiszzerű korlátoltságát és meghaladásának útjait. Nem véletlen, hogy ismereteink szerint senkiről nem gyűlt fel a titkosszolgálati gyűjteményekben nagyobb terjedelmű megfigyelési anyag – önmagában is bámulatos példajaként a hatalom korlátoltságának és aljasságának. Akárhogyan vesszük is, de paradox módon az így kiváltott hatás is, mint a recepció szélsőségesen torz fejezete, valamiként része az életműnek.

Annak a generációnak volt a tagja, amelyik 1945 után reménységgel eltelve indult útjára, hogy egy igazabb, szebb, magyarabb országot teremtsen. Akik nem bírják elviselni igazságait, diákkori tévedéseit olvassák a fejére. *„Öt percig közöttük ténferegtem én is. Ez a közelség távolított el tőlük véglegesen”* – írta e rövidnek is alig mondható időszakról és hozadékáról. Nagyon egyszerű volna besorolni a hazugságokra építő

szocializmus megtévesztettjei és kiábrándultjai közé. Igen, neki is voltak olyan írásai, lépései, amelyek ezt látszanak bizonyítani: de nem ő kereste meg a hatalmat gyakorlókat, hanem – tehetségének, szellemi súlyának sajátos elismeréseként – azok őt. Ezek a találkozások sehova sem vezettek. Meglehet, voltak Csoórinak is megalapozatlan reményei a szocializmussal kapcsolatban, de a rendszert és képviselőit illúziók nélkül nézte. Illúzióik inkább az utóbbiaknak voltak: hogy őt magukhoz tudják édesgetni. Ami reménysége neki volt, az inkább a háború túléléséhez kötődött. Ami vele és közösségével történt, nem a fel-, hanem a megszabadulás volt. Ennek katarziszt sajátította ki a kommunista propaganda, ehhez ragasztotta a maga – kétségtelenül sokat kínáló – szociális programját, amelyről valószínűtlen gyorsasággal derült ki, hogy látszólagos igazságtétele minden korábbinál igazságtalanabb társadalmat teremt.

Csoóri az elsők közt látta meg a rendszer hazugságát, és ennél is mélyebben érintette, hogy neki és megannyi ifjú, az alulsó Magyarországból érkező társának a rezsim janicsárjainak szerepét szánták. Neki nem baloldali illúziói voltak, ő baloldalinak született: ezért volt elfogadhatatlan számára a „létező kommunizmus”. Demokrata volt, akiben együtt van a szociális és a nemzeti érzékenység, a szabadságvágy és a kereszténységen iskolázott humánus gondolkodás. És mindenekelőtt: a realizmus és a teljes igazság megismerésének és kimondásának igénye. Ez a szellemiség vitte a költészet felé, természetes módon kötve Petőfi, Ady, József Attila örökségéhez, és magától értetődően esett kezére a népi irodalom és Bartók hagyatéka. Ami azt is jelentette, hogy magyarsága sohasem válhatott nemzeti köldöknézéssé, hanem egyetemes, sőt kozmikus távlatok közé illeszkedett.

Az egyetemesség igénye megköveteli a tisztességet. Csoóri már csak ezért is maradt meg egy tisztességtelen világban örök rebellenek. És ezért mondta azt, hogy életében egyetlen esemény volt: 1956 forradalma. *„Ötvenhatban minden megtörtént: az is, ami bekövetkezett, s az is, ami nem. Lejátszódott bizonyos értelemben a múltunk, és lejátszódott bizonyos értelemben a jövőnk is”* – vallotta. A forradalom élménye véglegessé tette verseinek elégikus hangoltságát, és végső pecsétet ütött a közösség ügyében való elkötelezettségére, amiben ő is az értelmiség hivatását látta. *„Legfontosabb műfaji gondnak azt tartom, hogy az írás közben kifejtett erő hogyan alakítható át közvetlenül és veszteségek nélkül köznap cselekvéssé”* – vallotta. Rá kellett döbennie, hogy erre nem a vers a legalkalmasabb, és így életművének legalábbis egyenrangú része lett az esszé és a legszélesebb közönséget megszólító filmes feladatok vállalása, amit nem is fejez ki pontosan a pusztá forгатókönyv-írói szerep: technikai értelemben természetesen nem, de szellemi szerepével

a rendezés feladatainak is részese volt. Ez a szerep pótolta azt, amire sohasem vállalkozott: nem írt drámát, pedig úgy gondolta, igazában abban lehet megválaszolni azokat a kérdéseket, amik kora emberét, kora magyarságát foglyul ejtették. De bármibe kezdett, a megismerés, az ismeretlen világ szellemi meghódításának vágya vezérelte: tanulmányt azért írt, hogy tanuljon, mint Németh László, az esszét pedig a nyilvános tanulás műfajának tekintette.

Alapélménye a szülőföld, a szülőfalu, egy paraszti közösség természetközeli, szűkre szabott mozgáskörű, de annál intenzívebb élete volt. Ha úgy tetszik: született népi költő. És mégsem az: előbb ismerte meg József Attilát, mint a népnek nevezett költőket, az odahaza megismert népdalok után rögvest a szürrealizmussal is találkozhatott. A népdal, a népballada, a népnyelv merész képzettársításaival, a hagyományos értelemben vett logikát felrúgó képalkotással, hasonlatokkal hódítja meg (ezek miatt maradt a népköltészet egykor a legnagyobb jóindulattal hozzá közeledő Kölcsey számára értelmezhetetlen). Éppen ez az „érthetlenség” hódítja meg, nem csak költészetét tekintve, hanem gondolkodását, világlátását: valójában Picassótól Lorcaéig, Bartóktól Juhász Ferencig a 20. század művészi újszerűsége fedezteti fel vele a népiséget. (Az külön adomány, hogy ebben a meg-, illetve visszahódítandó világban töltötte gyermekkorát.) Így magától értetődő módon kapcsolódott össze benne a „lent” és a „fent” szellemi világa. Előbb működött ösztöneiben a sokat emlegetett bartóki modell, mintsem hallott volna róla.

Nem volt teoretikus elme, de teóriák nélkül létezni sem tudott. A világ teljességét akarta összefogni, és nem is sikertelenül. Ugyanolyan természetességgel tudott hivatkozni Camus-re vagy Ginsbergre, mint egy menasági vagy csíkszentdomokosi parasztasszonyra, ugyanolyan elfogulatlan kíváncsisággal olvasta Kosztolányit és Radnótit, mint Veres Pétert és a népballadákat, Nagy Lászlót és Nemes Nagy Ágnes – ami nem jelentette azt, hogy a sorsa formálta alkatából következő irányválasztása ne lett volna félreérthetetlen. Petőfi és Ady, Bartók és József Attila, Illyés, Németh László, Cs. Szabó. Egyetemes szellemek, változatos sorsok és karakterek. Közös nevezőjük a magyarság és egyetemesség azonosságába vetett hit: Csoóri Sándor ebben is méltó társuk volt.

Minden sora bizonyítja, hogy a világ tudását egységes egésznek tekintette, aki, miközben az emberi szellem és az irodalom megannyi irányára és értékére figyelt, következetesen önmaga maradt.

Minden értéket haza akart hozni és beilleszteni a magyar kultúrába. Azt is, ami itthon hevert a senki földjén, és gazdátlanul várta,

hogy valaki fölemelje. Kimondatlanul is úgy gondolta: nem véletlenül született ide, hanem azért, hogy ezt a nemzetet szolgálja: mert ugyan ki másnak lennének fontosak, ha magunknak sem?

Csoóri Sándor lényének fontos része volt a dac, ami összekapcsolódott a megtámadottak védelmét sugó reflexszel. 1956 után a hatalom első számú célpontja a nemzet lett, akarva-akaratlanul is társulva a Trianonban született utódállamok nemzeti sportját jelentő magyarellenességgel. Csoóri azokban az években vált a magyar nemzeti önvédelem meghatározó alakjainak egyikévé, amikor a magyar nemzet önmagához való joga ellen a legtöbb támadás indult. Ő pedig Széchenyivel úgy gondolta, hogy méltó feladat megmenteni egy nemzetet – az emberiségnek. Nemzeti elkötelezettsége makulátlan, ahogy a magyarságról szólva nincs egyetlen szava, amely más nemzet ellen irányul, és olyan sem, amit bármiféle nemzeti gőg diktált volna.

Ellenben a magyarok elszenvedte szörnyűségeknek mindenkor hangot adott. Azoknak is, amiket magyaroktól kellett elszenvedniük. Bejárta a magyar lakta területeket, mindenholnan zsákszámra hozta a történeteket: hosszabbakat, rövidebbeket, shakespeare-i mélységű tragédiák ezreit. Mindegyikük valós történet volt, mindegyik a 20. század apokalipszisééről szólt. És mindegyikben az ember-lét szárnyalása és zuhanása villódzott. Töredékét sem lehetett ezeknek megírni, de láthatatlan lüktetésük adta minden sorának aranyfedezetét.

Úgy gondolta: a nemzet nem lehet meg a múltja nélkül, de csak a múltjából nem értelmezhető: eszébe sem jutott, hogy meglévő, éppen felbomlóban lévő állapotában akarja hibernálni. Minden még meglévő értéket meg akarta őrizni, hogy legyen miből építkezni. Azt tette, amit Németh László Adyról írt: „nemcsak keseregte a magyarságot, hanem alkotta is”.

Ezért lázított és lázadt. Lényében volt, hogy sokszor önsorsrontóan is vállalja az összeütközéseket. Nem öncélúan, hanem azért ütközött, hogy egyesítsen, azzal ütközött, ami megosztotta a nemzetet. Nem számolt következményekkel, mert hitt József Attila költői definíciójában: „a nemzet: közös ihlet”. Ezt az ihletet akarta megosztani másokkal is, minél többeket bevonni bűvöletébe. Így akarta egyesíteni a nemzetet, nem csak horizontálisan, a politika teremtette határokat légiesítve, hanem vertikálisan is. Az volt az álma, hogy ne legyen külön haza a magasban és a mélyben, hanem egyetlen, ami egyszerre valóság és spiritualitás. Ezért akarta egybefogni a Kárpát-haza és a világ magyarjait, összekötni a magyar művelődés sokféle rétegét, az ősi jegyeket őrző paraszti kultúrát és a nagyvilág szellemi termését közvetítő „nagy”, „magas” műveltséget. Otthon volt mindkettőben:

benne egyéolvadt Kölcsey a szatmárcsekei temetőben fizikai értelemben oly közel, de mégis távol álló, klasszicizáló síremléke és a csónak alakú fejfák világa, és nem érezte azt, hogy választania kellene a székely népballadák és Gregory Corso versei között.

Talán eltúlzottnak tűnik a hasonlítás, de magatartása irányát jelzi, hogy kimondatlanul is arra törekedett, amire Ady, aki „egy poéta Széchenyi” szeretett volna lenni: „Vészi József és Bartha Miklós együtt”. Hogy érthető legyen: Vészi az európeér, liberális, és, igen, zsidó asszimiláns újságíró emblematikus példája, míg ebben az öszszvetetésben Bartha Miklós a legmagyarabb magyar glóbusz jelképes képviselője (aki legnevezetesebb művében éppen a Kárpátalja frissen érkezett galíciai zsidóságának párhuzamos társadalma és a tájat csak vadászterületnek tekintő arisztokrácia kettős szorításában pusztuló ruszinok kilátástalan sorsáról értekezik). Csoóri a hatvanas években a népi–urbánus szembenállásként emlegetett két pólus összekötésére törekszik. A maga részéről példát akar mutatni, mert azt azért érzi, hogy a két tábor, mint egészet, nem békítheti össze. A Belvárosi Kávéház csillogóan tehetséges értelmiségi körében ez talán még reményteljesnek látszik. Olyan közösség ez, amiben nem két oldal, hanem egyetlen, sokszínű társaság beszélget: Csoóri, Kósa Ferenc, Jancsó Miklós, Orbán Ottó, Konrád György: mintha könnyebb lett volna a diktatúrában demokratának lenni, mint annak maradni a demokráciában...

Oroszlánrésze volt abban, hogy a magyar társadalom, a nemzet sokkal jobb lelki és szellemi kondícióban élte meg a rendszerváltás ünnepi pillanatait, mint ami négy évtized diktatúra után remélhető volt, de az általa képviselt szellemiség fokozatosan kikerült a közélet szellemét és erkölcsét formáló erők közül. Nélküle nem, vagy egészen másként alakul meg a Magyar Demokrata Fórum – de a párttá alakult mozgalom választási sikere már nem az ő győzelme. A közéletiség új dimenzióit kínáló átalakulás után, a sóvárogva kívánt demokráciában a pártok és a politika maga alá gyűri az írói, értelmiségi politizálást. Csoóri szellemének győzelméből így lesz keserű csalódás. Jóvátétel, hogy a nemzet szellemi egységét megerősítő kulturális közösséget kifejezve és építve, kiváló társakkal együtt megteremtheti a Duna Televíziót: megvalósítva azt, amit fél évszázaddal korábban Németh László a rádiózástól remélt.

De meg kellett tapasztalnia: a magyar demokrácia nem annyira a nemzetépítésről, mint a globalizációs folyamatokba tagolódásról szólt. Ennek következménye lett, számára kiheverhetetlenül, 2004. december 5. szégyene. Úgy érezte, hogy a Kárpát-medencében és a

Nem! (Fotó: Fortepan. Nagy Gyula jóvoltából)

nagyvilágban szétszórt magyarok állampolgársága ügyében tartott népszavazás kudarcra az ő élete erőfeszítéseiről is ítéletet mondott, azokat is érvénytelennek minősítette.

Ez már több volt, mint csalódás: egzisztenciális vereségnek érezte, ami után csak elnémulhat az ember. Mégsem hallgatott, sorra-rendre születtek őszikéi, versek az öregségről, élet tanulságait tömörítő aforizmák, emlékeket gereblyéző és üzenetüket összefoglaló esszék. Nem az elmúlás vagy a mulandóság árnyéka lengte be ezeket, hanem az a fájdalom, ami már csak egy kérdésre keresett választ: miként vezetett el a magyar a magyarban.

Aztán a mind teljesebb visszavonultság és a magány: mert meghalni csak egyedül lehet. Velünk volt, és mégsem volt velünk. És most már végképp itthagyt minket. Biztosak lehetünk abban, hogy amiként a szeretett és tisztelt Veres Pétert (van még fiatal, aki tudja, ki volt?) utolsó pillanatáig Magyarország és a magyarság sorsa izgatta, aggasztotta. És ahogy a Veres Pétert búcsúztató Illyés Gyula mondta, mi sem mondhatunk mást: „Lángelmét temetünk”.

IDENTITÁS ÉS GEOPOLITIKA

2. rész

Martonyi János

Európára is áll, hogy az identitás a múltban leli gyökerét, a múlt öröksége, de a jövő alakításáról szól. Ezért mondják oly sokan, hogy az európai építkezés kiegyensúlyozott és sikeres folytatásához mindenkéltől Európára lényegét, lelkét, közösségi önazonosságát kell megtalálni.

A közösségi identitások sorában merül fel a kérdés, hogy van-e önálló közép-európai önazonosság. És ha van, mi a különbség Európa és Közép-Európa, az európai és a közép-európai identitás között. A különbség nem nagy. Közép-Európa Európa szerves része, kulturálisan, gazdaságilag, geopolitikailag és minden egyéb szempontból Európához tartozik, de sűrűbben, intenzívebben, magasabb fordulatszámmal. Közép-Európában több az ortodox kereszt, és a holokauszt előtt több volt a zsinagóga is. Több nyelv, több vallás, több nemzet és népcsoport, több türelmetlenség és türelem, több melankólia, több humorérzék, több neurózis és talán több kreativitás.¹ Mindebből ered a közép-európai szellem, lélek és érzékenység, ami nélkül nem lennének közép-európaiak, de nélkülünk nem lenne Európa sem olyan, amilyen.

A nemzeti és európai identitással kapcsolatos kérdések tisztázása nélkül nem lehet sem az európai integráció jövőjének alakulásáról és alakításáról, sem az országunk szempontjából meghatározó térségi és globális gazdasági és geopolitikai kérdésekről állást foglalni. E két közösségi identitás viszonya meghatározó szerepet fog játszani az európai építkezés következő éveiben és évtizedeiben. Ezért fontos a közösségi identitások természetének, gyökereinek, hátterének, az egyéni identitással fennálló összefüggéseinek a feltárása, elemzése és megértése. Sikeres európai integrációs politika csak a nemzeti és európai identitás közötti kiegyensúlyozott viszonyra, és e két közösségi önazonosságból fakadó követelmények megfelelő figyelembevételére alapozható. Az erősödő nemzettudat figyelmen kívül hagyása komoly hátrányokkal járhat, erre az elmúlt másfél évtized története jó néhány példával szolgál. Szép gondolat volt a föderális Európa álma, sokan osztottuk és ápoltuk – különösen, amikor reménytelennek tűnt az ahhoz történő csatlakozásunk –, de ma már világos, hogy jelenleg

a nemzeti identitás lényegesen erősebb, mint az Európához, vagy éppen az Európai Unióhoz kötődés kollektív tudata. Ez azt jelenti, hogy alaposan meg kell fontolni minden további hatáskörbővítést az Unió javára, és erre csak az alkotmányos keretek között – tehát egyhangú döntéssel, és kerülve a lopakodó hatáskörbővítésnek a látszatát is –, konkrétan meghatározott területeken kerülhet sor. (Ilyen lehet mindegyik az Unió külső fellépése, hatékonyságának növelése a közös külpolitika, biztonságpolitika és védelem terén.) További fontos, sokszor hangoztatott követelmények a szubszidiaritás komolyan vétele és szigorú tiszteletben tartása valamennyi uniós intézmény részéről, valamint az évtizedek óta túlbujánzó, felesleges, sokszor kifejezetten káros szabályozások visszaszorítása.

Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy az európai polgárok többsége rendelkezik európai önazonosságtudattal is, és nem kizárólag gazdasági vagy biztonságpolitikai megfontolásokból érzi úgy, hogy neki is és nemzetének is helye van az európai integrációban. A gazdasági és politikai érdekek természetesen eltérőek és ütközhetnek egymással, de az integrációt minden konfliktustól, kudarcától és válságtól függetlenül, illetve mindezek ellenére az európai történelem eddigi talán legsikeresebb vállalkozásának kell tekintenünk. Kár lenne ezt az építményt lebontani vagy akár megrongálni, sokkal nagyobb kár, mint a civilizációnk tárgyi örökségeinek a kontinensünk közelében jelenleg tapasztalt brutális elpusztítása. Pillanatnyilag a legfontosabbnak az épület megóvása tűnik, ami persze egyáltalán nem ment fel a továbbépítés céljáról, módjairól, eszközeiről szóló vita intenzív lefolytatásának kötelezettsége alól.

Ebben a vitában számunkra, de egész Európa számára különlegesen fontos kérdés Közép-Európa szerepe. Ezért van jelentősége annak, hogy világosan és félreérthetetlenül leszögezzük, Európához tartozunk, átéljük – sőt az Eurobarométer adataiból kitűnően erősebben átéljük – az európai önazonosságunkat. Ide köt minket a történelmünk, a kulturális örökségünk, a vallásunk, az irodalmunk, a zenénk, a tudományunk, ide kötnek a sikereink, a kudarcaink, a jó sorsunk, a balsorsunk. És ha ez nem lenne elég, ide kötnek minket a legkézzelfoghatóbb geopolitikai, biztonságpolitikai és természetesen a gazdasági érdekeink is. (Ami Magyarországot illeti, az Európai Unió országaival folytatott kereskedelmünkben a magyar GDP 10 százalékát meghaladó többletünk van, ezekből az országokból származik a külföldi befektetések döntő része. Az uniós fejlesztési forrásokat a közismertség okán talán nem kell külön említeni.) Az Európához tartozásunk egyben kijelöli helyünket a civilizációk sorában is. A Nyugathoz tartozunk, kulturálisan, geopolitikailag, biztonságpolitikailag, gazdaságilag egyaránt. Ez azt is jelenti,

hogy nem vagyunk híd. Nem az a rendeltetésünk, hogy összekössünk két különböző partot, világot, kultúrát, civilizációt. Nem híd vagyunk, hanem hídfő, ami tehát szilárdan az egyik parton épült és onnan nem mozdítható el, de arra szolgál, hogy onnan a másik partra hidak épüljenek. Szilárd, biztonságos hídhoz szilárd és biztos hídfő kell. Ebben áll a mi szerepünk, feladatunk, így tudunk a magunk, Európa és a világ számára hasznosak lenni.

Közép-Európával kapcsolatban azonban nemcsak azt kell leszögezni, hogy Európa szerves részét – úgy is mondhatjuk, a közepét – alkotjuk, hanem azt is, hogy nélkülünk nem volt és nem is lesz egységesülő Európa, igazán sikeres európai integráció. Nem árt ezt azoknak is szem előtt tartani, akik most egyre nyíltabban abban mesterkednek, hogy mintegy újrakezdjék az európai integrációt, tanulva az eddig elkövetett legsúlyosabb hibából, amit nem másban, mint a 'keleti' bővítésben, tehát Európa újraegyesítésében látnak. Az utóbbi évek egymást követő válságai nyomán erősödött fel az a széles körben megjelenő nézet, hogy az integráció minden bajának, gondjának, halmozódó válságainak okozója az elhamarkodott, kellően át nem gondolt, elő nem készített bővítés.² E történelmi tévedés következményeit felszámolni, vagy legalábbis enyhíteni úgy lehet, hogy létrejön egy két- vagy többszintű (és nem többsebességű, hiszen a különböző sebességek ma is léteznek) integrációs szerkezet. Az első szint lenne a kemény mag, a belső kör, a másodikat, esetleg a harmadikat azok az országok alkotnák, amelyek akár saját döntésük alapján, akár gazdasági fejlettségi szintjük alacsonyabb volta okán kívül kell hogy essenek e belső körön. Az eurózóna mélyítése, saját adópolitikájának, szociálpolitikájának, pénzügyi forrásainak, intézményrendszerének, sőt külső képviselőnek a létrehozása lehet ennek egyik útja, különösen abban az esetben, ha az eurózóna mélyítése az egységes piac ma még lényegében egységes rendszerétől és szabályozásaitól történő fokozatos elszakadással járna.

Az igazi veszélyt az jelenti, hogy a bővítés legfőbb bűnbaknak nyilvánítása mögött a gazdasági tényezőknél mélyebb és egyben súlyosabb megfontolások állnak. A gazdasági fejlettségi szintek közötti – egyébként csökkenő – különbségre történő hivatkozás túl azon, hogy alapítalan, hiszen az eurózóna válságát korántsem az új tagállamok idézték elő, valójában csak a felszín. E felszín mögött ott lappang Európa nyugati felének a keletivel szembeni bizalmatlansága és idegenkedése, amely jórészt a történelmi, gazdasági, politikai, sokszor az elemi földrajzi ismeretek hiányából táplálkozik. Ezzel a bizalmatlansággal áll szemben a keletiek, tehát a közép-európaiak ismert érzékenysége és esetenként az annak ellentétébe forduló kisebbségi komplexusa.

Ez a történelem formálta lelki-mentális megosztottság robbant ele mi erővel a felszínre a bevándorlás válsága nyomán. Kiderült, hogy mi semmivel sem vagyunk kevésbé európaiak, semmivel sem valljuk kevésbé magunkénak kultúránkat és értékeinket, sőt úgy érezzük, hogy mindezt identitásunk megőrzése és megerősítése érdekében meg is kell védenünk. Vákuumot persze nem lehet védeni, vagy legalábbis nagyon nehéz. A pusztá védelem tehát önmagában nem elegendő. Önmagunkban is meg kell erősödnünk, újra kell építenünk a jórészt saját magunk által lebontott identitásunkat, helyre kell állítanunk az immunitásnak azt a szintjét, amely nélkül a külső veszélyekkel nem tudunk szembenézni.

Akkor hát miért fontosabb ez nekünk itt a *'Barbaricum'*-ban? Talán azért, mert nekünk, lengyeleknek, magyaroknak, cseheknek és másoknak a kereszténység nélkül nem lenne államunk, állami-politikai létünk, és talán nemzetként sem tudtuk volna túlélni az elmúlt ezer esztendő. Nemzeti identitásunk és a kereszténység, mindeneke előtt annak Európa ezen a felén, Erdélyben és másutt kialakított befogadó és toleráns gyakorlata nem választhatók el egymástól.

Ahogy egymást feltételezi a nemzeti és keresztény identitásunk, úgy kapcsolódik össze Európa ezen a vidékén a nemzeti és az európai hovatartozás tudata. A keleti és déli végeken a nemzeti függetlenséget, sőt a nemzeti léte általában külső, Európán kívülről jövő támadások fenyegették. Amíg Nyugat-Európában a világi és vallási hatalmak egymással vívták százéves, harmincéves és további háborúikat, minket a külső támadások egyszerre értek nemzeti és európai minőségünkben. Ha kiszakadunk Európából, a keresztény népek európai közösségéből, nemzeti függetlenségünk, létünk is elvész. Így fonódott össze a mi nemzeti identitásunk az európai identitásunkkal, és e két közösségi identitás lett egyéni és közösségi gondolkodásunk meghatározó tényezője. Az európai főáramból való időközönkénti erőszakos kiszakításunk (és nem kiszakadásunk) nem gyengítette, éppen ellenkezőleg, erősítette e két identitás elválaszthatatlan kapcsolatát.

És az Európához tartozáson túl nekünk itt a 'végeken' („*egy kis országból Európa szélén*”, ahogy a BBC műsorvezetője a *'Hard Talk'*-ban bemutatott) még egy dolog nagyon fontos. Ez pedig a szabadság, annak mind az egyéni, mind pedig a közösségi formája. Ez utóbbit nevezük nemzeti függetlenségnek. Így lett a magyar és közép-európai nemzeti identitásunknak a kereszténység és az Európához tartozás mellett a legfontosabb eleme az embernek, és meghatározó közösségének, a nemzetnek szabadsága és méltósága.

Magyarország Közép-Európához, Közép-Európa Európához, Európa pedig a nyugati civilizációhoz tartozik. Van azonban még egy nagy

közösség, amelyhez mindannyian tartozunk, amelynek sorsát mindannyian osztjuk. Részesei vagyunk e közösség sikereinek, élvezzük a sok évezredes fejlődés eredményeit. Részesei vagyunk és leszünk azoknak az egészen különleges lehetőségeknek, amelyeket a tudomány és a technológia felgyorsult fejlődése nyit meg elvileg mindannyiunk számára. De együtt szembesülünk azokkal a kockázatokkal és veszélyekkel, amelyek ma az egész világot fenyegetik. A globális lehetőségek és a globális kockázatok együtt erősítik azt a legnagyobb, univerzális közösséget, amelyet emberiségnek nevezünk.

Ennek az univerzális közösségnek tehát két nagy kérdésre, kihívásra kell választ adnia. Az első, hogy meg tudja-e ragadni a fejlődés adta rendkívüli lehetőségeket, javítani tudja-e milliárdok sorsát, életének minőségét, jobbra, gazdagabbá, emberibbé, tisztességesebbé tudja-e tenni e közösség életét. További eredményeket ér-e el a mélyszegénység felszámolása, a tiszta ivóvíz biztosítása, a betegségek és járványok visszaszorítása terén. A másik, ezzel szorosan összefüggő, de ellenkező oldalról feltett kérdés pedig, hogy e közösség képes-e elhárítani, vagy legalábbis enyhíteni a globális kihívásokat, a klímaváltozást, az egyenlőtlenséget, a háborúkat, a terrorizmust, a nukleáris fegyverek további terjedését és esetleges bevetését, a járványokat és még jó néhány ismert és még nem ismert kockázatot. E globális lehetőségek és kihívások erősítik fel azt a sajátos univerzális identitást, ami természetesen ezek nélkül a tényezők nélkül is létezik, alapját az emberiség ontológiai egysége és – sokunk hite és meggyőződése szerint – az abszolút érvényű univerzális értékek adják.

Maga a világ azonban nem egységes, szerencsére nem is lehet az. Ha igaz az, hogy nincs diverzitás identitás nélkül, akkor az is igaz, hogy nincs identitás diverzitás nélkül. A világ sokszínű, a fejlődést éppen ez a diverzitás viszi előre. A gazdaság az elmúlt évtizedekben valóban globalizálódott (nem először), de az elmúlt néhány esztendőben éppen az a globalizációs folyamat lassult le és mutatja több területen a kifáradás jeleit. Megjelentek a fragmentációs, a regionalizációs és a lokalizációs folyamatok, és sajátos módon a technológia fejlődése is jelentős részben ezeket látszik elősegíteni.

A világkereskedelem a második világháború óta lényegesen gyorsabban növekedett, mint a világ globális összterméke. A kereskedelemnek többek között a multilaterális liberalizációnak köszönhető látványos növekedése volt a gazdasági növekedés meghatározó tényezője. A technológiai fejlődés, többek között a tengeri árutovábbítási technikák robbanásszerű fejlődése (konténerizáció) fontos szerepet játszott a kontinensek közötti áruforgalom gyors növekedésében, a termelési folyamatok egyre nagyobb részének tengereken túli áthe-

lyezésében. A tengeren fuvarozott áruk mennyisége gyorsabban nőtt, mint a világkereskedelem, utóbbi pedig, mint láttuk, gyorsabban bővült, mint a világgazdaság.³ Az áru- és szolgáltatáskereskedelem gyors növekedése, a termelési tényezők, mindenekelőtt a tőke mozgásának felszabadítása, a termelési folyamatok felbontása és különböző államok, azaz politikai egységek közötti megosztása, a tőketulajdon nemzetközivé tétele, a transznacionális vállalati csoportoknak a globális világgazdaságban betöltött meghatározó szerepe együttesen vezettek a globalizációnak nevezett komplex tünetcsoport kialakulásához. Úgy tűnt, hogy a folyamat megállíthatatlan, hiszen mögötte a tudomány és a technológia robbanásszerű fejlődése áll, aminek pozitív következményeivel élni kell, negatív következményeit pedig, többek között különböző szintű jogi szabályozással enyhíteni, 'humanizálni' kell.⁴

A legutóbbi években e komplex tünetcsoport egyes alrendszeri új, sajátos jelzéseket küldenek. Ezek a változások szintén a tudomány és a technológia fejlődése nyomán következnek be, de úgy tűnik, ellenkező irányba indulnak. Négy éve megállt az a sok évtizedes dinamika, ami a világkereskedelem és világgazdasági teljesítmény viszonyát jellemezte, sőt megfordult a kocka, az elmúlt években a gazdaság gyorsabban növekszik, mint a világ áru- és szolgáltatáskereskedelme.⁵ Az ezt előidéző tényezőkről és azok tartósságáról vita folyik, de az már világos, hogy a technológiai fejlődés, mindenekelőtt a 3D egyre több területen indokolatlanná teszi a termelés távoli országokba helyezését, mivel egyes munkaerő-intenzív műveletek feleslegessé válnak. Az információs és kommunikációs forradalom egyik döntő következménye, hogy az adatátvitel részben helyettesíti a termékek fizikai helyváltoztatását, az áru helyett az adat mozog. Az árukereskedelem stagnál vagy csökken, az adatforgalom mennyisége és értéke pedig sokszorosára nő. A munkabéreköltségek ugyanakkor lényegesen megnövekedtek a termelési műveleteket befogadó legfontosabb országokban, például, de nem kizárólag Kínában. Ezzel egyidejűleg a fejlett országokban a bérek nem, vagy alig emelkedtek, ami tovább csökkentette a termelés kihelyezéséből eredő előnyöket. Ez volt az egyik fontos tényezője annak, hogy az egyenlőtlenség az egyes országok, elsősorban a fejlett és a fejlődő országok között nem nőtt, hanem összességében csökkent, az egyes – és pedig mind a fejlett (lásd Egyesült Államok), mind a fejlődő – országokon belül viszont korábban sem látott mértékben megnőtt. Rövidíteni kellett az ellátási láncokat, és haza, vagy legalábbis közelebb kellett hozni a termelést. A kőolajárak emelkedése drágította különösen a tengerentúli fuvarozást, igaz, ez a tendencia két éve már az ellenkezőjére fordult, de maradtak és erősödtek az üzemanyag-felhasználással kapcsolatos környezetvédelmi szempontok, különös tekintettel a klímaváltozásra.

Mindezek a jelek a globalizáció kifulladására, vagy legalábbis lassulására utalnak, ami egy óvatos, lassú lokalizációs folyamat beindulását is jelezheti. Ciklikus vagy strukturális ez a jelenség, majd eldönti a jövő. Az mindenesetre látható, hogy a folyamatok megtörhetnek, irányt válthatnak, nagyon ritkán lineárisak, és még sokkal ritkábban tartanak örökké. Különösen könnyen belátható ez, ha a gazdasági folyamatokat nem lezárt rendszerben, a gazdaságon kívüli tényezőktől elszigetelten közelítjük meg és elemezzük. A globalizáció kifáradásának jelei ugyanis nemcsak a kereskedelmi statisztikákból és a gazdasági folyamatokból érkeznek, hanem a geopolitikai fejleményekből, a globális/univerzális és regionális intézmények és szabályozások alakulásából, végül és legelső sorban a kultúrából.

A világgazdaságban zajló folyamatok azonban más meglepetésekkel is szolgálnak. Nemcsak a globalizáció lassul, hanem az a bizonyos sokat emlegetett nagy világgazdasági és egyben geopolitikai átrendeződés, a 'great shift' lendülete is megtörni látszik. Az elmúlt évtizedeket jellemző globális átrendeződés a Kelet javára egy közel kétszáz éve tartó folyamatot fordított meg és állított helyre, részben egy korábbi egyensúlyt a Nyugat és a Kelet között, szélesebb értelemben a fejlett és a fejlődő világ között. A legutóbbi fejlemények, így a kínai gazdaság növekedésének lassulása, az amerikai gazdaság erőre kapása és a BRICS mítosz fényének fakulása elgondolkodásra kell hogy készteszenek. Európát sem érdemes leírni, és bár globális súlya csekély, de ezen belül Közép-Európát végképp nem. Figyelmet érdemel, hogy az Egyesült Államok mellett, sőt előtt, a világ legnagyobb jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségeit mutató országai éppen a BRICS-nek nevezett csoport tagjai. Az öt országban (Kína, India, Oroszország, Brazília, Dél-Afrika) az egyenlőtlenség történelmi, politikai, etnikai és kulturális okai és előzményei eltérőek, de a jelenlegi eredmény ugyanaz vagy hasonló. A 'great shift' lassulásának akár ez a szélsőséges egyenlőtlenség az egyik oka, akár nem, a brazil gazdaság komoly recesszióban van, az orosz GDP csökken, Dél-Afrika is gondokkal küzd, a kínai növekedési ráta közel megfeleződött, India mutat kizárólag dinamikus növekedést. (Itt persze jelentősek a tartalékok mind az egy főre eső GDP növelése, mind pedig a gazdaság fejlődését akadályozó felesleges korlátok és akadályok felszámolása terén.)

Mindez korántsem jelenti, hogy a globalizációnak nevezett tünetcsoport kimúlik, hogy a feltörekvő világ (amelyet az egyszerűség kedvéért Keletnek nevezünk) javára történő átrendeződés lezárult, és nem lesznek olyan további változások, amelyek átalakítják az egyes országcsoportok és hatalmak közötti gazdasági és geopolitikai erővi-

szonyokat. A legutóbbi évek fejleményei elsősorban arra intenek, hogy óvatosabban közelítsük meg azokat a közhellyé vált tételeket, amelyeket állandónak és változtathatatlannak hiszünk. Az átfogó, általános tendenciák magukban hordozzák a saját ellentétük lehetőségét, egyben saját maguk váltanak ki olyan ellenhatásokat, amelyek egyre erősebben érvényesülve mennek szembe az uralkodónak tekintett fejlődési irányokkal. Közismert, hogy a globalizáció maga termelte ki és erősítette fel a fragmentáció és a lokalizáció jelenségeit, és pedig nemcsak a kultúra, hanem a gazdaság területén is. További, a gazdaság területén túli fontos tényező, hogy a globalizáció egymást erősítő alrendszerei nem tudták és előreláthatóan nem is tudják megteremteni azt a globális intézményrendszert és azt az univerzális szabályozást, amely valamiféle globális kormányzás politikai, intézményi, jogi feltételeit hozná létre. Így válhatnak az objektív globalizációs folyamatok a saját túlcordulásuk ('*overspill*') áldozatává, mivel nem tudják helyreállítani az éppen az általuk megbontott intézményi egyensúlyt, illetve nem tudnak a politikai, kulturális és egyéb korlátok miatt új egyensúlyt teremteni. Az egyensúly hiánya ugyanakkor jelentős destabilizációs tényező, globális, regionális és lokális szinten egyaránt. Ennek a destabilizációnak vagyunk most több területen nemcsak tanúi, hanem részesei. Lassúak és tétovák a globális kihívásokkal szembeni fellépések, válságokat él át az eddig egyetlen igazán sikeres regionális integráció és az eddig talán legszilárdabb és jól működő politikai intézményrendszer, nevezetesen a világ legerősebb hatalmának, az Egyesült Államoknak a politikai intézményrendszere nagyon komoly működési zavarokkal küzd, amit jelenleg tetéznek a jövővel kapcsolatos súlyos bizonytalanságok.⁶

A világ tehát nem lett egyszerűbb, éppen ellenkezőleg, egyre összetettebbé, előreláthatatlanabbá, kiszámíthatatlanabbá válik. Mielőtt azonban átadnánk magunkat az ebből fakadó szorongásnak és hinni kezdenénk a hamis próféták sötét és láthatatlan összeesküvésekről szóló torz világmagyarázatainak, érdemes egy pillantást vetnünk a világ jelenlegi állapotára vonatkozó néhány adatra, illetve tényre.

Számos ellenkező jel ellenére a világ ugyanis az elmúlt évtizedekben jó néhány fontos mutató alapján nem rosszabb, hanem jobb lett. Ami a háborúkat illeti, a szíriai öldöklés sokat rontott a helyzeten, de a világ egészében az elmúlt néhány évben sokkal kevesebb ember vesztette életét háborúkban és fegyveres összecsapásokban, mint a 70-es és 80-as években. A mortalitási adatok látványosan javulnak, különösen lényeges, hogy kevesebb ember hal meg éhínség és járványok következtében. Az alultápláltak aránya a világ népességében az 1990. évi 19 százalékról a jelenlegi 11 százalékra csökkent. 1990-hez képest évente

6,7 millióval kevesebb ötévesnél fiatalabb gyermek hal meg. 1990-ben a világ népességének 37 százaléka élt extrém szegénységben, ma ez az adat 10 százalék. Javult tehát az emberiség egészségi állapota, nőtt a várható életkora, magasabb lett az oktatás színvonala, és növekedett az egy főre eső globális GDP.⁷ (Az egyenlőtlenség, mint láttuk, nem az egyes országok között, hanem az egyes országokon belül lett nagyobb.) Ami a klímaváltozást illeti, a Párizsi megállapodás egyes jogi hiányosságai ellenére az első olyan átfogó nemzetközi megállapodás, ami azt jelzi, hogy a legjelentősebb szereplők – az Egyesült Államok és Kína – is felismerték, hogy ha nem csökkentjük lényegesen a káros anyagok kibocsátását, az egész világ kerül veszélybe, nemcsak a klímaváltozás, hanem az általa kiváltott további kalamitások (háború, több tíz-, vagy akár százmillióس népmozgások stb.) következtében.

Vége lenne tehát a történelemnek? Ezt talán most lehet a legkevésbé állítani. A tételnek a meghirdetésekor volt egy fontos felismerése. Fukuyama ráérezett a hegeli tétel lényegére, arra, hogy a világnak szellemi lényege, szelleme van és e *Weltgeist* önmagát és ezzel a szabadságot keresi. A szabadság fokának emelkedése így a világszellem önmegvalósítási folyamata. Az emberiség történelme, minden ember telenség, diktatúra, népirtás ellenére, összességében valóban az emberi szabadság növekedéséről tanúskodik. A huszadik század végén, a totalitárius diktatúrák felszámolásakor méltán támadhatott az az érzés, hogy döntő áttörés történt a szabadság, a liberális demokrácia általánossá tételének irányába, és a szabadság megtalálásával a világ szelleme megtalálta önmagát. Fukuyamát sokan bírálták és sokan félreértették. Ebben neki is része volt, mivel ő maga is leegyszerűsítette híressé vált tételét, nem mindig a tények alapos ismeretére alapozta megfellebbezhetetlen ítéleteit, legalábbis egyes számára kevésbé ismert országokra vonatkozóan...

A történelem tehát nem ért véget, éppen ellenkezőleg, sokak szerint most veszi kezdetét egy új, az eddiginél is sokkal bonyolultabb, bizonytalanabb szakasz, mint láttuk, hatalmas lehetőségekkel és még nagyobb kockázatokkal. A kockázatok legfontosabb jellemzője, hogy szorosan összefüggenek egymással, az egyik megjelenése elkerülhetetlenül vezet további kockázatok bekövetkezéséhez. Az éghajlatváltozás okozta szárazság vízhiányhoz, a vízhiány élelmiszerhiányhoz, az élelmiszerhiány a városi lakosság felduzzadásához és zavargásokhoz, a zavargások állami erőszakhoz és terrorhoz, a terror felkeléshez és polgárháborúhoz, a háború százezrek halálához, szenvedéséhez és meneküléséhez, majd milliók útnak indulásához vezet. Megjelenik a szervezett bűnözés, amely meglátja a lehetőséget milliók illegális mozgásában, és megragadja az alkalmat a radikális fundamentalista

Az Üllői út a Nagykörútról nézve. Előtérben egy szovjet harckocsi és más katonai járművek roncsai. Jobbra a romos Kilián laktanya. (Fotó: Fortepan. Nagy Gyula jóvoltából)

iszlám a Nyugat, elsősorban Európa elleni támadásra. Egész Európát erkölcsi, politikai, intézményi válságba sodorja az általánossá váló, az adott országon és régióon messze túlnövő népvándorlás. Új forrásokat és lendületet kap a terrorizmus, eluralkodik a félelem és a bizonytalanság, késik a határozott és összehangolt cselekvés, helyébe a képmutatás és egymás vádolása, a bűnbakkeresés lép.

Ez csak egy konkrét esettanulmány, amely talán alkalmat adhat annak felmérésére, mi történik akkor, ha a legsúlyosabb globális kockázatok láncreakciója beindul. Ha folytatódik a globális felmelegedés, tíz- és százmilliók alól tűnhet el a föld, és a jelenlegi, döntően gazdasági okok és háborúk által előidézett népvándorlás mindehhez képest majd elenyészőnek tűnhet. Ha a terrorizmus és a tömegpusztító fegyverek bevetésének kockázata összekapcsolódik, azaz a terroristák nukleáris eszközökhöz jutnak, a következmények beláthatatlanok. A nukleáris fegyverek bevetésének kockázata a terrorizmustól függetlenül is fennáll. A vezető nukleáris hatalmak a robbanófejek számának több menetben történő és lényeges csökkentése ellenére ma is a világ többszörös elpusztításához elegendő készlettel rendelkeznek.⁸

Egyes nagyhatalmak vezetőinek a nukleáris erejükre történő hivatkozásai pedig gondoskodnak arról, hogy ne ringassuk magunkat abba a tévhitbe, hogy a hidegháború befejezésével a globális nukleáris katasztrófa veszélye elhárult. Nincs megoldva a nukleáris fegyverek terjedésének a kockázata sem. Míg egyik esetben az Iránnal kötött megállapodás reményt ad a helyzet kedvező alakulására, a másik esetben Észak-Korea nem mutat hajlandóságot arra, hogy lemondjon nukleáris robbanó- és hordozóeszközeinek a továbbfejlesztéséről.

Mindezek alapján jobb lett a világ, vagy kockázatosabb, veszélyesebb, végső soron rosszabb? A lényegét éppen e két tétel ellentmondása adja. A világ az anyagi mutatók, életszínvonal, egészség, oktatás tekintetében valóban jobb lett, még nagyobbak a tudomány és a technológia által megteremtett kedvező lehetőségek, de ugyanakkor nagyobbak a kockázatok, nagyobb a bizonytalanság, a kiszámíthatatlanság, nagyobbak az ebből eredő félelmek. Látni kell azt is, hogy önmagában a tudományok és a technológia fejlődése is komoly veszélyeket hordoz magában, amelyek mikénti kezelése, elhárítása a legnehezebb erkölcsi és jogi dilemmákat veti fel.⁹

A lehetőségeknek és a veszélyeknek ez a kettőssége minden eddiginél nagyobb erővel veti fel az emberi felelősség kérdését, mindenekelőtt a döntéshozók felelősségét.

Kik a döntéshozók? Kik és hogyan kormányozzák a világot? Van egységes világregend? Vannak olyan egységes rendező elvek, normák ('*ordering norms*'), amelyek alapján a világ '*kormányozható*', azaz megteremthető egy olyan intézmény- és normarendszer, amely a globális lehetőségek kihasználását és a globális veszélyek elhárítását biztosítani tudja? Van-e tehát szükség és lehetőség a '*global governance*' valamilyen formájának létrehozására? Hogyan kell alakítani és átalakítani a nemzetközi intézmények jelenlegi elavult, a gazdasági, geopolitikai és civilizációs változásoktól messze lemaradt és elszakadt rendszerét? Hogyan lehet a végtetekig fragmentált, egymásról tudomást sem vevő területekre bomlott, kazuisztikus, még a szereplők számára is ismeretlen, a gyakorlatban hiányosan vagy egyáltalán nem alkalmazott nemzetközi jogi normákat egy áttekinthető, harmonizált rendszerbe hozni, és azokat az érdekeket tudatosítani és érvényre juttatni, amelyek egyedül képesek e szabályok követését biztosítani?

Túl sok kérdés, még sokkal több válaszlehetőséggel. Ami a világregendet illeti, láttuk, hogy a legegységesebb területen, a világgazdaságban is fáradni látszik a globalizációs folyamat és az annak nyomában járó homogenizáció. A geopolitikai fejlemények pedig egyáltalán nem mutatnak egy egységes vagy akár egységesebb hatalmi szerkezet ki-

alakulása felé. A kétpólusú világrendet felváltotta, nagyon rövid időre, az egypólusú világ, jelenleg pedig többpólusú világban élünk, ahol a multipoláris jelleg folyamatosan és feltartóztathatatlanul erősödik. Nincs hegemonia, a történelemben ilyen tartósan soha nem is volt, nem sikerült a világhatalom sem Dzsingisz kánnak, sem Hitlernek, sem Sztálinnak.¹⁰ A kínai gazdasági növekedés ugyan lassul, de a vásárlóerő alapján számított GDP tekintetében Kína már utolérte az Egyesült Államokat, és a csökkenő növekedés rátája is hozzávetőleg kétszerese az Egyesült Államokénak. Jóllehet lényegesen kevesebbet költ katonai kiadásokra, védelmi képességeit a szárazföldön, a levegőben és a tengeren egyaránt gyorsan növeli. Geopolitikai súlyának és hatalmának növelése két fő célkitűzést szolgál. Az egyik a hagyományos kelet-ázsiai hegemonia maradéktalan érvényesítésére irányuló, a koncentrikus körök szerkezetére épülő 'kínaiasítás' ('*Sinicisation*'),¹¹ amelynek lényege, hogy a hatalom koncentrikus körökben, a távolsággal arányosan, fokozatosan gyengülve sugárzik ki a Mennyei Birodalomból, tehát a világ közepéből. A felújított elmélet adja alapját annak, hogy Kína nem kívánja a Dél-kínai-tengerrel kapcsolatos vitáit nemzetközi fórumokon megvitatni (az erre irányuló, az ASEAN országoktól eredő, valamint amerikai és európai kísérleteket a lehető legkeményebben utasítja vissza), és nem tekinti a vitát az univerzális nemzetközi jogi normák alapján, nemzetközi bíraskodás útján eldönthetőnek.

A kínai geopolitika másik fő iránya a globális rendszerben történő erőteljesebb részvétel és a kínai befolyás növelése. Ennek objektív feltételei természetesen adottak, a kérdés az, hogy a kínai politika milyen intenzitással, milyen sebességgel és milyen eszközökkel kívánja ezt megvalósítani. Gazdasági szempontból nyersanyag- és energiaforrásokra van szüksége, és az ehhez szükséges globális jelenlét megteremtése látványosan halad előre. Ezzel egyidejűleg Kína növelni kívánja súlyát a nemzetközi pénzügyi és gazdasági szervezetekben, és ha ezt valamilyen okból nem sikerül megvalósítania, maga kezdeményezi a befolyása alatt álló szervezetek létrehozását.¹² A tengeri flottája gyorsan épül, bár még nem közelíti meg Zeng admirális 15. században épült legendás hajóhadát. Az afrikai kontinensen, Djibutiban állandó kínai katonai támaszpont jön létre. A kínai globális jelenlét fokozásának pozitív hozama az erősödő felelősségvállalás a világ fontos kérdéseivel kapcsolatban, mivel Kína egyre inkább tudatában van annak, hogy már ma a globális gazdaság és politika egyik legfontosabb szereplője, holnap pedig lehet, hogy a legfontosabb szereplő lesz. Ez az erősödő 'stakeholder' tudat az oka annak, hogy Kína jó néhány fontos globális kérdésben konstruktív és aktív szerepet játszik. A legjobb példa erre a klímaváltozás terén létrejött Párizsi megállapodásban játszott sze-

rep, de említeni lehet akár a terrorizmussal szembeni fellépéssel, akár a nukleáris fegyverek elterjedésével szembeni kínai lépéseket is, vagy éppen azt, hogy Kína az utóbbi időben több fogékonyságot mutat a szellemi tulajdonjogok tiszteletben tartása iránt.

A Kínával kapcsolatos nyitott kérdések elsősorban a kínai politikai rendszer jövőjével függenek össze. Mind a gazdasági fejlődés alakulását, mind pedig a geopolitikai ambíciókat, az érdekérvényesítés intenzitását és eszközeit lényegesen befolyásolni fogja, hogy a kínai politikai vezetés hogyan birkózik meg a szociális, társadalmi és politikai feszültségekkel, a riasztóan növekvő egyenlőtlenséggel, a korábbi hibák által okozott népességfogyással és elöregedéssel, a korrupcióval, és maga a tekintélyuralmi politikai rendszer hogyan reagál, esetleg változik mindezeknek a kihívásoknak a hatására.

(Folytatjuk)

JEGYZETEK

¹ Erről részletesen ld. Martonyi János: *Univerzális értékek, globális szabályok, lokális felelősség, Magyarország ma és holnap* c. kötetben, Magyar Szemle Könyvek, 2007, Budapest [Martonyi 2007]

² Laurent Wauquiez: *Europe: il faut tout changer*, Odile Jacob, 2014, Paris, úgyszintén Wolfgang Münchau: *Two big mistakes that ruined Europe*, *Financial Times*, 2015. november 2.; ezzel szemben: János Martonyi: *Enlargement has helped strengthen resilience*, *Financial Times*, 2015. november 4.

³ Martonyi János: *A tengeri fuvarozási szerződés*, Kandidátusi értekezés, Budapest, 1978., 6–11.

⁴ „Nem a humánusmot kell tehát piacósítani, hanem a piacot humanizálni”. In Martonyi 2007, 172.

⁵ Shawn Donnan: *A structural shift?* *Financial Times*, 2016. március 3.

⁶ A működési zavarok részletes elemzését ld. Francis Fukuyama: *Political Order and Political Decay*, Farrar, Straus and Giroux, 2014, New York

⁷ *The Atlantic: The Best Year in History for the Average Human Being*, theatlantic.com/international/archive/2015/12/good-news-in-2015/421200/ (letöltés ideje: 2016. április 7.)

⁸ A legfrissebb adatokat ld. *Financial Times: Nuclear upgrade raises fears of arms race fears*, 2016. április 1.

⁹ Erről ld. Vizi E. Szilveszter: *Wie viel Gewissen braucht die Wissenschaft*, *Die Welt*, welt.de/618794 (letöltés ideje: 2016. április 7.)

¹⁰ Zbigniew Brzezinski: *Strategic Vision, America and the Crisis of Global Power*, Basic Books, 2012, New York 130–131.

¹¹ Charles A. Kupchan: *Unpacking hegemony: the social foundations of hierarchical order*, in: G. John Ikenberry (ed.): *Power, Order and Change in World Politics*, Cambridge University Press, 2014, 23–24.

¹² Pl. a 2015 áprilisában létrehozott AIIB, az Asian Infrastructure Investment Bank.

KÖZGAZDASÁGI ENERGIACIRKULÁCIÓ

Matolcsy György három éve a Magyar Nemzeti Bank élén

Szajlai Csaba

Matolcsy György hatéves jegybankelnöki ciklusának első része letelt: most a legnagyobb kérdés, hogy a hátralévő szűk három évben kitart-e az a fajta közgazdasági energiacirkuláció, amely jellemezte a 2013-ban kezdődött s máig tartó monetáris időszakot. Összeállításomban arra térek ki, hogy a Magyar Nemzeti Bank Matolcsy György vezetése alatt milyen helyzetből formálta át Magyarország pénzügyeit, és nem konvencionális eszközeivel hogyan lett a tartós gazdasági növekedés egyik motorja. Természetesen a fókuszban továbbra is az árstabilitás elérése áll, amely első számú feladata az MNB-nek, ide tartozóan kitérek a historikusan alacsony jegybanki alapkamatra is.

Nemrég tette közzé a Magyar Nemzeti Bank (MNB) *Félideős jelentés* címmel publikált 150 oldalas kiadványát, amelyben a 2013 márciusában indult hatéves elnöki ciklus első felének eseményeit és eredményeit mutatták be az MNB szakértői. Az összeállítás megjelenése apropóján kapott hideget is, meleget is a jegybank, miután az általa fontosnak tartott pénzügyi és reálgazdaságra is erőteljesen ható produkciót a hazai közgazdász-társadalom ellenzéki tábora nem különösebben élte.

Mik is ezek? Többi között a kamatcsökkentés, a vállalati hitelkihelyezés ösztönzése a növekedési hitelprogramon belül, a pénzügyi felügyelet jegybankba történő integrációja, a korábban osztrák tulajdonban lévő Budapesti Értéktőzsde megvásárlása, az MKB szanálása, a devizahitelek forintosítása, a bankjegyek cseréje, illetőleg az, hogy a Magyar Nemzeti Bank nyereségesen működő intézménnyé vált. Úgy, hogy eközben önfinanszírozóvá vált a magyarországi hitelintézetek szektor, s jelentősen mérséklődött, utóbbinak köszönhetően is, hazánk külső sérülékenysége. Itt érdemes rögtön leszögezni, Magyarország külgazdasági értelemben extrém módon kitett s érzékeny gazdaság, vagyis az egyik legfontosabb tényező pont az, hogy világgazdasági krízis idején mennyire ütik a piacok hazánkat. A legutóbbi globális krachnak 2008-2009-ben pont Magyarország volt az

egyik legnagyobb elszenvédője. Emlékezzünk csak: 2009-ben a magyar gazdaság teljesítménye, vagyis a GDP 6,6 százalékkal zsugorodott. Ehhez hasonló negatív produkciót hazánk utoljára a korai kilencvenes években, a rendszerváltozáskor „tudott felmutatni”.

Még a közgazdaságtannal napi szinten nem foglalkozók is úgyszólván alapkérdésként kezelik, hogy a Matolcsy György fémjelezte Magyar Nemzeti Bank ortodox vagy unortodox monetáris politikát folytatott-e, valamint folytat-e majd a következő években. Maga a minősítés egyébiránt pont a jegybankelnöktől származik, aki nemzetgazdasági miniszterként többször is kijelentette, hogy vége a szocialista-liberális kormányok által folytatott húzd meg, ereszd meg gazdaságpolitikának s a megszorításokat intézkedési csomagokkal fedező beavatkozásoknak.

Most nem áll módomban a jegybankelnök korábbi tevékenységét elemezni, ám az ország pénzügyi rendbetételéhez tartozik, hogy feszes költségvetési gazdálkodással, az Európai Unió által meghatározott államháztartási hiányszint betartásával Magyarországnak sikerült lekerülni a szegyenpadról. Hazánk ellen ugyanis 2004-től, vagyis uniós csatlakozásunk kezdetétől 2013-ig eljárás folyt, miután a szocialista-szabaddemokrata kormányok nem tartották be a GDP-arányosan megszabott háromszázalékos költségvetési deficitet. Ezen a téren is negatív rekorderek lettünk: egy ország Európa közepén képtelen volt arra, hogy betartsa a saját maga által megtervezett makrogazdasági pályát. Mondani sem kell, nem pusztán a hiány nem jött össze, hanem a bekalibrált infláció, a növekedés és az adósság szint elérése sem.

De térjünk vissza a hazai monetáris politika tarajos vizeire!

Akkor, amikor 2013 tavaszán Matolcsy György átvette a Magyar Nemzeti Bank irányítását, ellenfelei, pontosabban ellendrukkerei – akik között szép számmal akad egykori pályatárs, volt barát, korábbi kolléga – azzal számoltak, hogy az elnök gyorsan megbukik. Nyilatkozataival, félreérthető jegybanki kommunikációval bedönti a forintot, a részvényárfolyamokat, majd elégeti hazánk devizatartalékát a gazdasági növekedés oltárán. Tudniillik Matolcsy György köztudottan növekedéspárti közgazdász. Visszatekintve a három évvel ezelőtti úgynevezett piaci várakozásokra, akadt, aki 500 forintos euróval kalkulált az új MNB-s korszakot illetően.

Jogos az a felvetés is, hogy milyen örökségre is bukkanhatott a jegybanki székházban több mint három esztendeje az új elnök?

Egyfelől az MNB korábbi vezetése a jegybanktvényben rögzített egyetlen mandátumának sem tett eleget. Magyarországon ugyanis nem volt ár- és pénzügyi stabilitás, a központi bank pedig nem hogy nem támogatta a kormány gazdaságpolitikáját, hanem állóháború

volt a monetáris és a fiskális döntéshozók között. Jóllehet akkor még nyögtük a globális válság utóhatásait. Arról sem árt megfedkezni, hogy hatalmas veszteséget halmozott fel a magyar jegybank a korábbi ciklusban. A tetemes mínusz még 2013-ra is áthúzódott, aktív politikával sikerült a negatív eredményt elkerülni, amely tétje volt a fentiekben már említett uniós túlzottdeficit-eljárás alóli kikerülésnek.

Magyar? Nemzeti? Bank? Igen, ez volt a kérdés.

Fogalmazhatunk úgy is, hogy a kormányváltást követő években a 2013-as esztendő tett pontot a pénzügyi konszolidációra, hiszen kikerültünk az uniós procedúrából, amely már az EU-s támogatási források lehívását is veszélyeztette.

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért az alábbiakban a fő közgazdasági témakörökre bontva elemezzük, hogy mit is jelent az új jegybanki időszámítás a legfontosabb tényezőkön keresztül a magyar gazdaságnak.

Infláció

Gyakorlatilag évek óta nincs árnyomás a magyar gazdaságon, ami abból a szempontból unikum, hogy a pénzromlás drasztikus mértéke hosszú évtizedekig rettegett eleme volt a hazai pénzügyi folyamatoknak. A jegybanktörvény értelmében a Magyar Nemzeti Bank első számú feladata, hogy elérje és fenntartsa az árstabilitást, annak középtávú szintjét három százalék közelébe lőtte az MNB szakértői stábjá. Lényegében Magyarországon két éve nincs infláció, sőt akadnak hónapok, mikor is defláció van, azaz negatív tartományba süllyed az áremelkedés. Természetesen az alacsony inflációnak több az előnye, mint a magas szinten tartott pénzromlásnak. Az alacsony infláció kedvez a gazdaságnak, mert nő a jövedelmek vásárlóértéke, s többet fogyasztanak az emberek, nem romlik pénzünk értéke. A jegybank 2013 márciusától teljesíti a 2000-es évek elején bevezetett középtávú inflációs célkövető rendszerét.

Kamat

Nézzük az első számú jegybanki eszköz, vagyis az alapkamat csökkentésének hatását. 2011-ben még hétszázalékos volt az irányadó ráta, mely csak azért indult lefelé, mert külsős szakértőkkel felhígult a korábbi, erőteljes balliberális közgazdászokból álló Monetáris Tanács. Sokan riogattak a szakmából amiatt, hogy a Matolcsy-éra kamatcsökkentő pályája erőteljes károkkal járhat majd, ezzel szemben

e cikk megjelenésekor 0,9 százalékos a mutató. Utóbbi pedig a kilencvenéves Magyar Nemzeti Bank működésének legalacsonyabb szintje. Összehasonlításként: az Európai Központi Bank nullaszázalékos irányadó rátájához vagyunk nagyon közel. Valószínűleg az alacsony kamatszint előnyét a közgazdaságtannal nem foglalkozó polgártársaknak sem kell túlságosan magyarázni.

Az alacsony kamatok mindenekelőtt olcsó hiteleket is jelentenek, amelyek támaszt nyújtanak a gazdasági növekedésnek, ugyanakkor mérséklik a kereskedelmi bankok profitját, ám a központi költségvetési folyamatokra jótékony hatást gyakorolnak. Az elmúlt években bekövetkezett alapkamat-csökkentésnek két ciklusa révén a büdzsé évente több százmilliárd forintot takarít meg a kisebb adósságszolgálat révén. Ráadásul a legnagyobb hazai erőforrás-elszívás pont ide, az államadóssághoz kapcsolódik. Például 2012-ben, csak egyetlenegy évben nagyságrendileg 1250 milliárd forint, a GDP 4,5 százaléka ment el az államadósság kamataira. Ami pedig a pénzügyi források másik nagy kiszippantását illeti, az pont a magas kamat volt. Ennek oka: a korábbi jegybanki vezetések magas kamatokkal kívánták felvenni a küzdelmet az inflációval szemben. Holott az árnyomás a gazdaságon ennek dacára végig magas maradt.

Vállalati hitel

Matolcsy György hivatalba lépésekor a szigorított feltételek és a magas kamatok miatt a hazai kis- és közepes vállalkozások alig tudtak új hitelhez jutni. Mikor a program 2013 közepén elindult, a vállalati hitelállomány 5-7 százalékkal csökkent évente. A növekedési hitelprogram első és második szakaszában, 2015 végéig 31 ezer cég jutott alacsony kamatozású, jellemzően hosszú futamidejű hitelekhez, több mint 2100 milliárd forint értékben, ezáltal Európa egyik legsikeresebb kkv-kat segítő hitelprogramját hajtotta végre az MNB. Olyannyira, hogy a projekttel több vállalkozás jut forráshoz, mint a 2007 és 2013 közötti uniós költségvetésből. Hogy ne okozzon hosszabb távon torzulást a rendszerben a program, az kivételre kerül, ám jön helyette a növekedéstámogató hitel, mert kiemelten fontos, hogy a termelékenység gyorsabb ütemben növekedjen, amihez beruházásra és finanszírozásra van szükség. A lassan megszűnő növekedési hitelprogram tehát célzott intézkedés volt, hiszen évekre lefagyott a vállalati hitelpiac. Összességében másfél százalékkal járult hozzá a GDP-hez a jegybanki növekedési hitelprogram az elmúlt években, s további egyszázalékos többletet hozott az alacsony kamatkörnyezet hatása.

Devizahitelek forintosítása

Ha a pénzügyi konszolidációt azonnali tűzoltásként fogjuk fel, akkor a devizahiteleket időzített bombaként tarthatjuk számon. Bár sok kritika érkezett ezen a téren is mind a jegybank, mind a kormány irányába, a túlnyomórészt svájci frank alapú kölcsönöket lépésről lépésre lehetett csak átváltani a hazai valutára, illetve elszámoltatni a bankokat, és száz százalékban kivezetni a devizahiteleket. Az elszámolás során a családok visszakapták a bankoktól azt az összeget, amelyet a bankok korábban az árfolyamréssel és az egyoldalú kamatemeléssel nyertek. Ráadásul rendkívül jól időzített volt a forintosítás, pontosan két hónappal a frank-árfolyamgát eltörlése előtt. Ha azt bevártuk volna, az akkori nagyjából 3500 milliárd forintra rúgó állomány további 700 milliárd forinttal kerekedett volna ki.

Említést nyert már Magyarország külső sérülékenysége, pont ezen a területen mutatható ki, hogy mekkora segítség is a magán- és a közadósságok folyamatos forintosítása. Kedvező fejlemény, hogy az államadósság finanszírozása kapcsán az új kibocsátások is egyre inkább forintban történtek, így a köztartozáson belül a devizaadósság aránya a 2010-es ötven százalékról 2016 végére 30 százalék környékére mérséklődhet.

Külső sérülékenység

Kis, nyitott gazdaságként a világgazdaság problémái a hazai gazdaságra is hatással lehetnek. A 2008-2009-es világgazdasági krízis következményei ismertek, a mostani legnagyobb kihívás a Brexit európai hatásai, emellett a megnövekedett geopolitikai feszültségek és a fejlődő gazdaságok egyre akutabb adósságproblémái veszélyeztethetik leginkább a globális gazdaság növekedését. Figyelembe véve a külső kockázatokat, fontos, hogy az egyes gazdaságok minél stabilabb fundamentumokkal és a szükséges esetben megfelelő gazdaságpolitikai mozgástérrel rendelkezzenek. Az elmúlt évek erőfeszítéseinek és eredményeinek köszönhetően jelenleg a hazai gazdaságpolitikának megvannak a lehetőségei a külső környezetből származó hatások ellensúlyozására, tompítására. Jelenlegi helyzetünket nem érdemes egy lapon említeni a 2008-assal. Összehasonlíthatatlanul kedvezőbb pozícióban van most a magyar gazdaság. Azok az országok szembe-sültek 2008-at követően komoly gazdasági következményekkel, amelyeket a külső sokkhatás legyengült, sérülékeny helyzetben ért. Ez akkor Magyarország számára azt jelentette, hogy a bankrendszerünk

problémái a hitelezés jelentős visszaesését okozták, miközben a gazdaságpolitika mozgáster hiányában önmaga is tovább mélyítette a válságot. A korábbi tartós hiánnyal szemben folyó fizetési mérlegünk évek óta jelentős többletet mutat, a fegyelmezett fiskális politika eredményeként a költségvetés hiánya számottevően a háromszázalékos küszöbérték alatt alakul, külső és belső adósságrátáink trendszerűen csökkennek, a lakossági devizahitelek ki lettek vezetve, miközben az elmúlt években a gazdaság is robusztus növekedést mutatott.

Reálgazdaság

A Matolcsy György vezette MNB nem konvencionális intézkedései jótékony hatást gyakoroltak a hazai reálgazdasági folyamatokra. A fentiekben már említést nyert, hogy például a növekedési hitelprogram, vagy éppen az alacsony jegybanki alapkamat mennyit is tett hozzá a gazdasági növekedéshez. A következő években is szükség lesz a jegybank keresletélénkítő gazdaságpolitikájára, miután már az idei évben, az EU-s költségvetési ciklus átnyúlása miatti technikai okok apropóján később érkeznek az uniós források, hosszabb távon pedig majd le is épülnek. A magyar felzárkózást segítheti a nyitott gazdaság, a makrogazdasági stabilitás, vagyis a stabil, alacsony, kiszámítható pályán haladó infláció, valamint a költségvetés és a külső finanszírozási helyzet stabilitása. Ugyanakkor problémás, hogy a kkv-szektor jelentős lemaradásban van hatékonyságban, bőven akad hát tennivaló, nem pusztán a finanszírozás terén. Egyébként a mostani korszak az első, mikor is a kormány és a jegybank politikája összehangolt – ezt érdemes többször is hangsúlyozni.

Tőzsde, oktatás és felügyelet

Azáltal, hogy a jegybank kivásárolta az osztrák tulajdonosokat a Budapesti Értéktőzsdéből, újra nemzeti tulajdonba került egy tőkepiaci alapintézmény. Minden remény megvan arra, hogy a korábbi játéktőzsde helyett egy nagyobb forgalmú börze működjön Budapesten. A cél, hogy 2016–2020 között a tőzsde kapitalizációja a GDP 30 százalékára növekedjen, ez a gazdaság hosszú távú reálnövekedését évi 0,2–0,3 százalékkal emelné meg.

A közgazdasági és pénzügyi oktatásban is fordulatra van szükség: ehhez új intézmények, új szellemű oktatók és új tananyag kell. Ezt segítik azok a megállapodások, melyeket a jegybank kötött különböző,

nívós intézményekkel. Többi között közgazdasági és pénzügyi kart épít az MNB a Kecskeméti Főiskolán, pénzügyi kart Marosvásárhelyen, angol és magyar nyelvű doktori iskolát a Budai Várban, és középfokú pénzügyi képzési központot Pesten. A Corvinus Egyetemmel kötött megállapodás révén pedig a jegybank szakértői oktatnak az egykori Közgázon, s az arra érdemes hallgatók ösztöndíjban részesülnek.

A korábbi pénzügyi felügyelet integrálása kapcsán pedig leginkább azt érdemes megemlíteni, hogy 10–15 hónap alatt voltak képesek megtisztítani a pénzpiacot egyes brókercégek évtizedes csalárd működésétől. Egészen pontosan: a pénzügyi felügyeleti funkció jegybankba történő integrálása óta 257 prudenciális helyszíni vizsgálatot és 1202 fogyasztóvédelmi vizsgálatot folytatott le a jegybank.

Summa summarum

Összefoglalva a jelenlegi jegybanki vezetés szakmai ténykedésének lényegét, az alábbiakat emelhetjük ki az elmúlt bő három esztendő kapcsán. Érezhetően csökkent az adósságráta, alacsony szintre esett az infláció, a magyar gazdaság olcsó forráshoz jutott, a háztartások és a vállalatok kikerültek a devizaadósság csapdájából, normális szintre került a devizatartalékolás, önfinanszírozóvá vált a hazai hitelintézeti szektor, a kormány és a jegybank stratégiai együttműködésének révén tartós növekedési pályára állt a gazdaság. Magyarország újból a közép-európai zóna tagja. Matolcsy György, miközben kiszámítható, konzervatív jegybankelnökként viselkedik, hoz döntéseket, s megmutatta, hogy lehet proaktív és aktív a monetáris politika, addig hagyja érvényesülni a nála fiatalabb, feltörekvő új jegybankári, vezető generációt. Többi közt Nagy Mártont, Palotai Dánielt és Virág Barnabást, de ide sorolandó Balog Ádám volt alelnök is, aki sikeresen menedzselte az MKB Bank szanálását, privatizációját.

Végezetül, de nem utolsósorban számokban is tetten érhető a javulás a hazai, unortodox fordulatokban bővelkedő monetáris politikában. Többi között a jegybank eredménye mintegy ezermilliárd forinttal javult, és további megtakarítások várhatók, évi százmilliárdokban. A háztartások és a cégek kamatkidadásai évente százmilliárdokkal csökkennek, az alacsony irányadó ráta pedig önmagában évi egy-két százalékkal növeli a GDP-t.

Mi lett az MNB-ből? Nos, erre a kérdésre egyszerű választ lehet adni. Elég az intézmény kezdőbetűire asszociálni. MNB: magyar is, nemzeti is, bank is.

KRÓNIKA

1956. okt. 23. – 1957. márc. 15.

Feljegyzések a forradalomról

1. rész

Entz Géza

Lehet már egy éve, hogy véletlenül rábukkantam apámnak, Entz Gézának (1913–1993) 1956-ban írt, családközlésbe merült naplójára. Kodolányi Gyula főszerkesztő úgy ítélte, hogy tudományos jegyzetelés nélkül is érdemes teljes terjedelmében való közlésre folyóiratunk évfordulós számában. Valóban, ritka leletről van szó, a forradalom idejéből alig maradt fenn, vagy ha mégis, máig alig ismert az eseményekkel egykorú, rendszeres magánfeljegyzés. Nagy kivétel a szintén csak két éve előkerült és frissen publikált Illyés-napló. A forrástípus ritkasága és néhány példányának kései előkerülése maga is sokatmondó jelenség: elmúlt két emberöltőnk nyomasztó öröksége válik benne kézzelfoghatóvá. Azoknak a napoknak a kivételes közösségi élménye természetes módon indíthatott sokakat kényszerítő erővel a rendkívüli események és a nyomukban bontakozó remények és aggodalmak, személyes értesülések lejegyzésére. Akik átértékelték a kort, tudják, hogy az ilyen feljegyzések a forradalom leverése után a szó szoros értelmében életveszélyessé váltak, és szerzőjük számára csak két lehetőség maradt: elrejtetni, vagy megsemmisíteni. A forradalom valóságát tabusító több mint három évtizedben pedig az elrejtéstől általában egyenes út vezetett a feledésbe merülésig és akár az elkallódásig.

Az előttünk fekvő naplót egy olyan tudós vetette papírra, aki egész életét a művészettörténet tudományának és a magyar műemlékvédelem ügyének szentelte. Életműve mindkét területen meghatározó nyomot hagyott. Apám, akinek alkotói pályája az 1930-as évek második felében indult, intenzíven érdeklődött a társadalmi kérdések iránt is, és ha nem következik be a magyar történelem szovjet fordulata, talán ezen a téren is aktív maradt volna. Ennek az érdeklődésnek hajlamain kívül az egyik forrása a cserkészlet lehetett. A cserkészmozgalommal diákként a budai ciszterci Szent Imre Gimnázium cserkészcsapatában ismerkedett meg, ahol az egyik meghatározó, és vele haláláig barátságot tartó vezető Rajeczky Benjámín volt. Ez az alapvetés a nevelés jelentőségének felismerését mélyítette el benne, és szinte magától értetődően vezetett el azokhoz a konzervatív reformtörekvésekhez való vonzódáshoz, amelyeknek kiemelkedő fejezetét a jezsuita Kerkai Jenő által vezetett népfőiskolai mozgalom, a KALOT (Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Testülete) jelentette. (Vö.: Entz Géza: A KALOT érdi népfőiskolája első

vizsgájának néhány tanulsága. Szociális Szemle I. 10. [1940. december 1.] 378–380.) Ez az alapállás természetesen semmilyen vonatkozásban nem volt összeegyeztethető az 1950 után kibontakozó világban való bármilyen politikai szerepvállalással. A szakma határait ezután tehát soha nem lépte túl. Érdeklődése a nemzeti „sorskérdések” iránt azonban a magánszférába zártan továbbra is fennmaradt, e napló éppen ennek bizonyítéka.

Az 1956. október 23-án indított és 1957. március 15-ével befejezett, Krónika címmel ellátott napló voltaképpen tömör napi esemény-összefoglalókat tartalmaz. Forrásai: rádió, gondosan gyűjtött újságok, személyes értesülések. (Az újságggyűjtemény ma is megvan. 17 címet és 47 tételt tartalmaz 1956. október 23. és 1957. március 6. között, döntő hányadában 1956. december 31. előtti számokról van szó.) Nekünk akkor még nem volt rádiónk. A dédapám által 1913-ban épített kétemeletes gellérthegyi házunk alsó szintjét államosították, de bérlőként ott maradhattunk, a felső emeletet pedig még 1945-ben Karátson László, Karátson Gábor és László édesapja vette meg, a rádiót náluk hallgatta apám.

A naplóban rögzített események, a később pontatlannak vagy tévesnek bizonyult értesülések is, nagyrészt ismertek visszaemlékezésekből, a korabeli sajtóból, eredeti forrásokból, történeti feldolgozások sokaságából, de az egykorú szemlélő napi nézőpontjából bemutatva nemigen. A történet a felkelés kirobbanásától a bukás utáni megtorlás általános kibontakozásáig tart. A március 13-i bejegyzésben, a napló záró dátuma előtt két nappal ezt olvassuk: „Éjjel Gáboréknál házkutatás és őt is elviszik”. Karátson Gáborról (1935–2015) van szó, akkor másodéves jogászhallgató, három évet kapott „izgatásért”, másfél év után szabadult.

A feljegyzések kevés információt rögzítenek a szerző személyes körülményeiről, azok is inkább a közfeladataival kapcsolatosak. Ekkor apám a Várgondnokságon dolgozott, abban az időben ennek az intézménynek a keretében látták el a műemlékvédelem állami feladatait. Ezért van szó januártól ilyen ügyekben végzett kiszállásokról. Nagyon fontosnak tartotta azt is, hogy az orosz ágyútűz következtében november 6-án kigyulladt Országos Levéltár helyzetéről is tájékozódjon. Ezért 9-én, amikor a harcok kissé alábbhagytak, valamelyes orosz nyelvtudással rendelkező édesanyámmal együtt felmentek a várba, és a még mindig égő épületben kapcsolatba léptek az ottani orosz őrség parancsnokával, aki biztosította őket arról (ez már nem szerepel a naplóban, de az eseményre élesen emlékszem), hogy további károk nem fognak keletkezni. Ez egyébként így is történt. Arról sincs szó a naplóban, hogy a novemberi harcok során apám rendszeresen segített a közeliünkben lévő, Karolina úti ortopéd klinikán a magyar és orosz sebesültek szállításában és ellátásában. Úgy érzem, hogy ebben a hozzáállásban és tulajdonképpen a napló szövegében is a jó ügy melletti elkötelezettségen és emberi gesztusokon túl a második világháborúban frontharcokban edződött katona felelős látásmódja és realizmusa nyilvánul meg.

A kézirat írógéppel készült, vékony átütőpapírra. A napló 14 számozott és három számozatlan lapot tartalmaz. Az eredeti példányt az Országos Széchényi Könyvtárnak ajándékoztam. (Kézirattári jelzete: Analekta 12.519) A helynevek írásán nem változtattunk, egyéb helyeken a mai helyesírást tekintettük mérvadónak.

Entz Géza Antal

1956. okt. 23. Az egyetemi fiatalság felvonulást rendez, melyen követeli az ország igazi demokratikus fejlődésének biztosítását nemzeti alapon. A diákság 14 pontos kívánsága az oroszok kivonását, a külkereskedelmi szerződések felülvizsgálatát, az ország függetlenségét és szabadságát, Nagy Imre miniszterelnökségét. Az óriási méretű felvonulás délután 14 óra körül indult el. A Sztálin-szobor ledöntése, a parlament előtti tüntetés, Gerő Ernő este 20 órakor a rádióban merev és arcátlan reakciós beszéde feldühítette a fegyvertelen tömeget. A rádiót akarják elfoglalni. Nagy Imre a parlament erkélyéről mérsékletre inti a tömeget, mert a túlkapásoknak beláthatatlan következményei lehetnek. A tömeg kifütyüli. A rádiónál az ávósok kezdik a lövöldözést. Erre a munkásság és diákság fegyverkezni kezd. Egész éjjel lövöldözés a Calvin-tér és a Sándor-utca [Bródy Sándor utca] táján. Este 22 óra után a rádió bemondja a Központi Vezetőség azonnali összehívását, annak ellenére, hogy Gerő október 31-i dátumról beszélt.

okt. 24. A KV néhány taggal kiegészíti magát, Gerőt megerősíti az első titkárságában, Nagy Imrét miniszterelnökké javasolja. Reggel fél ötkor a Villányi-úton felvonulnak a Székesfehérvárról behívott orosz harckocsik. Az éjjeli lövöldözés reggelre felkeléssé válik. Nagy Imre első intézkedése statárium. A fegyverletételi amnesztia előbb 14, majd 18 órára tolódott. Pesten mind hevesebb harcok. Mind erősebb az utca követelése a szovjet csapatoknak az ország területéről való végleges kivonására. A körtéren barikádokat emelnek. A honvédség részben a felkelők mellé áll, részben tétlen. Nagy a felháborodás a szovjet csapatok Budapestre hívásáért, ami világosan mutatja, hogy a kormányzat sem a honvédségben, sem a rendőrségben nem bízhatik. Az ifjúság kiáltványa Gerő beszédét okolja a törtétekért, és szabad választásokat követel. Kimondják e napra a sztrájkot.

okt. 25. A rádió bemondja, hogy mindenki menjen munkahelyére és folytassa a munkát. A felkelést imperialista provokációnak nevezi, melyet meg fognak semmisíteni. Fél 11-kor ávós pergőtűz a parla-

ment előtt felvonult fegyvertelen tömegre. Az ott felállított orosz páncélosok is lőnek. Óriási mézszárlás. Tóth Zoltánt¹, aki az ifjúság követéseit küldöttséggel viszi a KV-hoz, lelövik. Teljes zűrzavar. Az első hírek a vidék felkeléséről. A külföld mind nagyobb figyelmet szentel a magyar szabadságharcnak. Délben a rádió közli, hogy Gerőt menesztették, helyébe Kádár János került. Az amnesztiát újból meghosszabbítják. A rádió és a kormány még mindig ellenforradalomról beszél.

okt. 26. Harc Budán és főként Pesten (Calvin-tér, Üllői-út, Mária Terézia [Kilián] laktanya, Nagykörút, Baross-utca, Astoria, Rákóczi-út). Törvényerejű rendelet amnesztiára este 22 órai fegyverletétel esetén. Azon túl harcolókat meg kell semmisíteni. A kormány a felkelésről már bizonyos elismeréssel is beszél. A rádió új nemzeti kormányt ígér. A nyugati rádiók közlik, hogy az egész Dunántúl a felkelők kezén van. A nyugatiak felháborodása óriási. A Biztonsági Tanács összeülését követelik. Az egész magyar nép olyan egységes, mint még soha. A közvélemény és az ellenállás, valamint a vidék szabadságharcos álláspontja következtében a párt és a kormány mind több engedményt tesz. De mindennel 24 órával elkésik. Nagy Imre népszerűsége erősen csorbul a statárium és az orosz csapatok behívása miatt, valamint azért, mert a kormány mindig csak újabb súlyos véráldozatok után határozza el magát elkésve az engedményekre. E napon folytak Budapesten a leghevesebb harcok.

okt. 27. A rádió szerint a legtöbben letették a fegyvert. A három még meglévő góc leküzdése folyamatban van. Nagy Imre kormánya megalakul nagyrészt a régi erőkből, bár 16 miniszter kimarad, de az új miniszterek is régi emberek. Csalódás a „nemzeti” kormányban. A harc kisebb, de áll. A Biztonsági Tanácsot vasárnap estére az USA, Anglia és Franciaország javaslatára összehívták. Hatalmas vöröskereszt és egyéb segély az egész világról. A felháborodás nő. Tito [jugoszláv elnök] hallgat.

okt. 28. A harci zaj csitul. Délben a kormány tűzszünetet rendel el. A felkelés résztvevői amnesztiát kapnak. Nagy Imre bejelenti, hogy a szovjet csapatokat kivonják a fővárosból és egyidejűen megalakul a nemzetőrség. Az AVH-t megszüntetik. A szabadságharc erkölcsi győzelme után a gyakorlatban is győzni látszik. Este a Biztonsági Tanács New Yorkban összeül.

okt. 29. Az orosz csapatok nem mozdulnak. A Mária Terézia laktanyában és környékén a felkelők szilárdan tartják magukat. A rádió állandóan munkafelvételre hívja fel a lakosságot, eredménytelenül. A *Szabad Nép* polemizál a *Pravdá*val, mely fasiszta kaland összeomlásáról

beszél Magyarországon. Bebritset leváltják a kormányból. Az összes vidéki rádiók (Miskolc, Pécs, Győr, Mosonmagyaróvár) a szabadságharcosok kezén. A kormány az összes követelésüket magáévá teszi, és mindent megígér, csak rendet és nyugalmat kíván. A felkelők tárgyalnak a kormánnyal. A Biztonsági Tanács a Szovjetunió és Magyarország tiltakozása ellenére sürgősséget ad ki. Szoboljev és Kós Péter időhaladékot kérnek, mert nincsenek kellően tájékoztatva. A Tanács határidő nélkül napolja el ülését. Jugoszlávia nem szavaz.

okt. 30. A felkelők állítólag megegyeztek, és a leváltott szovjet csapatok helyébe lépő magyar honvédségnek átadják a fegyvert, illetve nemzetőrséggé alakulnak át. Pesten újból erősebb harc. Állítólag a nemzetőrség az ávósokat teszi ártalmatlanná. Az orosz csapatok kivonulásának megkezdését Nagy Imre rádión bejelenti. A *Népszava* mai száma úgyszólván teljesen helyes álláspontot képvisel. Magam még nem veszem észre az oroszok távozását. A munkástanácsok, forradalmi tanácsok és nemzeti bizottmányok sorban alakulnak. A munka felvételének feltétele az oroszok támaszpontjukra való visszavonása. Szakadatlan ifjúsági és egyéb közéleti gyűlések, melyek a forradalom vívmányai megvalósításának kivitelét tárgyalják meg. A Szovjetunió nemigen nyilatkozik. Sepilov kijelenti, hogy csak fegyverletétel után vonhatók ki a szovjet csapatok, Zsukov kijelenti, hogy a szovjet csapatoknak Magyarországról való kivonása csak a Varsói Szerződésben részt vett államok hozzájárulásával lehetséges. Moszkva éjfélkor bemondja, hogy hajlandó kivonni Bp-ről a csapatokat és hajlandó a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról tárgyalni. Egyben elítéli a Szovjetunió és a népi demokráciák közötti viszonyokban általa elkövetett hibákat.

okt. 31. Reggel a szovjet csapatok nagy része elvonul a fővárosból. A nap folyamán Budapestet teljesen kiüritik, de a város határában megállnak. A szabadságszobor szovjet katonát ábrázoló mellékalakját ledöntik.

nov. 1. Megbízható hírek szerint újabb orosz csapatok érkeznek az országba. Ez ellen Nagy Imre tiltakozik az orosz nagykövet előtt. Bejelenti, hogy felmondjuk a Varsói Szerződést és semlegesnek jelenti ki Magyarországot. Ilyen értelmű jegyzéket intéz az ENSZ-hez, és kéri, hogy a négy nagyhatalom szavatolja a magyar semlegességet.

A Kilián laktanya az Üllői út és a Ferenc körút sarkán. Előtérben egy szovjet ISZ-3 páncélos jármű maradványai. (Fotó: Fortepan. Nagy Gyula jóvoltából)

nov. 2. A szovjet csapatok bevonulása tovább tart. Dunántúlon a mozgás nyugat felé tart. Keleten a vasútvonalakat és állomásokat megszállják. A repülőtereket páncélosokkal fogják körül. A bp–csapi országút mellett elhelyezkednek, az átkelőhelyeket légvédelmi tüzérséggel szállják meg. Nagy Imre újból tiltakozik, kijelöli a Varsói Szerződés felmondása és az orosz csapatok kivonulása kérdésben tárgyaló magyar bizottságokat [melyeket] Losonczy Géza és Maléter Pál vezet.

nov. 3. A hangulat bizakodó. Reggel a magyar–orosz vegyesbizottság az oroszok kivonásának kérdésében összeül. A semlegesség kérdése rövidesen az ENSZ elé kerül. A nyugatiak támogatják. Este újból összeül a vegyesbizottság. Ezt Szoboljev bejelenti a Biztonsági Tanácsnál, s a Tanács várakozó álláspontra helyezkedik. A különböző pártok megindítják szervezkedésüket. A sajtó és a rádió további egységre, fegyelemre szólítja fel a népet. A kormány felszólítja a dolgozókat munkájuk nov. 5-én történő sürgős felvételére.

nov. 4. Hajnali fél ötkor heves ágyútűzre ébredünk. Nagy Imre rádión bejelenti, hogy a szovjet csapatok támadnak. 9 óra körül elfogják Nagy Imrét és kormányát a Parlamentben. A vegyesbizottság tagjait már előző nap letartóztatták. A Biztonsági Tanács azonnal összeül. Mivel Szoboljev vétőzik, este a rendkívüli közgyűlés óriási szótöbbséggel (50:8) megszavazza, hogy a szovjet csapatok azonnal hagyják abba a támadást és vonuljanak ki. Országszerte és a fővárosban heves harcok.

nov. 5. A Gellérthegyen lévő szovjet tüzérség és géppuskás osztagok egész nap és egész éjjel váltakozó erővel, gyakran igen erősen tüzelnek. Az ország teljesen elszigetelődik a nyugattól. Győr, Sopron, Veszprém, Székesfehérvár, Pécs, Miskolc környékén nagy ellenállás. A sziklaközpontnál² fogságukból megszökött honvédek szerint az oroszok sokan átállnak a magyarok oldalára. A Vérmező környékén hatalmas csata. A Mária Terézia laktanyát állítólag teljesen szétlőtték. A forradalmárok a Corvin moziba mentek át. Eisenhower levele Bulgaryinhoz azonnali kivonulást követel. Nehru is tiltakozik. A szuezi angol-francia támadás, mely nyilvánvalóan kapcsolatos a magyar eseményekkel, erősen nehezíti a nyugatiak álláspontját. Szepilov követeli a BT azonnali összehívását annak megvizsgálására, hogy az ENSZ közgyűlés határozatát a tűzszünetésről az angol-francia haderő miért nem hajtja végre. Felajánlja a szovjet légi és tengeri erőt Egyiptom ENSZ csapatok általi megsegítésére. Eden hajlandó kivonni erőt ENSZ rendőrség bevonulása esetére, mely biztosítsa a csatorna zavartalan használatát. Megalakul Kádár és Nagy-kormányból

szombaton kimaradt kommunista miniszterek részvételével az ellenkormány. Kiáltványa elítéli a forradalom előtti módszereket, dicsőíti a forradalom kezdetét, de rámutat arra, hogy a forradalomban lassanként a fasiszták kerültek felül, ártatlan embereket öltek meg, és előkészíteni akarták a tőkés-földbirtokos rendszer újbóli győzelmét. Ezért tartotta szükségesnek a Kádár-kormány, mely állítólag Szolnokon van, a szovjet csapatok behívását. A szovjet főparancsnokság kiáltványa ugyanezt hangsúlyozza. Rámutat arra, hogy miképpen 1945-ben, most is felszabadítóként, testvérként jött a magyar nép segítségére. A szovjet eljárás Nyugaton óriási felháborodást váltott ki. Az ENSZ nov. 4-i közgyűlése megbízta a főtitkárt, hogy állítson össze haladéktalanul egy bizottságot, és küldje Magyarországra. Nagyon kérdéses, hogy ezt a szovjet főparancsnokság lehetővé teszi-e. A Kádár-kormány a főtitkárt kéri, hogy vegye le a napirendről a néparuló Nagy-kormány semlegességi kérését. Tito elismeri a Kádár-kormányt, és egy véleményen van a forradalmat illetően vele.

nov. 6. Pesten hatalmas harcok. Az ágyúzás a Gellérthegyről igen jól hallható. Dunapentelet kezdik ostromolni. Csepelt állandóan lövik. Bulgaryin felszólítja Eisenhower, hogy a két nagyhatalom fegyverrel szerezzen érvényt az ENSZ szuezi határozatának. Edent és Mollet-t megfenyegeti, hogy a legmodernebb fegyverekkel rendelkező nagyhatalommal találják magukat szembe. Szinte hadüzenetnek hat e levél. A szuezi harcok befejeződnek. Tűzszünet. Óriási tüntetések az egész világon a Szovjet ellen.

nov. 7. Tovább folyik a harc Budapesten. Az ENSZ közgyűlés elhatározza, hogy Szueze ENSZ rendőrséget küld. Az összes érdekeltek ebbe beleegyeznek. A szovjet által rendezett nov. 7-i ünnepségeket mindenütt bojkottálják. A nyugatiak tüntetése tovább folyik.

nov. 8. Pesten még mindig nagy harc. A VIII-X. kerületek úgyszólván elpusztulnak. Az oroszok tönkrelövik a városrészeket. A Gellérthegyről és a Kerepesi temetőtől nehéztüzérséggel is lőnek. Kádár november 10-i legkésőbbi munkafelvételről beszél. Aki nem dolgozik, tekintse magát elbocsátottnak. A levéltár kedd (nov. 6.) óta ég. A várat nov. 6-án foglalták el. Az épületekben aránylag nincsen nagy kár. Az oroszok sorállókra, sebesültszállítókra is lőnek. A nagy félelem miatt állandó kegyetlenkedések. A Baross-utcai Term[észettudományi]. Múz[eum]. nagy része elpusztul. Erősen megsérül az Iparműv[észeti Múzeum]. A Kiscelli Múzeumban oroszok vannak. Az ENSZ közgyűlése újból tárgyalja a magyar ügyet.

Az Üllői út és a Nagykörút kereszteződése. Szemben a Ferenc körút 46. és az Iparművészeti Múzeum. (Fotó: Fortepan. Nagy Gyula jóvoltából)

nov. 9. A harc Pesten is alábbhagy. Két nap óta ég a csepeli Kandó olaj-tartálya. Az oroszok Vecsés felé sztálinorgonával lőnek. A műemléki hivatalba³ oroszokat telepítettek be. Erzsébettel⁴ felmegyünk délután. Az épületben járunk, de a szobákba nem engednek. A levéltárat is megnézzük. Még mindig ég. A családi és miniszteriális anyag pusztult el. A Batthyány körmendi levéltár is. Az ENSZ közgyűlés újra megszavazza a nov. 4-i határozatot, mely szerint az oroszok azonnal vonuljanak ki, ENSZ-felügyelet alatt tartsanak szabad választásokat. India és Jugoszlávia ez ellen szavaz. A Kádár-kormány engedélyt ad a nyugati vöröskeresztes szállítmányoknak Jugoszlávián át történő beszállítására. Indok: a vöröskeresztes szállítmányok között fegyver és fasiszta kísérők vannak.

nov. 10. A Reuter[s] szerint a moszkvai Politbüro küldöttsége Budapesten tárgyal. A csatazaj nálunk már nem hallatszik. A Vár tele van harckocsikkal. A hivatalba nem engednek be. Az ENSZ megfigyelőről semmi hír. Sepilov állítólag a szerdán megválasztott Eisenhowerrel tárgyal New Yorkban. Budán a Körtér, a Lenke- [Kosztolányi Dezső]

tér, az Alkotás utca a Márvány-utcától, az Endresz-tér [Magyar Jakobinusok tere], a Széna-tér, a Margit-körút, a Bástyá-sétány szenvedett a legtöbbet.

nov. 11. Kádár beszédében elmondja az utóbbi 3 hét történetét, megismételve az ellenforradalom, burzsoá restauráció stb. szólamait. Mihelyt a nyugalom helyreáll, tárgyalni fog a szovjet csapatok visszavonásáról. Fizetésemelést, normarendezést, a Kossuth-címert, március 15. nemzeti ünnepét és fakultatív orosz tanítást ígér. A munkafelvételt hiába erőltetik. Csepelt az oroszok nem foglalták el.

nov. 12. A műemléki hivatalt kitakarítjuk, mert napok óta oroszok hálnak benne. Nagyobb kár nem történt. A gyűjtemények sértetlenek. A kormány nem engedi be az ENSZ bizottságokat, mert a helyzetet a magyar és szovjet kormánynak kell megoldania. Sztrájk tovább folyik. Horváth Imre külügyminiszter az ENSZ rendes közgyűlésén tiltakozik az ENSZ beavatkozás ellen.

nov. 13. Hammarskjöld [ENSZ-főtitkár] maga akar kairói útja után Pestre jönni. Újból megismétli kérését a bizottságokat illetően. Horváth úgy nyilatkozik, hogy a kormány által most már Ausztrián át is beengedendő vörös keresztessel szállítmányokkal kapcsolatban lehetne szó ENSZ megbízott beengedéséről. Selwyn [Lloyd brit külügyminiszter] New Yorkba érkezésekor reméli, hogy Anglia példáját, hogy t.i. Szuezen az ENSZ haderőnek adja át az ellenőrzést, a Szovjet is követni fogja. A Budapesten megjelenő plakátokon különböző munkástanácsok egyöntetűen az eredeti november 3-i állapotot követelik vissza (oroszok ki, szabad választás, Nagy Imre-kormány, semlegeség).

nov. 14. Nehru összehívja a colombói hatalmakat (Ceylon, Indonézia, Burma, Pakisztán). Az értekezlet megbélyegzi a szovjet eljárást, és a hadsereg távozását követeli. Az ENSZ közgyűlés kimondja a magyar ügy sürgősségét. A világ rakodómunkás szervezetei szovjet bojkottra készülnek. Gomulka Moszkvába indul. A szovjet csapatokat Kelet-Németországban összevonják. Nagy Imre a budapesti jugoszláv követségen van. A követet Belgrádba hívták jelentéstételre. Ott szovjet tiszti küldöttség van.

nov. 15. A városban szerte oroszellenes feliratok, plakátok. Sztrájk. Kádár tárgyal a munkástanácsokkal, de eredménytelenül. A szabadságharcosok a Pilisbe vették be magukat. A szentendrei utászok is csatla-

koztak. Rengeteg harckocsi vonult Szentendre felé. Állítólag Vác környékén is csata. Hammarskjöld elutazott Kairóba, hogy az ENSZ-csapatok első bevetését személyesen intézze. A 16-ra virradó éjjelen Csepelt néhányszor ágyúval lőtték.

nov. 16. Legfőbb kulturális veszteségek: Levéltár bal szárnyának két felső emelete. Családi levéltárak harmada/Rákóczi-Aspremont, Magyaróvári Habsburg, Batthyány számadások, minisztériumok, abszolút[izmus]kori bíróságok stb. Természettudományi Múzeum ásványtani, őslénytani raktár és az állattár fele (madarak, halak, hüllők). Iparművészeti Múzeum és a Nemzeti Múzeum, valamint a Levéltár épülete súlyosan megrongálódott. A Term[észet]tud[ományi] Múz[eum] Baross-utcai épületének egy szárnya kiégett. Súlyosan sérült a Rókus kápolna, a József városi plébánia, a Ferencvárosi plébániatemplom. A deportálások nagy arányban megkezdődnek. Az ENSZ tárgyalásra tűzte ki a kérdést.

nov. 17. A munkafelhívások állandóak. A sztrájk lényegében tart. Gyaloghadosztályok lépnek át a határon kelet felől.

nov. 18. Hammarskjöld Nasszerrel tárgyal. Az ENSZ kimondja a magyar és az egyiptomi kérdésre a sürgősséget. Sepilov és Horváth Imre részt vesznek a rendes közgyűlésen.

nov. 19. Tito november 11-i beszédét, melyben leleplezi a Szovjet sztálinista magatartását és a jugoszláviai nemzeti kommunizmust jelöli meg a jövő útjaként, a magyar rádió és a lapok (*Népszabadság, Népakarat*) leközi. Gomulka befejezi moszkvai tárgyalásait. A Kádár-kormányt támogatja a lengyel-szovjet közös nyilatkozat. A német veszély miatt a szovjet csapatok Lengyelországban maradnak. Rokoszovszk[ijt] azonban Gomulka meneszt, és őt azonnal kinevezik szovjet hadügyminiszter-helyettesnek [ugyanis szovjet állampolgár volt]. A lengyel tárgyalások eredménye inkább gazdasági természetű, politikailag kevés az eredmény.

nov. 20. A Pravda erősen támadja Tito beszédét. A szocializmus ügyét nem szolgálja a beszéd, mert széthúzást szít. A jugoszláv út előtérbe állítása helytelen. A Szovjetben sztálinizmusról nem lehet beszélni. Állítólag a magyar déli és nyugati határon a szovjet erők felvonultak.

nov. 21. Háromnapos vita után az ENSZ óriási szótöbbséggel (55:8) elfogadta a deportálások azonnali megszüntetésére vonatkozó kubai

javaslatot. Sepilov és Horváth tagadták a deportálást. Sepilov szerint a kubai javaslat a szuezi helyzet elkendőzését szolgálja. Nehru [indiai elnök] nagy beszédben most már teljesen elítéli a szovjet beavatkozást. Menont küldi Magyarországra a helyzet vizsgálatára. Az ENSZ küldöttség beengedését India javaslatára óriási szótöbbséggel elfogadják. Jugoszlávia ellene szavazott. Lengyelország nem szavazott a kérdésben. A deportálások ellen hatalmas hazai felháborodás. Grebennyiket [a szovjet városparancsnokot] néhány napja leváltották a budapesti főparancsnoksági tisztéből. Hammarskjöld kairói küldetése sikeres.

nov. 22. A munkatanácsok 21-re hirdetett tanácskozását a kormány megakadályozta. Ezért kétnapos sztrájk. A Nagybudapesti Munkások Forradalmi Bizottsága felszólítja a kormányt, hogy őket fogadja el a kormány tárgyaló félként 22-éig. 24-én tárgyalni készek az eredeti követelések alapján, feltételként a deportálások azonnali beszüntetését és elhurcoltak visszahozatalát, a bűnösök magyar bíróság előtti nyilvános tárgyalását követelik. Az értelmiség általános forradalmi bizottsága elnökéül Kodályt javasolják.

nov. 23. Köztudomásúvá vált, hogy Nagy Imre és Losonczy, valamint hozzájuk közelálló politikusok, összesen mintegy 40 tegnap este fél hétkor elhagyták a jugoszláv követséget, miután a Kádár-kormány szavatolta bántatlanságukat. Délután 14 és 15 óra között az utcák kiürültek, mivel kimondták, hogy csak a Kádár-kormány hívei maradnak ekkor az utcán. 15 órakor elénekelte a tömeg a Himnuszt és kitódult az utcára. A szavazásos tüntetés tehát kitűnően sikerült. Este a külföldi rádió bementa, hogy Nagy Imrééket elhurcolták. A magyar rádió bejelentette, hogy Nagy Imre már két hete kérte, hogy valamelyik szocialista országba távozhassék. Románia befogadta, tehát oda utazott! A jugoszláv kormány délután éleshangú jegyzéket adott át a belgrádi magyar követnek, melyben a történekről sürgős értesítést kér. A TASZSZ cáfolja, hogy Magyarországon és Romániában a jugoszláv határ felé végeznének a szovjet csapatok mozdulatokat és hogy Bulgáriában partra szálltak volna.

nov. 24. Mindenütt megdöbbenést kelt Nagy Imréék elhurcolása. A miskolci rádió délelőtt még azt mondta, hogy Kádár Nagy Imrével koalíciós kormány alakításáról tárgyal, és este 8-kor már bementék a romániai utazás átlátszó hazugságát. Az eset világosan mutatja, hogy a Szovjet maga sem veszi komolyan Kádárt, belerúg a magyar népbe és Titóba. A legtekintélyesebb varsói újság külpolitikai rovatvezetője *Poznan–Budapest* címmel cikket ír, melyben teljes mértékben a magyar

forradalom és harc mellett áll. Gyermekes mesének nevezi azt a szovjet törekvést, hogy a forradalmat nyugati imperialisták tettének állítsa be. A cikket előzőleg a lengyel kommunista párt politikai bizottsága jóváhagyta. Nagy Imre esetének hazai következményei és jugoszláv visszhangja még egyelőre nem látható. – Eisenhower nov. 6-i megválasztása utáni napon kijelentette, hogy Amerika soha nem biztatott egy kis népet arra, hogy felkeljen egy nagyhatalom ellen. Ugyanakkor a támaszpontokon lévő amerikai erők teljes készségét rendelte el.

nov. 25. Kádár egész nap tárgyal a parlamentben a munkástanácsokkal. A munkások kifogásolják, hogy nincs munkáskarhatalom, hogy Kádárék nem merik elhagyni az országházat és nem mernek az üzemekbe és bányákba menni. Kifogásolták, hogy állandóan külföldiekkel tárgyal (cseh, keletnémet, román „testvéri” nyilatkozatok). A munkafelvétel igen gyéren megy. Az alapvető követelésektől a munkásság nem állt el. A prágai indiai követ a beteg Menon helyett megérkezett Budapestre. Jugoszlávia Nagy Imre elhurcoltatása tárgyában erélyes jegyzéket intézett Kádárékhoz és a Szovjethez.

nov. 26. A Nemzeti Múzeumban a szovjet páncélosok parancsnoksága székel. Reggel a fotóműterem fel volt dűlva. Az oroszok ezt a Múzeum részéről fasiszta provokációnak minősítették, és ki akarják tenni az egész múzeumi személyzetet az épületből. A portásfülkéből a portást már kitették. Menon szerdán érkezik mégis Budapestre. Kádár este arcátlan beszédet mondott a szokott ígéretésekkel s fenyegetéseikkel. A lengyel lapok és társadalom mellettünk van. A népi demokráciákban mindenütt nagy a nyomás, letartóztatások, sőt Albániában kivégzések is. Az oroszok Közép-Európát teljesen megszállták. A román miniszterelnök (Stoica) Budapestről azonnal Moszkvába utazott. 85 000 menekült Ausztriában, illetve Nyugaton.

nov. 27. Csou En-laj nyilatkozott, hogy itt az ideje, hogy az USA-val felvegye a népi Kína a kapcsolatot. Csang Kaj-seknek miniszteri állást ajánlott, ha taivani méltóságáról lemond és hajlandó együttműködni. A prágai indiai nagykövet magában nézte meg Budapestet. Többen látták a Nagykörúton. A lakás-helyreállítások lassan megindulnak. Kádár vasárnapi és hétfői agresszív beszédeinek nagyon rossz a visszhangja a munkások között. Újabb általános sztrájkról beszélnek. A bányászat nagyon vontatottan megy.

nov. 28. Csou En-laj Nehruhoz ment 12 napi tartózkodásra. Érdekes, hogy Nehru december 16-ra tervezett washingtoni útja előtt ily hosszan

tárgyal Csouval. Kádár szerencsekívánatait küldi Titónak a jugoszláv szocializmus fennállásának 13. évfordulójára. Nagy Imre, úgy látszik, valóban a múlté már, mint ahogyan Kádár keddi beszédében mondta.

nov. 29. Egy amerikai újság szerint Kádárék teljesen vissza akarják állítani az eredeti állapotokat. Látszatengedményeik[et] illetve ígéreteiket visszavonják. Egypártrendszer, illetve a párt teljes uralma s majd aztán tárgyalnak a többről. Valóban így fest a helyzet. A pártot ugyanúgy próbálják szervezni, mint azelőtt. Az ENSZ határozataival nincsen semmi. Indonézia küldöttje megérkezik Pestre. Lehet, hogy az indiai és indonéziai megbízottak fogják az ENSZ-megfigyelők szerepét betölteni.

nov. 30. Sólyom⁵, aki Kádár és Marosán haverja, igen jó hangulatban járt benn a Várgondnokságon. Kijelentette, hogy a munkáspárt mellett paraszt és kisközgazdász párt is lesz, de csak vidéken, hiszen városban nincsenek parasztok, sem gazdák. Szociáldemokratakról szó sem lehet. Az ellenforradalmárokat erősen üldözik. Kádár azt mondta, hogy aki a szovjet csapatok azonnali kivonását kívánja, objektíve az ellenforradalmat segíti elő (nov. 26-i beszéd).

Amerika kijelentette, hogy a bagdadi paktum tagjai szuverenitásának megsértését a legsúlyosabban ítélné meg. A török külügyminiszter a szíriai fegyverszállításokról Londonban tárgyal, Irakban kommunista ügynökök lázítanak. – Sólyom még azt is mondta, hogy most szuronyokra alapított demokrácia lesz.

(Folytatjuk)

ENTZ GÉZA ANTAL JEGYZETEI:

¹ I. Tóth Zoltán (1911–1956) történész, ekkor az ELTE BTK karának dékánja.

² Sziklaközpont: Országos Légvédelmi Parancsnokság a Kisgellérthegy alatt a XI. kerületi Schweidel utcában.

³ 1956-ban az állami műemlékvédelem feladatkörét ellátó, az Építésügyi Minisztérium szervezeti egységként működő Műemléki Csoportot az ugyanazon tárca irányítása alá tartozó Várgondnoksághoz csatolták. Az intézmény az I. ker. Dísz tér 3. sz. épületben működött.

⁴ Klíma Erzsébet, a szerző felesége, édesanyám.

⁵ Emlékezetem szerint az Építésügyi Minisztérium, vagyis a Műemléki Csoport felettes szervének valamelyik vezető és befolyásos munkatársa, abban az időben apám által gyakran és ellenszenvvel emlegetett személy.

A MI 56-UNK

Jásdi István

A kelenföldi Ibrahim utca a Karolina útból nyílik, felső vége a Sashegy lábánál a Déli pályaudvarhoz vezető vasúti töltésbe torkollik. A töltés alatt a 20. század elejéről származó modern gyár, az egykori Francia Pamut vörös téglás épülete, aztán a Róf utcában a harmincas években felhúzott, háromemeletes városi házak sora, alább nagy vadgesztenyés parkban a Ritter-féle ideggyógyintézet céljaira épült, majd a tanító ciszterek számára megvásárolt ingatlan, amelynek óvóhelyén a környék lakói, az errefelé a sztálingrádi harcokhoz hasonló hevességgel vívott német–szovjet összecsapások, az ostrom két hónapja alatt, meghúzták magukat.

A lejtős utca aljában, a lapon, a harmincas évek elején jó építésszek által tervezett családi házak a vadgesztenyesoros Laufenuer és Daróczi utcával határolt telkeken. Köztük grundok, egyik oldalon a Nagyszöllősi, a másik oldalon az esőben lehetetlenül csúszós, sárga keramitkockával burkolt Bocskai útig. A környéket és a gyárat a Bocskai úton, az idősebbek által még mindig Lenke térnek nevezett, Kosztolányi térig közlekedő, hosszú orrú 53-as busz-ingajarat köti be a város közlekedésébe. A Bocskai úton van az általános iskola és messze, majdnem a Fehérvári útnál az evangélikus, azon is túl a református, a Feneketlen-tó fölött, a Gellérthegy aljában pedig a kéttornyú, neobarokk katolikus templom. Mellette gimnázium, ahova öt év múlva járhatunk majd, ha kijártuk az általánost.

Az Ibrahim utcát nem borítja aszfalt. Télen bokáig ér a sár, nyáron portölcséreket kavar a zivatar előtt megérkező szél, és csak nagy ritkán húz végig rajta a pormentesítő, híg kátrányt locsoló fekete tartályautó. Nem épült meg errefelé a járda sem, amelyet így csak a gazban kitaposott ösvény jelez. Az ostrom véget vetett a városrész húszas években tervezett fejlesztésének. A nehéztüzérség és a harckocsik egész házsorokat romboltak le. A régi Budapest-térképeken a Bocskai úttal párhuzamosan jelölt Magyarádi út soha nem épült fel, helyén grund és a rendszer esztelenségének jelképeként mezőgazdasági gépállomás. Mezőgazdaságnak természetesen nyoma sincs.

Piac, orvosi rendelő úgy három kilométer távolságra, a Fehérvári úton. Pékség, közért, majdnem mindig üres hentesbolt, üres halasmedencével kicsit közelebb. Marinov Márton bulgárkertész virágoskertje apró üvegházzal és kovászos uborka, savanyú káposzta illatú zöldségesbódéja, ahol friss a sárga- és fehérrépa, petrezselyem, zöldsaláta, az iskola mellett áll a Bocskai úton. Van még egy maszek trafik – Szabó nénié, két kézilabdapálya – a BUPA és az NB I-es Híradótechnika.

Nyaranta jegesautó áll meg a hentes előtti sarkon, és vödörrel állnak sorban a környék gyerekei és háziasszonyai, hogy megtöltsék a jégsekreányeket a méteres jéghasábokból jégcsákánnyal hasított darabokkal. Mi a kiszuperált Bosch hűtőbe is jeget teszünk, mert a háború óta – alkatrész és szerelő híján – nem tudják megjavítani. Nyár végén a Tüzépnél jegyre rendelt szenet és hasábfát kétlovas kocsikkal szállítják a házak elé és hordják le a pincékbe szénportól fekete arcú férfiak. Szívlapáttal megrakják a hátra való kosarakat, mielőtt egy lendülettel a kocsi melletti mérlegre dobják. A mérleg nyelve nagyot ugrik, és mielőtt a figyelő háziasszony leolvashatná, egyetlen mozdulattal a hátukra veszik, és szaladnak vele a pincébe.

A házak között vándor késes-köszörús, a lyukas lábosokat javító drótostót kínálja szolgáltatásait. Villogó szemű kis purdéikkel cigányasszonyok cserélnek színes rongyszőnyeget használt ruhára a nyitott lakásajtót aggodalmas szemmel figyelő háziasszonyokkal alkudozva.

Mezítlábás kölykök rohangálnak, bicikliznek felnőtteknek méretezett kerékpárokon a poros utcákon, ahol autóforgalomtól még évekig nem kell tartani.

A környék harmincas években épült családi házaiban olyan családok élnek, akiknek akkoriban valamivel jobban ment. Pedagógusok, közalkalmazottak, orvosok, mérnökök, nyugdíjas tengerészkapitányok, katonatisztek, egy-egy önálló mesterember. Az ötvenes évek elején majd mindannyian gyanús egzisztenciák.

Az Ibrahim utca 13. klinkertéglás, bauhausos épület, mellé épített garázzsal. Az autót, Nagypapáék Fiatját, természetesen régen kommunizálták. A házat magának és lánya családjának építtette, ahonnan miután én, első fiági unokája megszülettem, a szomszédba költöztek, Siposékon kívül csak családtagok lakják, valahogyan elfelejtették államosítani. Eredetileg az épület összkomfortos, radiátorokkal, központi meleg vízzel. Az ostrom óta egyik sem működik. Az ostromról Mami szokott mesélni. Régebben azt hittem, az Övé: ostrom, ostrod... Telente csak egy kis vaskályhában fűtünk be. A konyha, a fürdőszoba, az úriszoba jégverem. A félemeleti három szobában lakunk Apuci,

Mami, én, Miki és Bea. Én most kezdtem a negyediket, Miki második, a húgunk kettő múlt. Nálunk lakik az apró, hátsó kertre néző cselédszobában Mariska, majd unokahúga, Bözsi, akik tamási lányok. Amíg Mikivel kicsik voltunk, Mariska vigyázott ránk. Mikor Bea megszületett, elhagyott bennünket. Azt mondta, lelkiismeretlenség a harmadikat vállalni, mikor kettőt sem tudnak eltartani. Szobájába unokahúga, Bözsi költözött. Kisgyerekek korunkról a legtöbbet Mariska tudta.

[...] Felettünk ugyanolyan lakásban nagynéném és férje, Laci bácsi, meg három unokatestvérem. Laci bácsi lelkész, de most földrajzot és történelmet tanít a mátyásfülki Corvin Mátyás Gimnáziumban. Laci unokatestvérem tavaly fizikából országos tanulmányi versenyt nyert, egyetemre jár, Andris most érettségizett, bezzeg kitűnőre. Gabi velem egy osztályba jár. Lent az alagsori lakásban Sipos néni, Sipos bácsi, aki villanyszerelő a BUPA-ban és Béla fiuk.

Nagymama és Nagypapa a 17.-ben lakik, félemeleti, bérelt egyszoba-hallban, ahova tavasszal a nyitott sarokablakokon benéz a fehér orgona. Nagypapa nyugalmazott középiskolai matematika és fizika tanár, és híres evezős volt. A ház Bokor ezredesé volt, csak ál-lamosították. Ott lakik az özvegy ezredes is a két nagylányával, Dzsó bácsi a feleségével, Szerdahelyi bácsi, a tengerésztiszt, aki most is a tengeren van, kövér feleségével és Mikivel egyidős fiával, meg az alagsorban az özvegy Berlekovics asztalos két gyerekével. Két éve oda költöztették a tetőtéri lakásba Sósékat. Sósék kommunisták.

A két ház között grund van fekete bürökkel, óriási lapulevelekkel és egy német géppuskafészekből származó vashulladékkal. A kisbal-konunkról pont Nagypapáékhoz látni.

A mi házunk mellett Pellegriniék és Fazekasék háza. A három házat, amelyek udvara hátul összeér, nagyra nőtt sárgabarack, körte és mindig kukacos almát termő fák övezik, és termésből lábazatra épült kerítés öleli.

Ami ezen belül van, az a Magyarország. Ide nem jöhetnek be az idegenek. A Róf utcaiakkal állunk háborúban. A három szomszéd házbéli, velünk egykorú fiún kívül csak Rózsás Sanyi jár be. Ő hol velünk, hol a Róf utcaiakkal van, akik többen vannak. Áruló főállásban. A papája régebben kőfaragó volt. Most szobrászművész. Ő a másik kommunista a környéken. A Róf utcaiak nagymama szerint utcagyerekek. Mi is az utcán játszunk, de mi akkor sem vagyunk utcagyerekek. Nem értjük ezeket a distinkciókat.

Ha háborúzunk, mi magyarok vagyunk. Hős szovjetek is lehet-nénk, amióta az osztállyal láttuk az „Őrs a hegyekben”-t meg a „Hal-hatatlan garnizon”-t a körtéri Szabadság moziban, és tudjuk, hogy a szovjetek a legnagyobb hősök. Mégis inkább maradunk magyarok. Németeket nem nagyon lehet találni a háborúkhöz.

Háborúzunk, békát fogunk a vasúti töltés melletti tűzoltómedence zöld vizében, felmászunk a Sashegy szikláira, megnézzük a Német-barlangot. Ha töltényhüvelyeket, rozsdás fegyvereket találunk, megpiszkáljuk, de óvatosak vagyunk. Nemrég felrobbant a Pöstyéni testvére a grundon. Segítünk a BUPA pálya vörös salakját locsolni, hengerelni és mézcsíkkal jelölni Dezső bácsinak, a gondnoknak, hogy a meccsek és edzések után focizhassunk valódi pályán, igazi kapukkal. Ha kifáradunk, bemehetünk nagymamához egy szem selyemcukorért, amiből mindig van a Herendi bonboniere-ben. Családi ünnepek után maradék süteményt is kapunk. Amikor Mami otthon van, a kisbalkonról kiabál utánunk: Pisti, Miki uzsonna! Megkapjuk a méretes zsíros kenyeret piros paprikával, és rohanunk vissza a pályára.

Nagyapáéknál gyakran van társaság. Csütörtökön bridzsparti Szebeni bácsival, Laci bácsival és Lacival vagy Bokor ezredessel. Apucit csak ritkán, végszükségben veszik be. Igaz, nem is szeret kártyázni. Kedden Szebeniéknél van parti. Nagypapa biciklivel jár hozzájuk.

A név- és születésnapokat is Nagyapáéknál ünnepeljük. Ilyenkor nemcsak mi megyünk át a szomszédból, de eljön Nagypapa húga, Ili néni férjével, Sanyi bácsival. Sankó bácsi és Klári néni orvos, és hozzájuk járunk, ha betegek vagyunk. Velük jön három unokatestvérünk, és néha, ha feljutnak Diósgyőrből Budapestre, Sankó bácsi testvére, Babi néni, Zoli bácsival és az öt gyerekekkel.

Felfoghatatlan, hogyan férünk el a szoba-hallban. A gyerekek kezét csókolnak Ili néninek, és kezét fognak a férfiakkal. Puszi csak a lányoknak jár. Budai Nagymama tálcán apró süteményt, sós stanglit, kívül roppanó, belül lágy habcsókot, linzert kínál, Nagypapa töltőget a feketén főzött zölddiópálinkából. Mindenki beszél, és próbálja túlkiabálni a másikat. Sanyi bácsi tök süket, Hozzá csak hangosan lehet szólni.

Nagypapa csak akkor csukja be az ablakot, ha politizál, vagy a BBC-t hallgatja. Andris unokatestvérem szerint Nagypapa öreg reakciós. Andris atléta a Vasasban, és Ő tartja az úttörő magasugró csúcsot. Híres, benne van a neve az úttörőfüzetben.

Andrisnak igaza lehet, mert Nagypapa tényleg nem veszi észre, mennyivel jobb az élet a munkások és dolgozó parasztok országában, mint régen, amikor az urak voltak az urak.

Az iskolában mi gyerekek már képzetebbek vagyunk. Tavaly harmadik elején még kórusban szavaltuk reggelente, hogy „Éljen Sztálin, éljen a hetvenéves... tanítónk, Apánk!” Vagy valami ilyesmi. Kezdem elfelejteni, mert tavaly óta nem szavaljuk. Nagypapa, ha megörvendeztettük avval, hogy elszavaltuk Neki, régebben is azt mondta, hogy

Neki nem apja. Érthető, Ő is hetvenéves. Azért nem szép, hogy ilyeneket mond. Mostanában azért már nem mondunk előtte ilyeneket. Őt már nem fogjuk megváltoztatni.

Azt is tudjuk, hogy vannak dolgok, amivel az iskolában nem dicsekszünk. Avval, hogy Laci bácsi a tanárság előtt evangélikus lelkész volt. Zoli bácsi is az volt, amíg ki nem rúgták. Most nevetve meséli, hogy aljzatbetonos, és Miskolcon a munkásosztállyal az építkezéseken zsoltárokat énekel. Sanyi bácsi az ostrom előtt a Szilágyi Gimnáziumot igazgatta. Nyugdíjat nem kapott, ezért asztalosinas lett 60 évesen. Apucira vagyunk a legbüszkébbek. Vadászpere volt és zászlós. Csak nehezen lehetett belőle kiszedni, hogy hét szovjet gépet lőtt le. Nem értjük, miért nem németeket. Azt azért sajnáljuk, hogy erről a zászlósságról is lefokozták az ostrom után. Nem tartozik az iskolára az sem, hogy vasárnap reggel Mikivel és Gabival az evangélikus templomba járunk vasárnapi iskolába. Egyébként szívesebben menénk ilyenkor is focizni.

Van a templomnál és Apuci Messzersmitt nevű vadászperejénél is nagyobb titok. A padláson, a száradó ruhák melletti sarokban régi katonai egyenruha van kitüntetésekkel. Guszti bácsié, akit kivégeztek abban az évben, amikor én megszülettem. Guszti bácsi nagypapa testvére volt. A sírjához is csak Ili néni és Nagyapa járnak Rákoskeresztúrra. Ha a szobába léptünk hirtelen elhallgatnak, tudjuk, hogy róla beszélgettek. Többet nem tudunk.

A templomot és a tanulást soha nem lehet megúszni. Mami idén ráadásul még németre is beíratott. A Bocskai úton Gréti nénihez járunk Mikivel. Nagyon unalmas, csak kicsit vigasztal, hogy az órára behalatszik a szomszéd házból a trombitaszó. Benkó Sanyi pont ilyenkor gyakorol a trombitáján. Lehet persze, hogy klarinéten.

A Bocskai úti iskolába járunk a környékről mindannyian. Fiúosztályokba. Felső tagozat csak lányoknak van. Jövőre, ötödikbe már a Gellérthegy aljába, a Köbölkút utcaiba kell átiratkoznunk.

Az „A” osztályban nagyon jól tanul a Bölcskey Elemér, a Kecskeméti, meg a Falus, a Sükösd és a Sasvári.

Gabival mi olyan közepesen. Szóval négyesek vagyunk. Otthon hiába mondjuk, hogy ez jó, és a közepes az hármás. Szüleinknek a négyes az.

Nyáron a családdal hajókirándulásra mentünk. Este indultunk a Bem térről a lapátkerekessel Mohácsra. Kabinban laktunk. Apuci ezt az alkalmat is felhasználta, hogy megértesse velünk, mire jut, aki nem tanul jól. „Úgy fogtok utazni, mint a kofák!” A fedélköz valóban zsú-

folt volt Paksra, Mohácsra utazó vásározó, sokszoknyás sváb asszonyokkal, akik fejre való nagy gyümölcsös kosaraik között aludtak. Mi viszont arról tudtunk, hogy Apuci is csak olyan közepes volt az Eöt-vösben, mint mi magunk. Mikivel erről sugdolóztunk, mikor Apuci és Mami kiment a fedélzetre, hogy megnézzék a romos budai vár mögött lemenő napot.

Most, negyedik elején valahogyan úgy képzem, hogy a nagykorom majd jövőre, ötödikben kezdődik. Tízéves leszek. Az már valami!

A iskolából hazafelé az őszi napsütésben Kecskemétyvel, Berényivel meg Sükösd Csabával arról beszélgettünk, hogy tüntetés lesz. Nem igazán tudtuk, hogy mi az, de úgy gondoltuk, valami lelkesítő. Olyan, mint Március 15. és a *Talpra Magyar!* Mindenesetre holnap reggel megint matek az első, és Vértessyné rengeteg leckét adott. A Karolina út sarkánál szétváltunk. Otthon Bözsi, aki éjszakás volt a Goliban, megmelegítette Mikinek meg nekem a sárgaborsófőzeléket, és feltétnek hagymát pirított rá, aztán tanultam. Máskor Mami haza szokott érni az UVATERV-ből, mire befejezem, és utána még kimehetek focizni a BUPA-ra.

Most késett, így Bözsinek szóltam, és kimentem. Héti fociztunk Sziszivel, Mezeivel meg Tormásiékkel. Jól összerugdaltuk egymást. Elgáncsoltak, és a vörös salak leszedte a plazurt a térdemről. Hét előtt Mami még mindig nem volt otthon. Találtam húsz fillért a fiókban, és kiszaladtam Szabó nénihez, hogy vegyek egy Diana sóborszeszes cukorkát. A számban szétrobbanó édes ízzel sétáltam a Bocskain a buszmegálló felé, hogy ha Mami leszáll, segítsék Neki hazacipelni a cekkert. A második emeleti ablakban, ahol tavalyig, amíg a papája meg nem halt a szíve miatt és a mamája el nem vitte Izraelbe, Rosenfeld Imiék laktak, a rádiót kitették az ablakba, és mérges férfihang szóno-kolt az utca felé. Horthystákról és fasisztákról beszélt. Két munkás sietett el mellettem mérgesen, mert pont előttük indult el az 53-as busz a megállóból. Felnéztek az ablakba, és az egyik azt mondta: „Gerő a hídverő”. Nagyon köptek.

Késő este volt, mire Mami hazaért. Izgatott volt. Máskor Apuci is otthon volt már ilyenkor.

Fürdés, lefekvés! Az élet, úgy látszik, visszazökken a rendes kerék-vágásba.

Másnap hajnalban arra ébredtünk, hogy hangosan szól a nagy világevő Orion rádió. Valami komor, hősies zenét adtak. Később olyan gyakran játszották, hogy megtanultuk – az *Egmont nyitány* volt.

Mami és Apuci komolyan ültek a rádió előtt, és halkán beszélgettek. Híreket mondtak, beszédeket, kiáltványokat olvastak be.

Mami, ahogyan észrevette, hogy ébren vagyok, és az iskolába készülődöm, odaszólt, hogy maradhatok még az ágyban, mert korán van még, és ma nem kell iskolába menni.

Amikor nyolc óra felé felkeltem, Mamiék még mindig otthon voltak. Úgy látszik, ma munkaszüneti nap van. Kiderült, hogy nálunk aludt Pesti Nagymama és Mami Évi húga is, Azt mondták, feléjük a Rákóczi úton és a Rádió melletti Puskin utcában lövöldözés, harcok vannak, itt maradnak, amíg nem szűnik. Felénk nem voltak harcok, de ha az ember a balkonon erősen figyelt, hallani lehetett Pestről az ágyúk hangját. Izgatott, lelkes, félős napok jöttek.

Mami harminc évvel a Forradalom után *Bővített életrajz* címmel átadott egy vaskos dossziét, élete fontos eseményeinek leírását. Ezekről a napokról így ír: „Október 23-án testületileg vonultunk a Bem-szoborhoz, ahol délután még csak néhány diák ugrált. Aztán egyre nagyobb tömeg, kitéték a laktanyára a zászlókat a kivágott címerekkel. Sinkovits szavalt a rádiós kocsiban. Megindult a tömeg a Kossuth hídon át a Parlamenthez. Csodálatos őszi idő volt, és olyan verseket skandáltak, hogy „Akármilyen kedves vendég, tíz év után untig elég!” A Kossuth téren Nagy Imrét követelték és hogy „Oltsák el a csillagot!” Felmentünk Ági barátnőméhez, mert hallottuk, hogy a Rádióhoz készülnek... Mi is oda mentünk, a mama Ági lófarkába széles nemzetiszínű szalagot kötött, és Ő is jött velünk.

Hatalmas tömeg volt már együtt, mi is besodródtunk a Rádió kapuja elé. Egyszer csak hatalmas dörrenéssel betört a tölgyfa kapu. A rádiós lányok az ablakban ültek... Jobbnak láttam valahogy elmenni, mert a helyzet veszélyesnek tűnt. Ár ellen, őrült erőfeszítéssel sikerült a Múzeum-kertig eljutnunk. A Múzeum felől özönlött a tömeg. Egy teherautó jött, hűtőjére egy lány ugrott fel, nagy nemzeti zászlót lobogtatva. A teherautón katonák voltak, de a Puskin utca sarkánál tovább nem jutottak, így rükkvercben mentek vissza a Körút felé. Az oldalkapu lépcsőjén egy férfi kiabált széttárt karokkal: A ti ifjúságotok, ti neveltétek!

Valaki a sarokházban az első emeleten kitette rádióját az ablakba, ahol éppen a nevezetes Gerő-beszédet közvetítették, ócsárolta a forradalmárokat...

Szemben a Múzeum-kerttel még nagy kertje volt a Károlyi-palotának, katonák cipeltek ott valamiféle ládákat. Egyszer csak az Olasz Intézet felől nyitott autó érkezett, és megállt a mostani márványterem palotája előtt. Magas rangú tisztak ugráltak le az autóról, maguk elé puskát tartva. Perceken belül lövések dördültek, majd kövek repültek. Megkezdődött a harc!

Ekkor már jobbnak tartottuk hazamenni, végül is három gyerek várt rám. Lányom egyszer meg is kérdezte, hogy ők hol voltak, amíg én forradalmaztam. Hozzánk szorult az egész család; anyám a színházból, ahol dolgozott, már nem tudott a Deák térnél tovább jutni, mert már élesen lőttek, Évi húgom ment érte, és mindnyájan nálunk maradtak néhány napig.

Tüntető egyetemisták felvonulása 1956. október 23-án a Bajcsy-Zsilinszky út és a Paulay Ede utca sarkánál. (Fotó: MTI, Jármai Béla)

Tehát a Múzeumot már zárta a kapus, én az utolsó, már betört ablakú 49-es villamossal jutottam a Kosztolányi térig. Még nyitva volt a közért a Bocskai úton, nem tudom, nyolc vagy kilenc előtt lehetett. Vettem egy fél kiló kenyeret. Másnap aztán egész nap álltunk a pék előtt kenyérért. Ekkor jöttek a közeli Vértanúk, hogy aki vért ad, annak félreteszik a kenyeret. Vértanú lettem.

24-én kijárási tilalom volt. Sanyi reggel érkezett haza. Állítólag kicsit lőtt itt is, ott is, teherautóval vitték őket Óbudáról Kőbányára és ki tudja hová.”

A pék előtti hosszú sorra emlékszem. Én is ott álltam egész délelőtt. Jó idő volt, délután fociztunk a BUPA-pályán.

Az emlékeimből előbányászott és anyám által leírt emlékeket a Forradalom első napjának azóta sok tanúvallomás, fénykép által hitelesített történéseivel összevetve, pontosan azonosíthatóak a helyszínek és

az események, amelyekre emlékeztünk. A 23-i Bem téri, Kossuth téri, Bródy Sándor utcai események örökre bevésődtek Mami agyába. Élete talán legszebb, legegyszerűbb napjai voltak.

Jó ott tudni Őt örökre a Margit hídon vonuló lelkes fiatalok között.

A Rádiótól a legjobb pillanatban jött el, hogy hármunknak vacsorát készítsen. Percekkel később az épületből kifelé lövöldöző ávosok megölték a budapesti forradalom első mártírját, egy tizenhat éves fiút. Apám 23-i szerepéről Mami inkább cinikusan ír. Amikor az emlékeket papírra vetette, már réges-régen elváltak.

Apucit a következő napokra Mami mindenestre „kivonta” a városban kialakult harcokból. Nem engedte el otthonról. Ő maga 25-én bement az UVATERV-be, és előtte elment a Rákóczi útra, hogy megnézze Nagymama üresen maradt lakását.

„A Puskin utcában a Bródy Sándor utca sarkáig jutottam el, ott szovjet katonák állták el az utat. A Puskin utcai kapualjából akkor huzigálták ki a halott fiatalokat, akik az éjjel estek el... A Rákóczi úton a virágüzlet előtt hatalmas vértócsa, a buszmegállónál fiatal fehér köpenyes, vörös hajú nő. Feküdt, mellette a nyitott személyi igazolvány és virágok. A fánál férfi hevert holtan.

Késve érkeztem az UVATERV-be, akkor már elmentek a kollegák a Kossuth térre tüntetni. Így maradtam le a menetről... Ketten ott maradtak [a téren]. Egy Sályi Anna nevű miskolci lány, akit a hullaházban a kulcsai alapján tudtak azonosítani és Gyurkovics Jancsi a fél lábával. Nővére, Mária a Szvetenayban találta meg napok múltán. Felesége két kicsi gyerekkel maradt itt. Kétszáz körül volt a lemészároltak száma.

Lányom keresztszülei a széncsúszdába csúsztak le a Parlamentnél, így úszták meg, mert a mozgó sebesültekbe is belesoroztak közelről. A Mezőgazdasági Minisztérium oszlopai még napok múltán is tele voltak vérrel és emberi maradványokkal... Bea keresztszüleivel mentünk át azután Budára. A Szabadság hídon nemzetiszínű zászlóval letakart orosz tankok álltak! Úszunk a boldogságban... büszkeség töltött el a százasokkal teli ruháskosarak láttán, amelyek a betört kirakatokban álltak, őrizet nélkül. Senki nem mert volna hozzányúlni az elesettek hozzátartozóinak gyűjtött pénzhez!”

A következő napokban Budán sorban álltunk a péknél kenyérért, és csüngtünk a rádión. Nagy Imre beszélt statáriumról és ellenforradalmi bandákról, aztán Kádár János. A Kossuth téri halottakról nem szóltak. Ezekről a dolgokról szemtanúként jelen volt barátok telefonbeszámolóiból, a Szabad Európából és BBC-től értesültünk. Már lehetett szabad lapokat is kapni.

Kelenföldre is elhallatszott a harci zaj.

Október 28-a körül Nagy Imre bejelentette, hogy kivonják Budapestről a szovjet csapatokat, béke lesz, függetlenség, választások. Nem

ellenforradalom, hanem igazi forradalom van. Nagy Imre is mellénk állt! Kádár is valami hasonlóról beszélt. Nagy Imre a forradalom első öt napjának ellenséges beszédeit később avval magyarázta, hogy fegyveres ávósok felügyelték, miközben rádióbeszédeit mondta.

Elhallgatott a csatazaj.

Mami most már beengedte Apucit a városba, de csak velem. Abban bízott, hogy a kilenc és fél éves majd mérséklőleg hat Rá.

A 7-es busszal mentünk a Kálvin térig. A villamosok nem jártak, mert a vágányokon kiégett szerelvények torlaszolták el az utat. Az Üllői út felé gyalogoltunk. Sokan voltak az utcákon ezen a békes napon. Az emberek csoportokban álltak, és beszélgettek a kiégett szovjet tankok mellett. Irtózáttal nézték a feketére égett szovjet harckocsizók összezsugorodott, mésszel leöntött holttestét, amelyek a járdán feküdtek, és még elszállításra vártak. Csodálkoztam, hogy mindegyikük egyik apróra égett, kapcsás lábáról hiányzott a csizma. Csak az egyikről. A Bakáts téri templom előtt friss sírok eszkábált keresztelkkel és sok virággal „...Károly 16 éves fiú. Két szovjet tankot lőtt ki.”

...János, 14 éves, hősi halott. Most járhatta ki a nyolcadikat. Ha évet vesztett, még iskolában lenne a helye.

A házak homlokzatán tüzéség ütötte lyukak, a leszakadt emeletek mögött belátni a lakás többi szobájába, ott meg egy zongora lóg ferdén a csupas z gerendákon.

A pék előtt itt is hosszú a sor, de úgy döntünk, beállunk kenyérért. Tank csörömpölése hallatszik a Ráday utca felől, a sorban állók pánikszerűen keresnek óvó kapualjat és más fedezékeket. A kibukkanó T-34-es tornyán színes Kossuth-címer, a tank fedélzete tele puskás, lyukas nemzeti lobogót lengető civilekkel. Megkönnyebbülés, mindenki gyorsan visszatál a sorbeli helyére. Én is látok pénzgyűjtő dobozokat a betört kirakatokban. Meg cédulákat felirattal: „A kirakat árui megőrzésre a ... címen.”

Hirdetések, fényképek eltűntekről minden szabad felületen. Nem egészen tízévesen azt érzem, hogy valami kivételes dolog tanúja lettem, valaminek, ami mindig velem marad.

Othon lelkesült napok következnek. Lehet, hogy szabadok leszünk.

Tényleg eltűntek a szovjetek. A rádióban kiáltványok, forradalmi versek.

30-án Rózsás Sanyi vigyorogva áthív bennünket Daróczi úti földszinti lakásukba. Az előszobában két ruháskosárnyi gipszből öntött Lenin-, Sztálin- és Rákosi-szobor. El kéne vinni valahova kidobni, mert ezekre már valószínűleg nem lesz szükség. Mikivel, Gabival,

Az 1956. október 24-én ledöntött és szétzúzott Sztálin-szobor fejét a tömeg a Nagykörút és a Rákóczi út sarkáig vonszolta. (Fotó: Fortepan. Hofbauer Róbert jóvoltából)

Berlekovics Vikivel és Sanyival elkapjuk a két kosár fülét, és elindulunk a Déli összekötőhöz vezető vasúti töltés felé. Lánctalpak csörömpölését halljuk. Előbb visszahőkölünk, de látva a vezértankon a Kosuth-címert, futunk a Hamzsabégi útig. A harminc tank a Fehérvári útról a Petőfi laktanya felé tarthat. Integetünk a toronyban álló fekete egyenruhás harckocsizóknak, és ők is visszaintenek. Lenin-fejet dobunk az egyik tank elé, az meglepődik és kikerüli, de a következő már látja, miről van szó, és rákanyarodik a fehér fejre. A tank mögött fehér por marad a kövezeten. Lelkesen dobáljuk Sztálin, Lenin és Rákosi elvtársak fejét, és a mieink benne vannak a játékban.

Győztünk, jókedvünket az sem ronthatja el, hogy a jövő héttől újra kezdődik a tanítás.

November 4-én hajnalban közeli ágyúdörgésre ébredtünk. A háborút viseltek, azaz minden felnőtt férfi a családból, azonnal tudták, hogy a töltés túloldalán lövik a Petőfi laktanyát. A rémült gyerekeket összeszedték, és bekéredztek velük az alagsorba Siposékhoz, mert úgy gondolták, ott valamivel védettebbek lehetnek az esetleg eltévedő lövedékektől. Húgom, aki éppen csak megtanult beszélni, ijedten mondogatta: „gombáznak”, és elbújt a horgolt terítős asztal alatt.

Negyed óra sem telt el, csapatosan futottak lefelé az utcán a hadüzenet nélkül az ágyaikból kizavart honvédek. Megálltak a házaknál, és becsöngettek civil ruháért. Nagynéném, Mami, Sipos néni, akiknek már rutinja volt az ilyen helyzetekben, kidobálták nekik Laci bácsi, Apuci és Sipos bácsi pár öreg ruhadarabját, és könyörögtek, álljanak gyorsan tovább, nehogy miattuk váljon célponttá a ház.

A városban újrakezdődött a harc. A szovjetek elrabolták a parlamentereket. Nagy Imre bejelenti, hogy kiléptünk a Varsói Szerződésből. Csapataink harcban állnak! Nagy Imre a hősünnké vált. Őt is elrabolták.

Az Ibrahim utcában szerencsére nyugalom van. Rádióhallgatás, sorban állás. Majd az ENSZ-csapatok segítenek. Nem tűrhetik! Túriuk. Más dolguk van. Zajlik a szuezi játszma.

Az öregek már nem várnak semmit senkitől. Túlélésre kell berendezkedni. Élelmiszert beszerezni. Egyre kisebb területekre szorul vissza a forradalom. A Corvin-közbe meg a Kilián laktanyába. Mesélik, hogy a Mecsekben is...

Szovjet tankok a Bocskai úton. Ezek új katonák, T-52-esekkel. Azokat, akik az első napokban itt voltak, állítólag megfertőzte a magyar forradalom. Az iskola melletti sarkon is áll egy óriási T-52-es. A harckocsi-parancsnok áll a nyitott toronyban. A körülötte álldogáló helyiek láthatóan békések és fegyvertelenek. Marci, a bulgárkertész beszélget vele. Kérdezi, miért jöttek ide. A Szuezi-csatornához jöttek, hogy megvédjék a fasisztáktól. Marci mutatja, merre van a csatorna: daliko-daliko. Nem mennek.

Meghúzódnak. Rózsás bácsi oroszos, pufajkás egyenruhában flangál az utcán nagy vörös csillaggal. Munkásőr.

Százvezrek indulnak a határnak. Nagyapa szerint minket örökre eladtak ezeknek. Menekülnek, akik részt vettek a harcokban, túl sokat szerepeltek a tüntetéseken, a munkástanácsokban, vagy csak normális életet akarnak maguknak. Andris kitűnőre érett, de itt nem kerülhet be az orvosira. Ilyen családdal... Búcsúztatni jön össze a család az Ibrahimban. Nagymama az ünnepi alkalomra csipke vállkendőben jön

Forradalom, 1956.

Októberben a lakásunkban volt
23-ikán a felkelés.

Szabadságsírhaj volt... vérből jött a
megmorogás, de min a kezem élni
éltén.

1956. nov. 9.

Egy lap Kabdebó Tamás költő jegyzetfüzetéből, aki a forradalom leverése után emigrált.
(A Kabdebó Tamás felvétele)

föl a lépcsőn. Megbotlik és elesik. Vérző arccal állít be. Andris végül is marad. Majd csak túléljük ezt is. Rutinunk van a túlélésben. Az utcából csak Sósék disszidálnak. A kommunisták a 17.-ből.

Andrist egy év múlva fölveszik az orvosira. Válogatott rúdugró.

A családból Évi és férje, Báthory Laci menekül Ausztráliáig. Laci a doktori diplomájával itt csak szállítómunkás lehet a FŐSPED-nél.

Újrakezdődik az iskolába járás. Mami, Apuci munkába jár. Egy-két hónapig még működnek a munkástanácsok, még hallgatják az emberek a menekültek üzeneteit a Szabad Európa rádión. Itt-ott még tüntetnek. Aztán már csak az asszonyok – közéjük csak nem fognak odalőni. Odalőnek. Mosonmagyaróváron, Salgótarjánban, a Nyugati pályaudvarnál, meg máshol is. Később már csak az ablakba tett gyertyákkal gyászolunk.

Az optimistábbak még decemberben és januárban is odasúgják egymásnak: MUK – márciusban újra kezdjük!

Megalakult az új kormány: Kádár Apró Dögei... meg a nagy pofájú Marosán – Buci Gyuri, aki az egykori családi pékségben volt segéd a Maros utcában. Már csak a pesti humor maradt.

Kádár megígérte, hogy nem lesz megtorlás. Aztán jönnek a kivégzések. Rövid hírek a kommunista lapokban.

A világ és az ENSZ-különbizottság most kezd el Magyarországgal foglalkozni.

A forradalom emléke 25–30 évre visszaszorul a családokba. Az utca a PPS géppisztollyal menetelő, vattakabátos munkásöröké. Amikor megalakul az ifjúsági rohamosztag – az Ifjú Gárda –, Rózsás Sanyi az elsők között lép be.

Az életünk ott folytatódik, ahol nyár végén abbamaradt. Tanulás, templom, munka, sport és családi ünnepek. Túlélés.

Eleinte gond van az élelmiszer-ellátással. A felnőttek tudják, mi ilyenkor a teendő. Mint az ostrom után. Maradék értéktárgyakkal vonatozni a falvakba zsírért, lisztért, szárnyasért. Hetekig két hatalmas pulyka lakik a pincében. Nyugati segélycsomagok jönnek: ötkilós nagy konzervekben sós, sárga, dán vaj, régen szétszáradt, sohasem látott ananász, csokoládé, holland sajt. Aztán ez is elmúlik.

Mami, akit kislány korában Dutka Ákos versírásra biztatott és 16 éves kori zsengei megjelentek az akkori lapokban, ekkor írja meg *A vöröshajú lányt*:

*A pesti utca szürke padlatán
Feküdt a vöröshajú lány
Köpenye fehér, – orvos, ápoló?
Segítő szívét érte a golyó*

*Alig élhetett húsz tavaszt talán
És már ott hevert
Az aszfalt nyoszolyán.
Mellén keresztben összetett keze,
Őszirózsák és személyije.*

*Álltam kövülten, néztem dús haját,
Ahogy álmodott örök éjszakát
Ott az Astoria szürke szegletén,
Békével arcán, lezárt két szemén.*

*Jaj mennyi, mennyi vöröshajú lány
Bukott a földre, hogy fel ne keljen
Azon a vörös, véres éjszakán!
Sosem vajúdtak, szültek magzatot,
maradtak örökre szép fiatalok.*

*Röpke múltjaikból
Lettek holnapok,
Csillagtalan éjből
Fénylő csillagok,
Hullott csillagok.*

Gajárszky Magdolna

Május 1-jén a Hősök terén már százvezrek vonulnak fel Kádárék előtt. A munkahelyi párttitkárok jegyzik, ki nem volt a kijelölt gyülekezőhelyen a munkahelyi csapatban a Forgácsoló Szerszámok Gyára vagy az UVATERV táblája alatt. Gyurkovics Jancsi és Sályi Anna igazoltan hiányoztak.

TAMÁSI ÁRON A BOLYAI EGYETEMEN 1956 OKTÓBERÉBEN¹

Dávid Gyula

A kolozsvári magyar diákság életében az 1956. októberi események sorában különleges helyet foglal el a Tamási Áronnal való találkozás 1956. október 17-én. Nem teljesen ismeretlen eseményről van szó: sok évtized távolából felidéztek már többen is az akkor ott jelenlévők közül. De megannyi, a feledés homályába vesztett részlet még Tamási kolozsvári házigazdájának, Jordáky Lajosnak 1988-ban publikált naplója² után is csak napjainkban vált ismertté, amikor kutathatóvá váltak az 1957-1958-as politikai perek iratai, s azokban a Bolyai Egyetemen (az egykori Marianumban), akkoriban az Egyetem II. számú épülete dísztermében történetekre vonatkozó kihallgatási jegyzőkönyvek.

Ezeket a forrásokat is felhasználva próbáljuk meg összerakni az eseményeket.

A kép bizonyára így sem lesz teljes, ugyanis mind ez ideig nem került elő az 1955-től szülőföldjére gyakran hazalátogató, s a Securitate által minden bizonnyal nyomon követett Tamási Áron megfigyelési dossziéja. De talán így is felidézhető sok olyan epizód, amelyre érdemes visszaemlékeznünk most, a történetek 60. évfordulója küszöbén.

Előzmények – elszakadás Erdélytől

Tamási Áron 1944. október 8-án, néhány nappal Kolozsvár szovjet kézre kerülése előtt hagyta el Erdélyt. A fő okot naplójának feljegyzéseiből³ világosan látni: a zsidódeportálások alól mentességet kapott felesége, Salgó Magdolna, és annak szülei sorsát érezte biztosítottabbnak Budapesten. Hogy sok más, akkoriban elmenekült erdélyi írótól eltérően nem tért haza, annak okát pedig abban kereshetjük, hogy a kibontakozó magyarországi demokratizálódásban politikai szerepet vállalt a Független Kisgazdapártban, s ottani szereplését hasznosabbnak érezte.

Pedig 1946 júliusában a Kolozsvár melletti Szucságon rendezett Főiskolás IKE-konferencia résztvevői levélben hívták haza, de akkor talán még ez a szerepvállalás kötötte. Néhány év elteltével viszont épp

ez tette őt megbélyegzetté a hatalmat kezébe kaparintó kommunista párt irányítói, kultúrpolitikusai szemében. Akkor minősítette őt Horváth Márton „a népies irányú fasizmus foltozott irhájú zsoldosá”-nak.⁴

Ugyanakkor Erdélyben is véget értek a koalíciós idők. Az 1947/48-as tanévben a Bolyai egyetem esztétikai tanszékére meghívott Szabédi László *Az új népiesség problémái* címmel meghirdetett előadásában még méltatással szólhatott róla⁵, de ezzel párhuzamosan a kolozsvári baloldali sajtóban már támadás jelenik meg ellene: a cikkíró, Salamon László egy, a nem sokkal azelőtt lezajlott magyarországi parlamenti választásokkal és azokban Tamási állítólagos szerepvállalásával kapcsolatos híresztelésből kiindulva olyan minősítésekre ragadtatja magát, amelyek jelzik, mire számíthat, ha hallgat a hívó levélre. „[...] arról olvastam – írja Salamon –, hogy Tamási Áron, az erdélyi irodalom egykori fenegyereke, hosszú ide-oda lengése után végül Balogh Péter politikai kikötőjében horgonyozta le hajóját”. Ezután hosszas példalózás következik a cikkben Tamási „politikai zavarosfejtűségéről és kétkulacsosságáról”, végül ezzel zárja: „A győzelmes magyar demokrácia immár őt is azon áruló írástudók közé sorozza be, akiknek élén Erdélyi József menetelt – a börtön felé.”⁶ Az már valamivel későbbi történet, hogy Szabédi Bolyai egyetemi kurzusai egy részét átvéve, Nagy István az *Utunkban* terjedelmes tanulmányt közöl *A politikus Tamási Áron* címmel⁷ s ebben, szinte Salamon vezérszólamát folytatva, olyan pályaképet rajzol Tamásiról, amelyben valamiféle sokszoros „megalkuvás” a tények rendező elve, s így zárja írását: „*Tamási könyvei... sovíniszta misztikának bizonyultak, nem orvosságnak. Mérgező erejük annál veszedelmesebb, mivel a nyelvét ízessé tudta tenni jóízű népi humorával. Különösen a kezdeti jobb írásai olvastatják magukat. Kezdeti érdemeit azonban a későbbi ártalmas 'magyari rózsafái' úgy lerántják, hogy pehelyként vetik ki a mérleg könnyebbik serpenyőjéből.*”

A kommunista tábor országaiban Sztálin halálát követően kibontakozó hatalmi harc összefüggésében, az irodalmi életben is érezhetővé vált „olvadás” során a magyarországi kommunista kultúrpolitikában is változások álltak be: a Hatalom revízió alá vette Tamásival szemben tanúsított korábbi magatartását, és sokévi kitaszítottság és nélkülözés után 1953-ban megjelenhetett a cenzúrán korábban fennakadt önéletrajzi regénye, a *Bölcső és bagoly* és az 1848-as időkben játszódó *Hazai tükrök*, 1954-ben pedig a Nagy Imre-kormány Kossuth-díjjal tüntette ki. Ezután vált lehetővé, hogy 1955-ben útlevelet kapott, és tizenegy évi távollét után hazalátogathatott Farkaslakára. Hogy ez az itthon töltött néhány hét milyen nyomokat hagyott benne, azt érzékeltetheti, hogy egyik, visszautazása előtti, 1955. szeptember 14-éről kelt naplóbejegyzésében ez áll: „*Gáspár és Ferenc sógorral megnéztünk egy telket arra az esetre, ha csakugyan visszaköltözöm Erdélybe.*”

1956-ban kétszer is hazajár: januárban alig néhány napos „szomorú út”-ra kerül sor: édesanyja temetésére jön haza, szeptember-októberben viszont már több mint másfél hónapot tölt szülőföldjén: Farkaslakán, valamint Székelyudvarhelyen, Homoródfürdőn, a Hargitán, s a hosszabb időzés alatt már irodalmi találkozásokra is sor kerülhet: Udvarhelyen természetesen felkeresi Tompa Lászlót, dr. Bakk Elek családi körében pedig ekkor ismeri meg az akkor még épp csak elsőkönyves Kányádi Sándort. Hazafelé épülő irodalmi kapcsolatainak jeleként az *Igaz Szó* szeptemberi és októberi számaiban folytatásokban megjelenik színpadi játéka, az *Ördögölő Józsiás*, tárgyalások folynak valamelyik darabjának bemutatásáról a marosvásárhelyi Székely Színházban, majd a hazaindulása előtti napokban Marosvásárhelyen a Kultúrpalota nagytermében 1956. október 11-én irodalmi este is sor kerül.

Egy irodalmi est Marosvásárhelyen (október 11.)

A marosvásárhelyi napokat részletekbe menően a nemrég elhunyt Nagy Pál idézte fel⁸, aki akkoriban az *Igaz Szó* szerkesztője volt, s ebben a minőségben is egyik résztvevője az 1956. október 11-i irodalmi estnek. Talán megbocsátja nekem odaátrol, hogy ideiktatom filozfi megbízhatósággal megírt visszaemlékező írásának ezt a részletét:

„A helyi (marosvásárhelyi) napilap 1956-os évfolyamának október 7-i száma tudósított, hogy Tamási Áron hetek óta szülőföldjén tartózkodik, s 1944 után Romániában az 'első nyilvános fellépése okt. 11-én lesz az Igaz Szó rendezésében'. A kis közlemény felsorolta mindazokat, akik ezen az esten szerepelnek majd: Tompa László Székelyudvarhelyről érkezik Vásárhelyre, a bukaresti Radu Boureanu pedig a Romániai Írószövetség vezetőségének képviselőjeként jelen az ünnepélyen. Közreműködnek a kolozsvári és marosvásárhelyi színművészek. Október 11-én újabb cikk látott napvilágot a szóban forgó újság, a Vörös Zászló első oldalán. A Köszöntjük Tamási Áront című írás 'kiemelkedő irodalmi eseményt' ígért a Kultúrpalota nagytermében aznap egybegyűlő közönségnek. Ismét hangsúlyozta a hírverés: Tamási Áron Kossuth-díjas író, a Magyar Írószövetség társelnöke hosszú évek óta először lép fel a romániai magyar olvasók előtt. S hozzátette: ez az est is jelzi, hogy kapcsolataink egyre szorosabbá válnak.

Valóban: zsúfolt ház, lelkesen tapsoló közönség fogadta Tamási Áront, a vele együtt színpadra lépő írókat és művészeket 1956. október 11-én este a marosvásárhelyi díszes Kultúrpalota nagytermében. A folytonosság jelképének is felfogható, hogy elsőnek ugyanaz a Tompa László köszöntötte Tamásit forró öleléssel, értékelő szóval, akiről ő tizenkét évvel azelőtt ugyanebben a városban, a Kemény Zsigmond Társaság díszgyűlésén pályatársi közvetlenség-

gel és elismeréssel nyilatkozott. Radu Boureanu a román írókollégák testvéri üdvözlését adta át Tamásinak, aki a *Harmat és vér* című novelláját olvasta fel ezúttal. (Fellépett még Márton János kolozsvári, Csorba András és Tarr László marosvásárhelyi színművész, valamint Wilkovits Kató énekesnő.)

Sipos Lajos Tamási-pályaképében⁹, a marosvásárhelyi irodalmi est kapcsán Tamási Áron ott elhangzott szavait is idézi: „Voltak esztendők [...], amikor valójában a magyar irodalom Mikes Kelemenje voltam. Annyi különbséggel mégis, hogy az én fejedelmem nem egy új Rákóczi volt, hanem a lelkiismeret, melyet az emberi gondolkodás, Erdély nemes hagyományai és a mai idők vajúdo eszményei tápláltak.”

A Nagy Pál idézte Vörös Zászló-cikkek sorát – épp az 1947–1949-es előzmények miatt, amelyekre korábban utaltunk – még kiegészíthetjük néhány adattal: az 1956. október 11-i rendezvény a sajtóban „az *Igaz Szó* évad-nyitó irodalmi estje” néven szerepel, de a rövid cikkben igen elismerő minősítések olvashatók a vendégről: „[...] az olvasótábor – olvassuk a *Köszöntjük Tamási Áront* című beharangozóban – [...] a vendégben régi barátot és ismerőst köszönt. Nemcsak azok a régi olvasók, akik évtizedek óta olvassák műveit, hanem a fiatalabb nemzedék is ismeri és megbecsüli művészetét.” Alább pedig: „A mai magyar próza egyik legnagyobb alkotójával találkozik közönségünk. Olyan íróval, aki a Székelyföldről indult, s akinek művészete ma is elszakíthatatlan szálakkal kapcsolódik szülőföldjéhez.”¹⁰

Az est pontos programját különben maga Tamási is belefoglalta 1955-56-os naplójába.

Az eseményről további részleteket a Kolozsvárt megjelenő *Utunk* „Tamási Áron közöttünk” főcím alá foglalt, majdnem egy egész oldalt kitevő összeállításból¹¹ tudunk meg. A lap teljes terjedelmében közli Tompa László bevezetőjét, amelyből talán érdemes néhány passzust – épp a fentebb már jelzett összefüggésben, de azon túlmenően is – bővebben idéznünk:

„[...] ennek a mai esti zsúfoltságnak van kivételes, jelentős alkalmi oka is. Az estély műsorában ott látjuk valakinek a nevét, akiről egy régebbi versemben így szóltam:

... akiben nekünk mind nagy kedvünk telik:
Ifjabb testvérünk, fiúnk: Tamási Áron.

Amióta az előbb idézett verssorokat írtam, 27 év telt el. Azt, hogy ma Tamási Áron ittletében mindnyájunknak még nagyobb kedvünk telik, különösképpen annak tulajdoníthatjuk, hogy benne azóta sem csalódtunk. Emberi és írói értékei, ragyogó tehetsége, a leírt szó iránti felelősségérzete, művészi becsülete adnak írásainak olyan jelentőséget, hogy azokkal méltán vívta ki író-

társai és olvasói szeretetét és megbecsülését. Szétbonthatatlan kapcsolata szűkebb hazájával egyik erősítője volt neki is küzdelmeiben, megpróbáltatásaiban. S most, amikor Anteuszként újra lenyúl a föld: a szülőföld megújító erejéhez, biztosak vagyunk abban, hogy azok a mélyreható változások, amelyek életünk fejlődésében előállottak, újabb műveket fognak benne megérlelni.”

Érdemes felfigyelnünk arra, hogy Tompa László a sorok között nemcsak arra talál módot, hogy Tamási Áron korábbi meghurcoltatásaira emlékeztessen, hanem arra is, hogy ezt a marosvásárhelyi irodalmi estet belehelyezze az 1956-ban már nálunk is változásokat ígérő események összefüggésébe.¹²

Kolozsvári találkozások – hazatérőben (október 15–18.)

Az *Utunk* idézett száma épp azokban a napokban jelenik meg, amikor Tamási Áron Kolozsvárra érkezik, és itt a következő napokban több alkalommal találkozik írotársakkal, régi íróbarátaival, és október 17-én délután a kolozsvári magyar egyetemi és főiskolás ifjúsággal.

A kolozsvári tartózkodás eseményeit több forrásból kell összeraknunk. Adatszerűen a legpontosabban Jordáky Lajos révén ismerjük, aki e néhány nap alatt történeteket is rögzítette 1955-56-ban újra vezetett *Naplójában*¹³, majd újabb részletek derülnek ki ezeknek a napoknak az eseményeivel kapcsolatban akkor, amikor néhány hónappal később a Dobai István-féle „ENSZ-memorandum” ügyében Jordákyt is letartóztatják, és többek között Tamási Áron Kolozsvárt töltött napjainak eseményei felől is faggatják¹⁴. Mindezt kiegészíthetjük még néhány, önála nem szereplő adattal az első Bolyai-perben 1957 februárjában elítélt diákok (Koczka György és Nagy Benedek) kihallgatási jegyzőkönyveiből.¹⁵ S végül – Sipos Lajosnak az előbbieken már többször idézett könyvén túl – további kiegészítésekkel szolgálnak mindehhez az egykori szereplők évtizedekkel később papírra vetett visszaemlékezései¹⁶.

Jordáky mint tanú azért is a leghitelesebb, mert Tamási Áron és felesége (ekkor már Basilides Aliz) e néhány nap alatt az ő vendége volt, náluk laktak, a Kőkert utcai családi házában, s ő több, Kolozsvárt e napokban lezajlott hivatalos és magántalálkozóra elkísérte vendégeit.

Kettőjük közvetlen kapcsolata két korábbi eseményre is visszavezethető: egyik az 1937-es Vásárhelyi Találkozó, amelynek Tamási Áron a kezdeményezője, majd elnöke, Jordáky pedig a baloldali ifjúság részéről egyik szervezője volt, a másik, hogy 1944 nyarán és kora őszén mindketten tagjai voltak annak a Kolozsvárt alakult Erdélyi Magyar Tanácsnak, amely Magyarországnak a háborúból való kilépése, vagy legalább a várható eseményekre való felkészülés dolgában fáradozott.

Egyébként Tamási Kolozsvárra érkezését írói körökben nagy vára-
kozás előzte meg – nyilván sokan tudták, hogy hazalátogatott, s kü-
lönösen a kortársak számítottak arra, hogy sikerül vele találkozniok
is. Kós Károly egy 1956. október 6-i levelében írja Czine Mihálynak:
*„Szerettem volna Tamási Áronnal találkozni itthon, de ő csak a jövő héten jön
Kolozsvárra, s valószínűleg én akkor már nem leszek itt. Pedig talán jó lett
volna vele egyet-mást megbeszélnem, az ő dolgairól is.”*

A Jordáky-naplóból kirajzolhatók a négynapos kolozsvári időzés
legfontosabb eseményei, amelyekhez a napló írójának rövid, néhány
soros megjegyzései kapcsolódnak:

Október 15. Tamási Áron és felesége megérkezik Kolozsvárra.
*(„Késő éjszakáig beszélgettünk. Áron bölcs lett, és sok érdekes gondolata van.
Két haza tudja a magáénak, Erdély és Magyarország.”)*

Október 16. Délben találkozott kolozsvári írókkal – Jordáky szerint
az Írószövetség kolozsvári fiókjának tanácskozótermében, az *Utunk*
egy rövid híre szerint a Művelődés Házában „*Tamási – jegyzi be nap-
lójába Jordáky – üdvözölte a magyar népet, azokat, akik börtönben voltak
a magyarságukért, hitet tett a szocialista demokratizmus és a magyar és
román becsületes és testvéri együttműködés mellett.*” *„Nagy István nem
volt ott. Sokaknak kellemetlen volt, amit Tamási Áron mondott. [...] Becsü-
letes és nagy író mély hitvallása volt a szabadság, emberség és szocializmus
mellett.”*

Aznap este baráti találkozót szerveztek számára Jordákyék, ame-
lyen részt vett Bartalis János, Jancsó Béla, Kacsó Sándor, Balogh Edgár,
Demeter János, Asztalos István, Nagy Géza és a közben Kolozsvárra
érkezett Tompa László, továbbá Nagy Imre és Abodi Nagy Béla festő-
művészek és Nemes István ügyvéd, Nagy Imre barátja.

Október 17. Tamási Áron látogatást tesz, Jordáky kíséretében Bá-
nyai Lászlónál, a Bolyai egyetem rektoránál, nyilván azért, hogy ez
alkalommal a diákság meghívását a rektor hivatalosan is megerősítse.
Majd aznap délután sor kerül a Bolyai egyetem diákságával való talál-
kozóra. *(„A diákság ünnepelte, úgy, ahogy az utóbbi években senkit. Ez már
tüntetés volt a magyar irodalom egysége mellett. Nagy diadalt arattunk.”)*

Október 18. Délelőtt Poór Lili, Bretán Endre, Fekete Mihály és
Felszeghy Mária keresi fel Tamásit Jordákyéknál, este pedig Tompa
Miklós, a marosvásárhelyi Székely Színház igazgatója.

Tamási Áron és felesége október 18-áról 19-ére virradó éjjel uta-
zik el Kolozsvárról. *„Éjjel kikísértük az állomásra – olvassuk Jordáky
naplójában. – Kijöttek a történész hallgatók nagy számban. Virágcsokrot és
kis ajándékot adtak át búcsúzóul. [...] A vonat kigördült, s mi Tamási jelen-
létének és gondolatainak emlékével folytatjuk még keményebben a küzdelmet
a demokratikus szocializmusért.”*

Amit mindehhez hozzátehetünk, az már a Dobai-féle „ENSZ-memorandum” ügyében letartóztatott Jordáky Lajos 1957. március 22-e és június 4-e között felvett kihallgatási jegyzőkönyveiből kerekedik ki.

(Közbevetőleg jegyzem meg azoknak az olvasóknak a számára, akik – szerencsére – nem éltek át ilyen helyzeteket, hogy az e kihallgatások során született irományokat korántsem szabad az ott valóban elhangzottak hiteles szövegeinek tekinteni. Ezeknek a kihallgatási jegyzőkönyveknek főképp az a feladatuk, hogy mindazt, amit a letartóztatottakból a kihallgatások során kiszednek, „vádképpé” tegyék, tehát a jelzők, minősítések mindenképpen a kihallgató tiszt sajátjai, a kihallgatott, és a jegyzőkönyvet végül szintén aláíró személy pedig nincs abban a helyzetben, hogy a jegyzőkönyvben rögzítetteket legalább közelítse az általa mondottakhoz. A másik dolog, amivel számolnunk kell, hogy a kihallgatottban – bár nem mindig – működik egyfajta védekezési reflex: igyekszik elhallgatni olyan részleteket, amelyeket veszélyeseknek érez, tompítani az általa visszaadott helyzetek-megfogalmazások élét, „megpolitizálni” az elmondottakat. Mindezek ellenére az ilyen jegyzőkönyvekben lévő tényeket nagyjából valósnak fogadhatjuk el.)

Nézzük tehát, mi az, amivel a Jordáky által naplójában feljegyzetteket a vallomások alapján kiegészíthetjük:

– az írószövetségi találkozón, ahol Tamási előadást is tartott, mintegy 40-en vettek részt;

– a Bányai László rektornál tett látogatáson jelen volt az egyetem két prorektora: Gáll Ernő és Nagy Lajos is;

– a Bolyai egyetemen lezajlott találkozó után este a Sirály (Pescăruș) étteremben Bányai meghívására vacsorára került sor, amelyen ott volt több professzor: Takács Lajos, Bodor András (a történelem-filológia kar dékánja), Márton Gyula (prorektor), Demeter János, Csendes Zoltán, Fogarasi József (az egyetem pártalapszervezetének titkára) és Szigeti József (a magyar irodalom tanszék helyettes vezetője), valamint Tamási Áron kérésére meghívást kapott Asztalos István, Bartalis János és Kacsó Sándor.

Hogy Tamási Áron személye iránt a Securitate ilyen érdeklődést tanúsított (Jordáky hét kihallgatási jegyzőkönyvében szerepelnek vele kapcsolatos kérdések és válaszok), azt – az eddigieken túlmenően – azzal magyarázhatjuk, hogy a Dobai-memorandum-ügyben folyt kihallgatások során kiderült: a majdani per másodrendű vádlottja, Varga László Budapesten ővele is megismertette a Dobai-féle tervezetet¹⁷. A forradalom idején Budapesten tartózkodó Varga 1956. november 2-án kereste fel Tamási Áront, aki „...nagy érdeklődést tanúsított – mondja – revizionista tervünk iránt, és kijelentette, hogy szeretné bővebben és konkrétan ismerni Dobai Erdély kettéosztására vonatkozó tervét. Tamási Áron azt is mondta: szeretné, ha lehetőséget találnánk, hogy a revizionista

emlék-tervezetünket [!] írásban eljuttassuk hozzá.” Ezt később, április 23-i kihallgatásán azzal egészítette ki, hogy Tamási és Németh László, akivel Varga szintén megismertette tervüket, „kedvezően viszonyult ezekhez a revizionista eszmékhez”.

Hogy az ilyen információk milyen következményekkel járhattak Tamási Áron személyét és későbbi erdélyi útjait illetően, az a Tamási Áron személyére vonatkozó, valamikor bizonyára előkerülő megfigyelési dossziéból derül ki, de a „céget” ismerve, könnyen elképzeltető.

Még a kolozsvári napok történetéhez tartozik az, amit Jordáky a kihallgató tiszt részletekbe menő faggatózására Tamási Áron kolozsvári beszélgetéseiről elmondott. Igaz, nagyobbrészt olyan általánosságok ezek, amelyek inkább az ilyen faggatózások légkörét érzékeltetik, amikor a kihallgatottnak felelnie kell valamit a nekiszegzett kérdésekre, mint a ténylegesen lezajlott beszélgetésekre.

Az 1957. április 11-i kihallgatás során Tamási Áron kolozsvári beszélgetéseire vonatkozóan elmondja: Tamási beszélt neki arról, „[...] hogy a szocialista irodalmi irányzaton belül nagy a nyugtalanság... kivált egy ellenzéki írói csoport [részéről], Déry Tiborral és Benjámin Lászlóval az élen, akik Nagy Imrével rokonszenveznek és az általa kijelölt vonalon haladnak. Ez a csoportosulás alkotta az ismert Petőfi Kört. Tamási Áron elmondta: noha ők, a népi irodalmi irányzat írói az utóbbi években együttműködtek a szocialista folyóiratokkal, közvetlenül nem avatkoztak be a két csoport belső harcába, de a Déry Tibor vezette csoportosulással rokonszenvezve követik a két csoportosulás közötti harcot.” Ő különben – folytatódik tovább a nyilatkozat – „1956 júniusában eljött Magyarországról és azóta semmiféle kapcsolata nem volt a budapesti írókkal”. A kihallgató tiszt ezek után – érhető módon, hiszen a Dobai-memorandum kapcsán folyik a kihallgatás – rákérdez Tamásinak az erdélyi kérdéssel kapcsolatos felfogására. Jordáky válasza kategorikusan kitérő: „Tamási Áronnal nem beszélünk az erdélyi kérdésről... viszont elmondta nekem, hogy szándékában áll megszerezni az engedélyt arra, hogy évente eljöhessen Erdélybe és itt mintegy 4-6- hónapot tartózkodjon, mivel regényeinek témáit az erdélyi életből merítette.”

Az április 24-i kihallgatáson a kihallgató tiszt a Sirály étteremben zajlott bankettre és az ott lefolyt beszélgetésekre kérdez rá. Jordáky azt válaszolja, hogy a bankettet Bányai László rektor szervezte, ő hívta meg a vendégeket, s a meghívottak körét Tamási kérésére egészítették ki Bartalis Jánossal, Kacsó Sándorral, Asztalos Istvánnal és Jancsó Bélával. „Tamási Áron a maga során a múltbeli emlékeiről mesélt, beszélt a magyarországi irodalmi irányzatokról, jövőbeni terveiről, arról, hogy milyen dolgozatokat [!] szándékozik írni, arról, hogy az ESPLA-val szerződést írt alá, miszerint egyik regényét román, egy kötetét pedig magyar nyelven adják ki.¹⁸ Ugyanakkor azt is elmondta, hogy az egyik darabját Marosvásárhelyen színre viszik.”

Utcakövekből emelt barikádok a Mórty Zsigmond körtéren. (Fotó: Fortepan. Nagy Gyula jóvoltából)

Az április 25-i kihallgatáson a kérdések a népi írói irányzatra, illetve Tamási és a Petöfi Kör viszonyára vonatkoznak, április 26-án pedig a népi kollégiumok mibenlétéről kell tájékoztatást nyújtania.

Mindezek inkább tájékozódó, tapogatózó kérdéseknek tűnhetnek, s a folytatásuk lehet érdekes, az azonban az egyelőre rejtőző Tamási-megfigyelési dossziéban van.

De térjünk vissza az 1956. októberi kolozsvári eseményekre – s végre a Bolyai egyetemen lezajlott találkozóra.

Ama nevezetes Bolyai egyetemi találkozó

Jordáky Lajos egyik kihallgatási jegyzőkönyvéből a kihallgató tiszt firatására kiderül, hogy a találkozót az egyetem irodalmi körének vezetői kezdeményezték, akik, tudomást szerezve Tamási Áron kolozsvári tartózkodásáról, s nyilván olvasva az *Utunkban* a marosvásárhelyi irodalmi estről épp aznap megjelent összeállítást, kérésükkel felkeresték

Bányai László rektort, aki aztán jóváhagyta és Tamási felé hivatalos minőségében közvetítette a kérést. Az első Bolyai-per egyik vádlottja, Koczka György egy vallomásában azt mondja, hogy a diákküldöttség nevében Láng Gusztáv is ott ült a gyűlésen a pódiumon, Tamási Áron, Balogh Edgár és Szigeti József mellett.

A Kolozsvárra visszatérő diákság hangulatán már a tanév elejétől érezhető volt az, hogy őket is meglegyintette a készülő események előszele. A nyár folyamán nem kevesen fordultak meg Magyarországon és szereztek ott baráti kapcsolataik révén közvetlen tapasztalatokat, amellet a magyarországi sajtó jó néhány termékét, az azokban megjelent cikkeket olvashatták itthon. (A magyarországi sajtó egyes termékeire, köztük az *Irodalmi Újságra*, Romániában abban az időben a postán is elő lehetett fizetni, s az akkori helyzetre jellemző, hogy bár a magyar forradalom kitörése után mindjárt bevezették a levélcenzúrát, a posta még az *Irodalmi Újság* 1956. november 2-i számát is, amelynek olvasásáért és továbbadásáért később súlyos évekre szóló börtön járt, szabályszerűen kikézbesítette az előfizetőknek.) Mindaz, amit a magyarországi változásokról, az ottani vitákról tudtak, különös jelentőséget adott Tamási Áron ittlétének. Ezt a légkört – igaz, évtizedekkel későbbi visszaemlékezésében, de a lényegét illetően hitelesen – Nagy Benedek, akkor másodéves történészhallgató idézte fel: *„A díszterembe bezsúfolódott mintegy hétszáz diák úgy köszöntötte a híres vendéget, mint egy országába visszatérő fejedelmet. Senki sem mondta ki, de valami nagy elszánás, nekiveselkedés vibrált a levegőben és még inkább az egyetemi ifjúság körében. Ettől az általános közérzettől – feltehetőleg – csak az örökké fal mellett járók, a született defetisták és/vagy a hátsó gondolatokkal küszködők lehettek mentesek. Egyébről sem beszélünk, mint egyetemi reformról, s az egyetemi élet emberibbé, reánk szabottabbá tételéről. Tétova és többnyire kétértelmű hivatalos jelzések is bátorítottak, gyújtogattuk egymás fantáziáját, és követeléslistákat, programokat fogalmaztunk.*

Négy évtized távlatából visszatekintve az maradt meg, hogy az addigi tabukat hangosan a nevükön neveztük, s ettől a felszabadultságnak valami olyan érzése fogott el, ami fölöttébb megnövelte önbizalmunkat és mindenképpen meghatározta cselekvéseinket. Ebben a légkörben érkezett közénk a székely (de soha sem székelykedő) író, akit mindenki más előtt a magunkénak tudtunk. Egy pillanatra megtorpant a díszterem ajtajában a sokaság láttán, majd egy hamiskás mosollyal a szája körül viszonzva a nagy ünneplést, kíséretével utat tört magának, és bevonult a terem másik végében lévő emelvényre. [...] Ma már tudom, hogy két nemzedék találkozására ritka pillanatának voltam 19 évesen, sokadmagammal a részese és a szemtanúja. Két nemzedéknek, amelyet fényévnnyire lökött egymástól a világháború, a rendszer- és impériumváltás. S hogy a legsúlyosabb elnyomás és önkény éveiben sarjadt nemzedék is végre

megtalálta azt az öntudatát, amellyel felvette a két világháború közötti nemzedék kezéből kiveret iránytűt, és arra a pontra jutott, hogy kifejezze akaratát, miszerint életét a továbbiakban a maga módján szándékszik alakítani. Érez-
tük, hogy a jószerevel indexre tett író közénk való érkezése valami egészen újnak a kezdetét jelenti.

Szavait néma csendben hallgattuk. Bölcs szentenciái, ízes-játékos szófordu-
latai az otthon nyomorgatott és sokszorosan megalázott szüleink, falusfeleink
sorsát juttatta az eszünkbe. Kigyúlt az arcunk, és agyunkban szédületesen
kezdték forogni a kerekék...”

A közönség között – akkor már kinevezett tanársegédként – én is
ott voltam. Ha jól emlékszem, Balogh Edgár vezette fel Tamásit, aki
a fulladásig zsúfolt díszteremben kissé elfogódottan beszélt – lehet,
hogy sejtette, mi következhet egy ilyen, a Securitate által minden bi-
zonnyal élénk figyelemmel kísért rendezvény után. Felidézte íróvá vá-
lásának (az Ellenzék-pályázaton díjat nyert *Szász Tamás, a pogány* című
novellája megírásának) történetét, a Tizenegyek indulását, antológiájuk,
majd saját első könyve, a *Lélekindulás* című novelláskötet megjelenésé-
nek körülményeit, s röviden, visszafogottan, írói hitvallásáról is beszélt.

Bevallom, számomra – s ez akkoriból mélyen bennem maradt ér-
zés – némi csalódást okozott. Nekem a székelyudvarhelyi Reformá-
tus Kollégiumban, nyolcadikos koromban, 1946/47-ben Tamási Áron
a „választott író” volt, róla írtam záródolgozatomat, végigolvastam
tehát minden addig megjelent könyvét. Mostani személyes élményem
más volt, mint amilyennek írásai alapján elképzeltem: fogalmazá-
sait modorosaknak, körülményeskedőknek éreztem. Ma is eszembe
jut Nagy István minősítése erről a stílusról: „*Tamási hősei mind csak
cigliznek a szavakkal.*”¹⁹ S az is zavart, ahogyan egy-két hozzá kérdést
intéző diák még rá is licitált erre a „székelykedés”-re.

Utólag bevallom: elismerem, Tamásinak volt igaza – a visszafogott-
ságot illetően különösen. Az irodalmi est minden bizonnyal már ele-
ve a Securitate érdeklődésének homlokterében volt, s néhány hónap
múlva – már a Magyar Forradalom leverése után – a diákoknak és ne-
kem is a Securitate Árpád úti vallatósobájában kellett számot adnunk
a találkozón elhangzottakról.

Tamási szavainak elhangzása után következtek a kérdések, a di-
ák-hozzászólások, amelyekről a legpontosabb információk az első
Bolyai-perben elítélt Koczka György vallomásából származnak: ő a
kihallgatásai egyikén, 1956. december 19-én elmondta, hogy elsőnek
ő kérdezte meg Tamásit, mi az oka annak, hogy legfontosabb műveit,
köztük az *Ábelt* manapság nem adják ki, mire az író felvilágosította,
hogy téved, mert bizony, az *Ábel* nemrég jelent meg Magyarországon.
Ezt követően – folytatja Koczka – Nagy Benedek kérdezte meg, hogy

mint Erdélyben született író, miért nem jön haza. Erre Tamási Áron azt felelte, hogy „az ő helye Magyarországon van, mivel a magyar irodalom élete ott zajlik”. Koczka részletesebben szól Bartis Ferenc hozzászólásáról, aki „különböző hasonlatokkal tűzdelt, nagyon szép irodalmi stílusban” többek között szóvá tette, hogy Romániában kevés a Magyarországon megjelent magyar könyv, és kérte, hogy Tamási mint a Magyar Írószövetség társelnöke (erre a tisztségre Erdélyben tartózkodása alatt, a Magyar Írószövetség 1956. szeptember 17-i tisztújító közgyűlésén választották meg) járjon közbe azért, hogy több magyarországi könyvet hozzanak be Romániába.

Koczka még megemlíti vallomásában Gazda József negyedéves magyar szakos hallgató hozzászólását; ez különösen azért érdemel figyelemet, mert jelzi, hogy a diákság mennyire naprakész volt az 1956 nyarán a romániai irodalmi életben zajló eseményekkel: az „olvadás” hívei és a megrögzött sztálinisták között már a romániai írók 1956 júliusában megtartott kongresszusát megelőző éles sajtópolémiaival, amelyet a román pártvezetés az egykori illegalista, és ebben az erkölcsi tőkében bízva a mindenható pártot bírálni merészülő Alexandru Jar „megrégulázásával” próbált – sikerrel – letorkolni. A kongresszuson elhangzottakból emelte ki Gazda azt a sajtóban is megjelent részletet, miszerint kongresszusi hozzászólásában Hajdu Zoltán költő azt állította, hogy a romániai magyar irodalom tulajdonképpen román irodalom és nem magyar, és hogy csak nyelvben különbözik a román irodalomtól.²⁰ A kérdésre – Koczka szerint – a Bolyai egyetemi találkozón Balogh Edgár válaszolt, mondván: ezt a kongresszuson egyetlen ember mondta, Hajdu Zoltán.

Ami a Koczka György vallomásából a hozzászólásokról kirajzolódik, abból nem derül ki, hogy a későbbiek szempontjából legemlékezetesebb hozzászóló Bartis Ferenc volt, „a gyergyószárhegyi származású, ígéretes költőcsemete és I. éves magyar szakos hallgató” – ahogy Nagy Benedek jellemzi –, „egy zömök, szőke és meglehetősen nagy fejű fiatalember, és még a mi számunkra is szokatlan pátosszal, dörgő hangon nevezte ‘a hegy tetején álló magányos fenyőnek’ a vendéget, de akinek gyökereit ‘semmilyen vihar sem képes (onnan) kitépni’.”

Az események után harminc évvel született visszaemlékezésében Bartis maga is kitér a Tamási Áronnal lezajlott találkozóra. Ennek azonban – mint egyébként a visszaemlékezésében előadott sok más történetnek – semmi köze a valósághoz. „Jöttek az 56-os őszi események – írja. – Vendégünk volt Tamási Áron. Zsúfolásig megtelt az egyetem aulája. Én fogadtam Tamásit. Magasztos pillanat volt! Tamásival nyíltan beszélgettünk a nyilvánosság előtt a székelység sorsáról. Petőfit idéztem. A diákság fölvelt a vállára, s úgy vitt a Marianum épületébe. Valaki elkiáltotta magát: »Vigyáz-

zatok, jönnek a szekusok!« Este szűk körben vacsoráztunk Tamásival együtt.²¹

Bartisnak erre a felszólalására különben Jordáky Lajos vallatása során is rákérdez a kihallgató tiszt. „A kérdések, és főképpen 3 (három) diákkal folytatott beszélgetés során [...] – olvassuk Jordáky válaszát az 1957. április 17-i keltezésű kihallgatási jegyzőkönyvben – nevezett Bartis Ferencre emlékszem, akit a fenti találkozón tanúsított álláspontja miatt az egyetemről való kizárással büntettek [...] A gyűlésen Bartis Ferenc többek között kijelentette: magyar nemzeti érzelmei miatt, és azért, mert elolvasta néhány magyar író művét, köztük megemlítve Tamási Áron nevét is, a múltban őt kizárták az oktatásból.”

Ezen a ponton kénytelen vagyok egy kitérőt beiktatni. Egyelőre ugyanis megmagyarázhatatlan, hogy mindezek után Bartis Ferencnek a második Bolyai-per előkészítése során történt kihallgatásain szóba sem kerülnek a Tamási Áronnal való találkozón történetek, s erről nincs említés a Bartissal kapcsolatban összeállított, és 1957. április 5-én kelt első vád alá helyezési indítványban sem, s a bírósági tárgyalást közvetlenül előkészítő, 1957. április 18-án kelt részletes összefoglalóban is csak egyetlen hivatkozás van reá, pontosabban: Koczka György korábban már idézett vallomására. Magyarázhatjuk ezt azzal, hogy az 1957. március 12-én letartóztatott és a Házsongárdi temetői, 1956. november 1-jei tüntetésben való aktív részvétellel vádolt Bartis kihallgatásai néhány nap után megszakadtak,²² majd a csoport 1957. május 22-én kezdődött bírósági tárgyalásán ügyvédje kérésére az ő ügyét levették a tárgyalás napirendjéről, leválasztva másik két vádlott-társáéról, és őt a vácărești-i rabkórházba küldték kivizsgálásra. (A reá vonatkozó további iratokat, esetleges későbbi kihallgatásainak és a hadbírószági tárgyalásának a jegyzőkönyvét, amelynek során 1957 szeptemberében végül 7 évre ítélték, egyelőre nem ismerjük.)

De nincs kizárva egy másik lehetőség sem: a második Bolyai-csoport említett tárgyalása idején a Dobai-féle ENSZ-memorandum ügyében a kihallgatások még javában folytak, s a pereket koreografáló kihallgatásvezetők nem tartották kívánatosnak azt, hogy Tamási Áron neve bármilyen összefüggésben egy nyilvános tárgyaláson elhangozzék. Egyébként 1957 szeptemberében hadbírószági tájakon már sokkal nagyobb horderejű ügyek voltak napirenden, mint Bartis szereplése a Tamási Áronnal történt találkozón.

Azon különben nem csak bolyaisták vettek részt, hanem a kolozsvári Protestáns Teológia több hallgatója is, köztük Fülöp G. Dénes és Zsisku János teológiai hallgatók. Utóbbi írja visszaemlékezésében: „A teremben minden bizonnyal voltak szolgálatos fülek. Az igazmondók viszont így váltották meg a maguk későbbi 'panzióba' való beutalóikat.”²³

De térjünk vissza az 1956. október 17-e délutáni eseményekre, idézve ismét Nagy Benedeket, aki így emlékezik vissza a történetekre:

„A beszéd után a diákság kérdésözönnel 'rohanta le' a nagyon kedves vendéget. A kérdések nyíltak voltak és egyre nyíltabbak. Felpanaszolták a diákélet visszásságait, a nehézségeket és a józan észnek ellentmondó egyes intézkedéseket [...]"

„Valahányadiknak én is felálltam – írja tovább –, és olyasvalamit kérdeztem az írótól, mondaná el nekünk, hogy egy roppant idő (!), tizenkét esztendő után hazalátogatva, mit látott, mit tapasztalt és milyennek látja az ő népének életét? Egyszerre megint csend lett, amiből hirtelen megsejtettem, hogy már komolyra fordult a játék, és előljáróban, jórészt csalódva, most tőle várjuk a kiáltást, az igazságok kimondását, igazunk visszaigazolását, tőle, akinek nemcsak a neve, a tekintélye, de a külföldi állampolgársága is viszonylagos védettséget biztosít.“

És itt következik a visszaemlékezésben a legmaradandóbb momentum: Tamási Áron reagálása a felforrósodott hangulatra és a saját maga – több mint kényes – helyzetére. Idézzük hát tovább Nagy Benedeket:

„Az emelvény közepén ülő Tamási a mellette jobbról és balról ülő professzorokhoz fordult, velük néhány halk szót váltott, majd jóságosan reám nézett, villant egyet a tekintete, bólintott, majd ravaszkásan elmosolyodott és felfelé tekintő fejét kissé elbillentve felállt, hogy válaszoljon. Valami olyasmivel kezdte – nem tudom szó szerint idézni, annyira izgultam (de biztos vagyok abban, hogy 'valahol' ma is megvan a pontos szöveg) –, hogy ő most egy példabeszéddel válaszolna, ami valós történet is, hiszen vele történt meg, süldő legényke korában. Hogy volt neki egy pap nagybátyja – akinek végül is a taníttatását is köszönheti –, és aki, hogy az eszét és az életrealitását kiismerhesse, amikor csak tehetett, kis történetekkel, szólásmondásokkal, vagy éppen találós kérdésekkel 'vizsgáztatta'. Egy ilyen alkalommal azt kérdezte tőle: Tudod-e hogy miért teremtette az Úristen a pityókát? – Nem tudom – feleltem –, amire jött az idős pap-nagybácsi válasza: Azért, hogy a szegény embernek is legyen, amiről egy rend bőrt lehúznia!... Kitört a megkönnyebbült tapsvihar, értettünk a szóból, illetve azt hiszem, mindenki a neki leginkább megfelelő módon értelmezte a bölcs választ. A szuggesztív hatású, szép szál barna férfi nemcsak megnyugtatta a kedélyeket, de mint egy nagy varázsló, egyszerre derűs hangulatot teremtett a meglehetősen feszült és 'begörccsölt' hallgatóságban, és csattanós rögtönzésével ráfelelt a vele szemben támasztott elvárásokra is.“

Budapestre visszatérve Tamási Áron is belekerül a forradalmi események forgatagába: 1956. október 31-én már bekapcsolódik az egykori Nemzeti Parasztpárt utódjaként alapított Petőfi Párt irányító testületébe, az Irodalmi Újság 1956. november 2-i számában megjelenik *Magyar*

fohásza, a további eseményeket pedig maga rögzíti 1956. november 4-én, a második szovjet beavatkozás hajnalán indított 1956-1957-es *Naplójában*.

A korábban is idézett, 1956. szeptember-októberi napló végén a marosvásárhelyi irodalmi est nyilván emlékeztetőül beiktatott műsora után még két sor olvasható:

„Erdély. Nem királykisasszony.
Hanem: Közös családi föld.”

Úgy érzem – summázata lehet ez a két sor annak az élménynek, amelylyel ő Erdélyt a Forradalom küszöbén elhagyta.

JEGYZETEK

¹ Elhangzott a kolozsvári Magyar Könyvnapok keretében 2016. május 13-án, a Minerva Ház Cs. Gyimesi Éva-termében tartott Tamási Áron-konferencián, ahol Láng Gusztáv, előadása keretében felidézte emlékeit a Bolyai Egyetemen lezajlott találkozóóról. Az írás az 1956-os forradalom 60. évfordulójára a Nap Kiadóban 2016 őszén megjelenő kötetből való. [*A jegyzeteket szerkesztve, rövidítve tesszük közzé. A szerk.*]

² Jordáky Lajos: *Napló. 1956. márc. 11. – 1957. márc. 8.* Bevezeti és közzéteszi Molnár Gusztáv. Medvetánc, 1988/2-3. 279–316.

³ Tamási Áron: *A szökőév, 1944 naplója*. In Tamási Áron: *Emberi szavak. Beszélgetések, vallomások, naplójegyzetek*. Sajtó alá rendezte Nagy Pál. Palatinus, 2003, Budapest. 320–321.

⁴ Idézi Z. Szalai Sándor: „Hit a harcban, remény a bajban.” *Pályakép Tamási Áronról*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1991, Budapest, 167.

⁵ Mint elsőéves magyar–francia szakos diák, szintén hallgattam az előadásait; róluk készített jegyzeteim a kolozsvári Szabédi Házban őrzött Szabédi-hagyatékban vannak. (D. Gy.)

⁶ Salamon László: *A zsák meg a feltja. Erdély, 1947. szept.*

⁷ *Utunk*, 1949/7. (márc. 26.)

⁸ Nagy Pál: *Tamási(val) – itthon*. In: *Találkozások Tamási Áronnal*. Összegyűjtötte Bán Péter. Pallas-Akadémia Kiadó, 2000, Csíkszereda, 100-109.

⁹ Sipos Lajos: „Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne.” Tamási Áron útja Farkaslakától Farkaslakáig. Elektra Kiadóház – Petőfi Irodalmi Múzeum, 2008, Budapest, 104-105. (Szerinte ezen az esten „elhangzott még Tarr László verse” is, ami nyilván tévedés, uo. 121.)

¹⁰ *Vörös Zászló*, 1956. október 17. 3.

¹¹ *Utunk*, 1956. október 17. 3.

¹² Lásd erről részletesen: *Az őszinteség két napja. 1956. szeptember 29–30. Erdélyi magyar értelmiségiek 1956 őszén*. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Benkő Levente. Polis Könyvkiadó, 2007, Kolozsvár

¹³ A *Naplóból* a kifejezetten az 1956-os vonatkozásúakat Tófalvi Zoltán is közölte: *Erdély mártírjai. III. A Dobai-csoport*. Mentor Kiadó, 2009, Marosvásárhely, 68-79.

¹⁴ A Tamásival kapcsolatos kihallgatási jegyzőkönyveket közli Tófalvi, i. m. 306-314, 318-322, 324-337.

¹⁵ Ezek a második Bolyai-per iratai között szerepelnek (CNSAS Levéltár, Bukarest. Jelzete: P. 00738.), az 1. kötet, 211-214., illetve 218v-219r lapjain.

¹⁶ Nagy Benedek: *Egy életre szóló szemvillanás*. In: *Találkozások Tamási Áronnal*. 157-160.; Bartis Ferenc: *Rácsok között Romániában*. Kapu Könyvek, 1988, Budapest

¹⁷ Erről Varga László 1957. április 19-i kihallgatásán vallott (v. ö: Tófalvi, i. m. 212-213).

¹⁸ A nemsokára bekövetkezett események miatt ezeknek a terveknek a megvalósulására csak évekkel Tamási Áron halála után került sor: első műveinek románai kiadására 1968-tól, a Sütő András-válogatta *Rendes feltámadás* címet viselő novelláskötettel és az *Ábel a rengetegben* Tanulók Könyvtári kiadásával indult el; román fordításban egy kötetnyi novellája 1979-ben, az *Ábel a rengetegben* 1987-ben – mindkettő Constantin Olariu fordításában –, a *Czímeresek* pedig 1980-ban Adrian Hamzea és I. I. Brumaru tolmácsolásában jelent meg.

¹⁹ Hogy ne kelljen az olvasónak előkeresnie a tájszótárt: a „ciglizés” a futballban öncélú labdajátékot jelent.

²⁰ Ez a kijelentés valóban elhangzott: A kongresszusi felszólalásokat, köztük a Hajdu Zoltánét az Előre 1956. június 23. és 24-i száma közölte. Az inkriminált szöveg: „*Mi, ennek az országnak a magyar írói nagyon fontosnak tartjuk, hogy a Román Népköztársaság magyar irodalma a román irodalom alkotó része. Meggyőződésünk, hogy a helyzetet csak így értékelve követjük igazán a párt vonalát.*” (Idézi: Benkő, i.m. 100.)

²¹ Bartis Ferenc: *Rácsok között Romániában*. 44-45.

²² A kihallgató Pop Virgil hadnagy egy 1957. április 2-i jelentése szerint a kihallgatásokat a gyanúsított korábbi kórházi kezelése miatt nem lehetett a megszabott határidőre befejezni, ezért annak meghosszabbítását kéri, ugyanakkor javasol egy neuro-pszichiátriai szakorvosi kivizsgálást. Ez után még két alkalommal hallgatják ki Bartist, április 4-én és 5-én, de ekkor sem kerül szóba a Tamási Áronnal való találkozó.

²³ Idézi Péter Miklós: *Hitükért vezekeltek. Meghurcolt teológusok és lelkipásztorok*. 2001, Napút, 32.

SZEMBEN ÁLLÓ TÜKRÖK VÉGTELENJE: ILLYÉS ÉS SZÜLŐFÖLDJE S. Király Béla

(’46-os útvonal) Már pirkadat óta vezetek. Az ozorai megnyitó előtt még szeretném látni Rácegrespusztát, a költő szülőhelyét. Azt az útvonalat követem, amelyen a *Puszták népe* szerzője haladt 1946-ban: „A Nemzeti Bank teherautóján (alkalmi utazás) le Ozorára. Dunaföldvár után, az első kis kapaszkodó tetején valami rövid motorhiba.”

Az M6-os autópályán gyakoriak az enyhe kapaszkodók. Hullámszik a táj. Lucian Blaga, a kommunisták miatt Bibó sorsában osztozó román filozófus-költő a két világháború közti évtizedekben a hullámszó tér fogalmából csiholt metafizikai mítoszt. Az erdélyi táj azonban szépségében is komor, és a földcsuszamlások tönkretették szervességét. A Dunántúl látszatra szelídebb, de néhol kérges, mint a béres tenyere. Vagy az öklének belseje. A mives próza köténye jobban áll rajta, mint az Erdélyre szabott metafizikus lepel.

(Szabó Dezső a Philadelphiában) „Illyés Gyula! Nekem róla egy nagyhajú fiatalember jut eszembe. Olyan, akinek a haja már a homlokánál hullámos, ondolált, aztán tovább ondolálódik a feje búbján túl is, a hullámszó tart, nem ér véget a fejjel, hullámszik, hullámszik a haj, végül dunántúli dombos vidékké alakulva hullámszik: így hat rám költészete.”

(„Előszálláson vagyunk, a zirci apátság volt negyvenezer holdján!”) Dunaföldvár után jobbra térve az első településen, Előszálláson székely zászló, rovásírásos falutábla és Mandala szépségszalon fogad. Alsószentivánig és azon is túl a határban erre húzódhattak a béresek pusztái: Csillagpuszta, Tóti-puszta, Ödön-puszta, Tüskepuszta... Alsószentivánon néptelen utcák és nyírt mályvabokorsorok fogadnak. Kitömött bábnagymama kendőben, otthonkában, félig hanyatt dőlve agonizál a kapu előtti padon – a szakállszárítón. Az illúzió teljes: majdnem megálltam mentőt hívni.

(Cecelégny) A kétezer lakost meghaladó Cecén drága lehet az élet: Pesten aznap 299 forint volt a lecsópaprika kilója, itt: 369. Nem árulnak

viszont petrezselymet az eladó lányok. Megkeresem az Illyés Gyula utcát és ráfordulok: hosszú, kelet felé tartó, nehéz benne megperdülni nyugat fele. Váratlan légycsípés a lehúzott ablak ára: Károlyi Mihály utca! A demokrata gróf úr szintén itt?! Még Illyés naplójegyzeteit is átugrom, ha nevét látom, de a költő hangja figyelmeztet: „Az olvasóval első az udvariasság. Ne élj vissza türelmével; felkeltett figyelmét ne fojtsd szóáradatba. Vagyis írd oly keveset, amennyire csak képes vagy.”

(Vajta, Sárvíz, Sió, Pálfa) Nids de cigognes partout. Mindenhol gólyafészkek. Eladó házak és hízók. „Ahol a Balatonból csordogáló Sióhoz hirtelen társul szegődik északról a Sárvíz, de mégsem ömlik bele, hanem egy vármegye hosszú fél-másfél kilométernyi távolságban mellette ballag, szinte kar-karban, kacérkodóan átkacsintva, mint az andalgó szerelmesek – én itt vagyok honn, ez az én világom.” Illyés kivételesen gazdag nagycsaládi, rokonsági élményvilágot hozott magával, hiszen családjában az Alföld világa találkozott a Dunántúléval. A puritán reformáció a katolikus-sal. A juhászdzinasztiák rátartisága a mesteremberek öntudatos egyszerűségével. E világnak külön erkölcsé és egyedülálló szókinccse volt.

A határban előbb a Sárvíz, majd a Sió csatornája fekszik keresztbe. A Nádor-csatorna (Sárvíz) mai alakját még az 1925–35 közötti rendezés során kapta, amikor mélyítették és szélesítették a medrét. A két partján töltést, illetve rendezett depóniát, abba pedig zsilipeket építettek. Ám a dűlőnevek nem változtak: Cifrakert, Hamarászó, Mácsonya, Gimóti-kút...

(Habozol tán? Szabó Zoltán!) A Sió töltésénél megállok. Már jártam itt – Szabó Zoltán esszéjében. Itt biciklizett a negyvenes évek elején, a tikkasztó nyári katlanban a két barát: Szabó és Illyés. Szabó így emlékszik vissza *A Sió töltésén* című esszéjében: „Másnap a hőség tartott, de diófák, szederfák, szilvafák árnyékának hűsére emlékszem, a nap dominójátékára a lomb alatt, malomkőasztal hűvösére a borban, amelynek poharát alulról hűtötte; a pincék hidegére emlékszem, meszelt falnak támaszkodó ásókra, gereblyékre s kézfogásokra, főleg kézfogásokra, útközben ejtett, kertkapuban felkínált, szőlők közül kinyúló kézfogásokra, sógorokkal, komákkal, rokonokkal ...” A százados szelíd szegénység fogadta itt őket.

(Rácegrespusztá) Amikor Pálfát elhagyva balra fordultam Sárszentlőrinc felé, a háromszéki mestereim jutottak eszembe, akik a nyolcvanas évek elején pallérozták hiányos Illyés-műveltségem: Veress Dániel, Sombori Sándor, Farkas Árpád, Bogdán László. Sepsiszentgyörgyön kézről kézre jártak az odaatról idetévedő kötetei. E békétlen mestereim most mind elférnének a tágas autóban. Még vitázni is volna

hely. Vajon ők hogyan örökítenék meg e megkésített odisszeát? Hívtalan pesti nótáriusként ödöngének a napszámosok és mesteremberek, az állattenyésztők hajdani magas kultúrájában? A tonzúrám alá szivárgott volna a pökhendi posztmodern reklámműveltség? Mert ha elkialtóm a Normafánál, hogy „áldott vidék”, a környék ezt visszhangozza: szűnyogriasztó, napolaj, UV-napszemüveg, párapapu, Lyme-kór kullancsal, izzadásgátló, energiaital...

Járom a vidéket. Itt nem repdesnek körbe gasztroangyalok, nem ragadnak magukkal az (adó)paradicsomba. A béres nem zabál, nem is eszik: magához veszi az étket. Én viszont itt, az útszélre lehuppanva a költő gyűjtötte tájszavakból lakmározom: csörge (sült szalonna), csetelekvár (földi bodzabogyóból lekvár), gáncó (pirított liszt), kudari (savóleves), pulutyka (szósz), rénye (rántotta), luty (főzelék), csömöge (ledarált szőlő).

Szabó Jánosné, az Iskola Múzeum mindenese éppen ebédel, amikor a helyszínre érkezve felhívom. Kis türelmet kér. Addig körbejárom a rendben tartott épületet, amely sárga színárnyalatokban villózik a déli verőn. Az építése idején párját ritkító intézmény lehetett a pusztavilágában. Itt tanult Illyés 1908 és 1912 között. Emléktáblája déli irányba, Lázár Erviné nyugatra tekint. Ő sem volt akárki, hanem alsórácegresi. Nagyszederfája elég közel ide.

(Rácegrespusztai Illyés-fotók 1980-ból) A legkedvesebbek: az utolsó omladozó béreslakás előtti, illetve amint botjával – aranymetszésben – kigyalogol a képből. A fehérülő út porára – amelyből lettünk, és amelylyé válunk – keresztírm-árnyékot terít a fák lombkoszorúja. Mögötte márványból faragott – vagy annak tűnő – lúdcsapat. Míves költeményeit, prózáját jelképezik: a Capitolium szent lúdjai. Emlékszem nagyanyám libáira, amint ősszel – az ösztöntől hajtva és egymást biztatva – csapatban repültek akár több száz métert is. Nem esett nehezemre hitelt adni Nils Holgersson csodálatos utazásainak. A vadlúdon repülőnek többet árul el a táj magáról, mint a multikat kiszolgáló kémhold. És láttam sorsukra váró megtömött libákat is: tipegtek, ödöngtek jobbra-balra, mint sorstársaim a kontinens nagyáruházaiban. Játék volt megfogni őket, nem ellenkeztek, már a sziszegést is elfeledték.

(A sors és a grófi szérű) Illyés szülőháza helyén kopjafa áll. Az újra emelt falak lábszárközépig jelölik a körvonalait. A ház mögötti domboldalt fák, bokrok, ciheres borítja egész a tetőig – a temetőig. Innen jól látható: egy völgyteknőbe szorult a táj, benne dagasztotta a sors kiszemelt magyarjait. A sors a törvények uralma alatt élő ember és annak szabad akarata közti feloldhatatlan feszültség kifejeződése. Láncki

András így ír *Sors-hagyaték* című könyve előszavában: „A régi emberek féltek, a modernnek szoronganak. A régiek akartak valamit, s a másik emberrel együtt akarták; a mai ember értelmetlennek lát mindent, így a másik ember létezését is.” Viszont: „Az önző viseli el legnehezebben a magányt: pusztá önmagát. Természetes. Az önzés: fosztogatás.”

Pusztá önmagát vagy önmagát a pusztán? Szorongok az emberek és a zsvajgó háziállatok hiányától. Dunsztol a kora délután, rágyújtok a hírmondónak maradt fák egyikének árnyékában, de a száraz aljnövényzet látványa éberré tesz. „Az eldobott gyufaszálak annak idején Tolna vármegyében csak tettették, hogy elaludtak. Valójában a fű tövében, fejjel a földre borulva, nagysunyin épp csak lehunyták szembogaruk pici parazsát. Csak a társaság elvonulását várták s iszkoltak sebten máris a legközelebbi boglyához vagy disznóólhoz.”

(„A mafla, az milyen betegség? – kérdezi Mariska.”) Itt és most tudni vélem a helyes választ: a modern kor betegsége. A modern ember az észlény mivoltára büszke és arra, hogy csak maga döntheti el, mi jó neki. Az élet különben sem egyéb, mint a kellemesség és a kényelem biztosítása. Nincs szükség a régiek bölcsességére, a hagyományra, sem a hitre. „Csakhogy a racionalitására korlátozott ember – folytatja Láncki – egész élete folyamán egyensúlyban szeretné tartani élete számos aspektusát: anyagi biztonságot, magánéletét, párkapcsolatát, szexuális életét, munkáját, emberi kapcsolatait, karrierjét, családi viszonyait.” Egyszerre viszont képtelen minderre. Ráadásul 1917-ben a szovjet hatalomátvétel után lehetővé tették az abortuszt, így az ateista család- és nőpolitika előrevetítette, hogy mi lesz a 20. század tendenciája.

Kilencvenheten vagyunk összesen – mondta búcsúzóul Szabó Jánosné. És hozzátette: 16 tanító tanított itt 1788 és 1975 között. Akkor zárták be az iskolát.

(*Simontornya*) Pálfától Simontornyaig kitűnő az út, annyira, hogy egy Alfa Romeo 150-nel húzhat el mellettem. Tartok attól, hogy Béta Júliáját egy közeli kőkerítésen billegve öleli magához – a túlvilágon is túl, ahol a kurta farkú malac túr. (Hetvennyolcadik magyar népmese.)

Lassan haladok, reménykedem: hátha felbukkan a kanyarban a költő, Klári nővére oldalán, ama számárfogaton, amelyet Ozora hátrában hajtott 1946 telén. Jó volna öt vagy tíz kilométeres sebességgel követni Csinost és Bohócot, hallani Illyés halk, ízes beszédét, nógató ostorát, utánozhatatlan „e” hangját!

Délről érkezem a kisvárosba. A híd előtt élesen balra kanyarodva ahhoz a sarokházhoz érek, ahol a költő süvölvény korában lakott 1912 és 15 között. A házon koszorú, szemben régimódi kövezett utca kaptat

enyhén fölfele. Brassó Cenk-alji mellékutcait juttatja eszembe – szerényebb kiadásban.

„1913 nagyszombatján a simontornyai körmenetben ez a csengettyűs ministráns én voltam. Már az oltártól elindulva s azután kint végig az utcákon szünet nélkül ráztam a hatalmas templomi csengőt, amely tulajdonképpen négy csengőből volt összeszerkesztve.(...) Mentem emelt arccal, rántottam egyet-egyét a csengőn, s néztem, hogy omlanak kétoldalt térdre a férfiak is, az asszonyok is.”

A 64-es útról Ozora felé fordulva egyre változatosabb a táj. Igar-Vám után sűrű akácos vet árnyékot a napfényben szikrázó útra. Balra magas dombvonulat, egyre szeszélyesebb alakváltozásban. Mintha egy megkövült őshüllő hátára telepedtek volna az erdők foltjai. Aztán egy kanyar után váratlanul autóm elé toppan a várkastély, amelynek kisasszonyáért azonnal kelevézt ragadna az ember fia, ha fehér zsebkendője libbenne a gótikus ablakok mögül. Pipó uramat nemcsak Ozorai Borbála kökényszeme, hanem a páratlan szépségű, friss vizű patakokkal átszabdalt táj is megigézhetette.

(Emlékkiállítás Ozorán) Tanulságos annak a környezetnek a felidézése, amelyből Illyés Gyula vétetett. A szülőhely távol esett minden úgynevezett „kulturált helytől”, hiszen a legközelebbi falvak is legalább tíz kilométerre feküdtek. Esős időben pedig tengelyakasztó sár zárta körbe a kis települést. „Amilyen szép volt a vidék – jegyezte fel az író –, olyan szörnyű volt sajnós az emberi lét, a nyomorúság.” A mostoha léthelyzetnek nyelvészeti értelemben azonban jó oldala is volt: a sorban osztozók tökéletes, érdekes, szintiszta magyar nyelvet beszéltek. „Valóban, ha én a saját stílusomat ellenőrizni akarom, behunyom a szememet, és akár a legbonyolultabb tanulmányt írom is, azt képzelem, hogy ezt a mondatlejtést Rácegresen, Pálfán vagy Ozorán el lehetne-e mondani.”

Ozorán jártunkban eddig is megcsodálhattuk a gyönyörű, változatos tájat, a várkastélyt. A rendezett, virágdíszes főtér közelében fejet hajthattunk a költő szobra előtt is. Június végén azonban egy új Illyés emlékhellyel ajándékozott meg a Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ, illetve a Kodolányi–Illyés

MEGHÍVÓ

A Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ tisztelettel meghívja Ön

„AMIT MÁR MAJDNEM ELFELEDTEL...”

Ozora és a puszta Illyés Gyula szemével

című állandó kiállítás megtegytjára az ozorai Esterházy Fogadóközpontba.

A kiállítás megrendje
Dr. Vassz Géza
szabadságútról, örökös, egyetemi tanár

Kiállítás címetel
Ritók Pál
a Forster Központ elnöke, az Esterházy Múzeum igazgatója

A kiállítás benntája
Kodolányi Judit
szabadságútról, a kiállítás szervezője

A megnyitási időpontja
2016. június 23. szombat 16 óra

Ozora, Esterházy Fogadóközpont
7086 Ozora, Szabadság út 8.

FORSTER

család, a költő unokája, Kodolányi Judit irodalomtörténész. Az ozorai Nagyvendéglőben, vagyis az Esterházy Fogadóközpontban – hétfő kivételével – mindennap 10 és 18 óra között megtekinthető állandó kiállítás látványa úgy hat a szemlélőre, mint két nagy szembeállított tiszta tükör: végtelenítve egymásba játsszák a múlt század egyik legnagyobb magyar íróját, és egy jellegzetes magyar vidéket, amelynek népéből származott. Ráadásul az ozorai nagypiacra tekintő házsor, annak a Cinca patak kanyarulatát követő fura kunkorodása egy segesvári utcarészre emlékeztet. Innen Rácegrespusztá épp oly messzire esik, mint Segesvártól Petőfi Ispán-kútja.

A felújított Nagyvendéglő jelentőségét kulturális vonatkozásai emelik ki: Petőfi Sándor és Illyés Gyula neve fűződik az épülethez. A fiatal Petőfi vándorszínészként itt lépett először színpadra Gvadányi József *A peleskei nótárius* című darabjában. Illyés gyermekkori emlékek sokaságát őrizte Ozoráról. A Nagyvendéglő előbb apai nagybátyja, majd nővére tulajdonában volt. Gyakran járt ide anyagot gyűjteni, alkotóeveinek színhelye volt ez az épület, ahol – többek közt – a *Puszták népe* és a *Petőfi* című műveit írta.

(lieu de mémoire) Költőnk a francia kultúrában éppúgy otthonos volt, mint a sajátjában, ezért helyénvaló, ha Pierre Nora történést idézzük az élményt nyújtó kiállítás láttán: „A lieu de mémoire-ok iránti érdeklődés – ahol kikristályosodik, előbukkan az emlékezet – történelmünk ezen egyedi pillanatához kötődik. Fordulópont ez, ahol a múlttól való elszakadás tudata keveredik a fájó emlékezet érzésével, de ahol a fájdalom még fel tud annyit ébreszteni az emlékezetből, hogy az felvetette megtestesülésének problémáját. A folyamatosság érzése a helyekbe költözött át.”

Ozora és környékének emberei mindig életre kelnek, ha feldajkált gyermekük könyveit olvassuk, de Illyés Gyula élettörténetét is regényként olvashatjuk. Mindkét irányba hosszú fényvel világít az immár állandó kiállítás.

(Egyszerű örömök) Már lemenőben a nap, amikor a 64-es úton balra a 7-esre fordulva megpillantom a Balatont. Tihany tájékát kémlelem, látni vélem a Kisasszonyt, a Nagyságos urat. Majd Juliskát is, aki a kétkezi munka nevelte emberek rátartiságával kémleli a Nagyságos úr ihlet-sóvárgó téblábolását a tihanyi felső kertben. Aztán jobbra, a főváros felé sirülve az autópályán, a kellenél fehérebbre meszelnek a horvát vagy távolabbi tengerpartokra igyekvő gépkocsisorok fénykévéi. Az európai ember mintha szégyellné, hogy Istene fehérnek teremtette. E szín lassan a maradiság jelévé válik a reklámpar tಂಬolásának idején. Haladni kell a művileg kimódolt korról, azaz barnulni

– sötétülni. (Bovaryné szoláriumba megy, Veres Pálné *Az Isten háta mögött* narancsbőrét ápolja). „A falu-nyújtotta élvezeteket már mi magunk sem tudjuk ízlelni. Annyit gondolunk a városi alkalmakra. Holott alig van léleknyugtatóbb dolog, mint havazáskor egy kis falusi szobában kártyázgatni, vagy zsebünkben két tojással fölballagni a szőlőhegyi prэшházba, a tojást egy kis szalonnával megsütni, átkiabálni a szomszédokhoz, elbeszélgetni velük, vagy ha nincs senki a hegyen, húszesztendő kalendáriumokat olvasgatni. Ilyenkor kellő színvonalra ereszkedik nemcsak Európa és az emberiség jövője, amely már természeténél fogva elég gyakran kilátástalan, hanem még az is, ha az ember legszebb tehene megdöglik vagy házassága nem egészen tökéletes.”

Az ozorai kiállítás is bizonyítja, hogy a fővárosi események vidéken kapják meg a helyes ítélethez szükséges távlatot.

*Jöhet idő, hogy emlékezni
bátrabb dolog lesz, mint tervezni –
bátrabb új hont a múlt időkben
fürkészni, mint a jövőben –?*

*Ha új tatárhad, ha kufárhad
özönli el a tiszta tájat,
ha útaink megcsavarodnak,
mint giliszta, ha rátapodnak:*

*te mondd magadban, behunyt szemmel,
csak mondd a szókat, miktől egyszer
futó homokok, népek, házak
Magyarországgá összeálltak.*

(Haza a magasban – részlet)

(Az idézetek forrásai: Illyés Gyula *Naplójegyzetei, a Minden lehet és a Konok kikelet című verskötetei, illetve a Szülőföldem című füzet* (Szekszárd, 1984).)

KÖRKÉP

Szerkeszti Gróh Gáspár

TAMÁSI ÉS A NAGY HÁBORÚ

Gróh Gáspár

I.

A *Helikon* 90. születésnapját köszöntve 2016-ban az íróközösség első összejevetelén túl két másik, azzal szorosan összefüggő évfordulót is eszünkbe kell idéznünk. A Tamásira való emlékezésre szólít fel az, hogy éppen fél évszázada, 1966. május 26. óta nincs közöttünk. Az pedig már szinte napi gyakorlat, hogy az 1914–1918 közötti előbb Nagy Háborúnak tisztelt, utóbb I. világháborúvá lefokozott történelmi és emberi tragédiára emlékezünk. E sorban idén egy különösen fájdalmas emlékű esemény 100. évfordulója, az 1916-os román betörés, Erdély 20. századi történelmének első nagy traumája érdemel külön figyelmet. Ez az esemény Tamási életében is többszörös nyomot hagyott. A Székelyudvarhely városát és Udvarhelyszéket is elérő, de főként Csíkot, Csíkszeredát pusztító támadás közrejátszott abban, hogy röviddel később Tamási végzős iskolatársaival együtt hadiértségit tegyen, és katonának jelentkezzen. Személyes élményeiken keresztül tanulták meg, hogy mit jelent nem általában a haza, hanem a szülőföld fenyegetettsége.

Van okunk tehát arra, hogy idén célzottan vizsgáljuk a Tamási Áron indulásában oly jelentős szerepet kapott háborús novelláit, és ezzel egy olyan nézőpontot érvényesítsünk, amely, sok más, esetenként látványosabb közelítés árnyékában is, éppoly jellemző képet ad az egészről, mint az átfogóbb elemzések. Ne felejtjük azt se, hogy az irodalom születésében a háborús tematika évezredek előtti kezdetek óta döntő szerepet játszik. Meglehet, a *fegyverek közt* hallgatnak a múzsák – de a *fegyverekről* annál inkább szólnak... A katonatörténetek már az írásbeliséget megelőzően alapvető műfajnak számítottak; az irodalom előtti és alatti ősi közbeszéd részeként joggal követeltek maguknak helyet a már autonóm életet élő irodalom műfajai között is.

Maga az I. világháború, az első igazi modern tömegháború nemzedékek-re szóló élmény volt. A túlélők még az 1980-as évek elején is fáradhatatlanul idézgették kalandjaikat – egészen e régvolt háborúban részt vevők generációjának végső búcsújáig. Nem csoda. Százazrek ekkor keltek életükben először hosszú útra, szakadtak ki családjukból, mikrokozmoszuktól. Ha tragikus körülmények között is, de ekkor nyílt ki először előttük a nagyvilág. Hogy magát a háborút miként élték meg, az milyen nyomokat hagyott bennük: kegyetlenül gazdag irodalmi hagyományt teremtett. Van okunk tehát arra, hogy némi

önkényességgel kihalítsuk Tamási gazdag novellisztikájából a világháborús tematikájú alkotásokat. És van még egy érv mellett, hogy innen is vessünk néhány pillantást Tamási írói útjára: az, hogy pályakezdése, a *Keleti Újság* pályázatán diadalmas első ismert és az írói pályát illetően sorsdöntő kísérlete éppen egy háborús elbeszélés. A *Szász Tamás, a pogány* ugyan nem magáról a háborúról szól, hanem arról, hogy milyen hatást tett a négy év vérontás emberre és társadalomra, mit jelentett, hogy emberek tízmilliói kényszerültek a harcterekre, ahol meg kellett tagadniuk a „Ne ölj!” parancsát. Ölniük kellett, és ehhez el kellett felejteniük mindazt, amit odáig emberről és emberségről tanultak.

II.

Novelláinak 1942-es kiadása elé írt emlékezésében Tamási úgy mutatja be pályakezdését, mintha az minden előzmény nélkül való lett volna. Népmesének (vagy éppen Tamási-novellának) kiváló a pályakép ilyen indítása, de azt a történetet, mely szerint első ismertté vált elbeszélését, amelyet a *Keleti Újság* 1922-es pályázatára küldött, csak és kizárólag a székely virtus írta volna meg vele, nem kell túlságosan komolyan vennünk: a gimnáziumi évek és maga a kor megteremtették, előkészítették azt az utat, amelyik aztán olyan magasra vezette.

Írói ambícióinak első jelei már gimnazista korában megmutatkoztak, amit erősíthetett, hogy irodalomtanára idősebb Szemlér Ferenc volt, maga is író-ember. Tamási pedig résztvevője az önképzőkörnek, első kísérleteit a *Zászlónk* című ifjúsági lapba küldte, és a szerkesztői üzenetekben dicséretet kapott értük. Ebben az emlékezésében ír egy dolgozatáról, amelyet *A világháború és én* címmel olvasott fel az önképzőkörben. A szöveg nem maradt ránk, keletkezésének pontos időpontját sem ismerjük. Tekintve, hogy az önképzőköri szerepléseknek szigorú szabályai voltak, egy ilyen szereplés lehetősége csak az idősebb tagoknak járt. Ezért valószínűnek tartom, hogy ez a szöveg már az érettségi közelében születhetett, vagyis az erdélyi román betörés után, amely minden korábbinál elkerülhetetlenebbé, erkölcsi kényszerre tette a háborúban való részvételt, mint önvédelmi harcot. Éppen akkor, amikor a kezdeti háborús lelkesültséget a kiábrándultság, az erősödő békevágy váltotta fel.

A gimnazista Tamásinak is szembe kellett néznie ezzel az ellentmondással. Emlékezetében negyedszázaddal később is eleven maradt fellépése emléke. „Tetszett nekem, amikor a 'mintát' felolvashattam a pódiumról, hiszen tekintélyemnek valószínűs áldás volt az: s még jobban tetszett az a dicséret, olyan jót én nem is írhattam volna, mint amilyent írtam” (IMTÁ 131) – idézi fel írói pályakezdése e fontos előzményét. Nem tudjuk, hogy miket mondhatott abban az előadásában, amire olyan jólesett emlékeznie, de tudjuk, hogy a későbbiekben mit tett.

Önképzőköri részvétele, munkálkodása bizonyítja, hogy az irodalom mennyire fontos volt az akkori fiatalok számára, következően abból, hogy a magyar kultúrában is megkülönböztetett szerepet töltött be. Döntően azért, mert a 19. században írók és költők formálták azt a közös nyelvet, amin a nemzet dolgairól beszélni lehetett. És ennél fontosabb témát a kor nem nagyon ismert.

Tamásiban ezt a meggyőződést a korszak tragikus történelmi eseményei mellett már diákkorában nyomatékosította egy csak részben véletlen szellemi találkozás. Íróvá válásában kiemelkedő szerepet kapott a kor egyik legha-

tásosabb irodalmi narratíváját meghatározó Szabó Dezső. Ezt a hatást Tamási írói alkotásain túl számos publicisztikai írása, levelezése bizonyítja. (Személyes kapcsolatuk ugyan korántsem mondható felhőtlennek – de ez egy másik írás tárgya lehetne.)

Szabó Dezső 1909 és 1913 között Székelyudvarhelyen tanított az Állami Főreáliskolában, Tamási pedig a „szomszédvár”, a Katolikus Főgimnázium tanulója volt 1910-től. A kisváros álmos világában a nyugtalan természetű, nagyvilági hatást keltő, excentrikus személyiségű ifjú tanár gyorsan magára vonta a figyelmet, amiért mindent meg is tett. Az a létforma, amellyel Szabó Dezső tanári munkájából (egyáltalán: jelenlétéből) is performance-t csinált, működésének minden helyszínén maradandó nyomot hagyott. Ezért elképzelhetetlen, hogy Tamási valamilyen formában ne találkozott volna legalább legendáriumával.

Okkal feltételezhetjük, hogy Tamási először Szabó Dezső személyében találkozott országos hírű íróval – és ez kialakuló irodalomképeire is nagy hatással volt. Szabó Dezső hírneve pedig éppen akkor jutott tetőpontjára, amikor a háborús összeomlást és a román megszállást követő drámai időszakban Tamási a maga írói útját kereste. Ahogyan annyian, ő is *Az elsodort falut* olvasta, de – éppen az író iránti korábbi figyelme okán – biztosra vehetjük, hogy nemcsak azt, így elbeszélésköteteit is, majd az esztétikai elképzeléseit jelentősen befolyásoló *Csodálatos életet*, amely az első nagyszabású kísérlet a népmese regényé fejlesztésére (szoros összefüggésben elsősorban Kodály zenei kísérleteivel).

Szabó Dezsőről tudnunk kell, hogy azon kevesek közé tartozott, akik az első pillanattól kezdve elítélték a háborút: már akkor, amikor – függetlenül attól, hogy melyik oldalon állt – egész Európa ujjongva fogadta. Az első időkben a *Nyugat* köre sem volt ebben kivétel, csak két fajsúlyos kivétel akadt: Ady és Szabó Dezső.

III.

Ismeretes, hogy Tamási a maga tudatos döntése, akarata jegyében osztozott népe háborús sorsában. Méltatlannak érezte, hogy kimentse magát a frontszolgálat alól, ezért titkolta el a gyermekkorában elszenvedett sérülését: egy karácsonyi durrogtatás idején szétronsolt hüvelykujja okán frontszolgálatra alkalmatlannak számított.

Katonaként az olasz frontra került, ahol egyetlen puskaelőkészítés nélkül kitüntette magát: ahogy írta, társaival egy még náluk is ijedtebb olasz egységet ejtve foglyul. Tamásihoz méltó történet, de mit sem változtat megrendültségén, amit tovább mélyít, és még fájdalmasabbá tesz, amit az összeomlás után kell megtapasztalnia. A Székelyföld, általában véve az erdélyi falvak szegénysége, a háborús és az őket követő évek nyomorúsága, a már korábban is töredező, de néhány év elteltével szertefoszló paraszti idill nyomán mindent eltöltő kilátástalanság, a reménytelen keserűség kiváltotta szociális indulat a háború és a történelmi Magyarország szétszaggatása nélkül is a Tamási-világlátás alaphangjává válhatott volna. De abban nem lehetünk ugyanilyen biztosak, hogy sorsának a háború és Trianon követelte újratervezése nélkül Tamásiból író lesz. Kellott ehhez a lövészárkok és a nemzeti kiszolgáltatottság pokoljárása, kellett, hogy magyarul megszólalni és írni új értelmet kapjon.

Háborús tematikájú novelláiban Tamási számára a személyesen megélt frontélmények nem jelentenek közvetlen írói témát. Túl intenzívek lettek volna az élmények? Túlzottan fájdalmasak, túl sok volt bennük az a rettenet, amit Tamási érzelmi világa nem engedett a felszínre törni? Vagy a háborús bukás következményeként kisebbségbe került magyarok sorskérdéseinek aktualitása írta felül a háború kimondásra váró fájdalmait?

Egyértelmű választ nem adhatunk e kérdésekre. Az azonban biztos, hogy Tamásinak is szembesülnie kellett azzal, hogy a felfoghatatlan mértékű szenvedés, a tömérdek vér- és anyagi áldozat nem jutalmat vagy jóvátételt, hanem további megpróbáltatásokat hozott. Az erdélyi emberben a román megszállás, az impériumváltás felülírta a háborús megpróbáltatások önmagában is felmérhetetlen fájdalmait. A kisebbségi sorsba került magyarságnak meg kellett ismerkednie a nemzeti elnyomás mindennapi megaláztatásaival, kiszolgáltatottságával. Ez fokozottan nehezedett a romániai magyarságra, mert egy premodern, alig polgárosult társadalom pöffeszkedő és agresszív nacionalizmusa tiport rajta.

A világháború tehát nemcsak a maga iszonyatos valóságát zúdította Tamásira és sorstársaira, hanem halmozottan tragikus következményeit is. Ezt az összetett következményegyüttest Tamási novellisztikája számos részletében jelenítette meg. A háborúról, magukról a gyilkolást szolgáló fegyverekről adott véleményét az *Ábel a rengetegben* Bolhája fejezi ki a leghatározottabban, amit Bánffy Miklós a regényhez készült remek illusztrációja is megmutat: ahogyan a – talán éppen a száz évvel ezelőtt történt román betörés idejéből a Hargitán maradt – bombákra vazel.

A *Szász Tamás, a pogány* nem a semmiből született, látásmódja nem előzmények nélkül való. Am a megformálás határozottsága, Tamási írói pályafutásának egészét előlegező látásmódja annak ellenére váratlan, robbanásszerű jelenség, hogy megelőzték homályba vesztett ujjgyakorlatok, miközben azokra a kérdésekre keres választ, amelyek korát – és nemcsak az irodalmat! – a legjobban foglalkoztatták.

Az elbeszélés és a kor alapkérdése az, hogy lehet-e egyáltalán „élni”, és ha igen, miként a háború után: mit lehet tenni a Trianon utáni Erdélyben székelként, magyarként. Ezt kérdezi Tamási azután, hogy – miként az *Ábelt* indítja – „a románok kézhez vettek minket, székelyeket”. Így első novellái közt a háborúval összefüggő anyagi és emberi nyomorúság a főszereplő – akkor is, amikor nem magáról a háborúról ír. Hősei a frontról hazatért parasztemberek, már nem katonák, de nem is azok a falu rendjét követő szántóvetők, akik korábban voltak. A sors máskor talán még kezelhető kihívásaira nem „civil”, hanem militáns válaszokat adnak.

Sarkított, az évezredes normákat elutasító reakcióik mögött a posztháborús trauma tünetegyüttese áll. Tamásinál ez óhatatlanul összekapcsolódik a székelység mint határőrizetre és így sok századon át fegyverforgatásra szokosodott közösség gondolkodásával, szokásrendjével. Ott van ez abban is, ahogyan a kereszténység alapvető tanításainak érvényességéről gondolkodik. Így jut el odáig, hogy ő is felvesse a székelység pogány katolicizmusának kérdését, ami aztán egész pályafutásában hangot kap: több mint véletlen, hogy első nyilvánosan vállalt írásának címében ott van a „pogány” szó, két értelemben is. Első jelentése a keletről hozott, kereszténység előtti ősvallás követése: a pogány kori elemek kihagyhatatlanok a székely hitvilágból, Tamási életművében rendszeresen megjeleníti ezeket, és mindent megtesz

a kereszténységgel való egyeztetésükért. A másik jelentés: az „új” pogányság: az, ahogyan a háború keresztülgázol a krisztusi elveken, és az egyes emberek gondolkodásában, erkölcsében is kompromittálja a keresztény elveket.

A novella Szász Tamásának sorsát háború fordítja ki természetes menetből. Megformálásában ott vannak irodalmi előképei, a tehetetlenségükben családjuk, környezetük ellen forduló hazatérő katonák, akik ismerősek lehetnek Szabó Dezső és Móricz írásaiból. Tamási azonban könyörületesebb, mint példái, nála az ártatlanok kimenekülnek a veszedelemből.

Háborús novella ez akkor is, ha a háború utáni világról szól: mert a béke még messzebb van – ha van egyáltalán. Súlypontja a háború, amit következményeivel mutat be. Látszólag épségben hazatért hőse így rögzíti földi és égi állapotát: „*se ház a fejem felett, se Isten a homályban! Csak az ég van feketére festve!*” Ami marad neki: az alkohol átmenetileg mindent színesre festő mámora, de az ital mellől is haza kell térni egyszer, és akkor szembe kell néznie azzal, aminek látását nem viseli el. Kétségbeesésében úgy gondolja Szász Tamás, hogy felesége és öt gyermeke élete árán zökkenhető vissza az idő, és baltával akar betörni a házba. Családjá az ablakon menekül, ő pedig minden éghetőt fölaprítva tüzet rak, hogy elégesse a múltját. Igazi pogány tűzáldozat ez, még lovát is elővezeti, hogy átugorja a máglyát, amin elhamvad a múlt. A ló leveti a hátáról, a sorsa elleni lázadásnak halál a vége. A háború tiporta, Erdély sorsa alá szorult ember végzetét a háborúban odavesztett kereszténysége utáni kényszerű pogányság sem háritja el.

IV.

Tamási az elsők között ismerte fel, hogy a háború és a nyomában bekövetkezett tragikus sorsváltás átformálta az emberi természetet. Azt, hogy a frontokon maradt sokmilliónyi ember elvesztésének iszonyata mellett történt más is: a sebtiben rögtönzött sírokban vagy dermesztően monumentális katonatemetőkben nyughelyre lelt áldozatok sorsa lezárult. Tragédiájukról sokan és sokat írtak, a közösségi gyászmunka évekre, évtizedekre terjedt. A csendben porladó halottak a háború közvetlen, legfájdalmasabb és legszembeötlőbb veszteségét jelentették. De ezzel nem ért véget a veszteséglista. A hazatérőkben is meghalt valami. A keresztény kultúrában nevelkedett fiúk, férjek, apák helyett a fronton ölni tanított és kényszerített, a gyilkolás kultúrájába tört veteránok tértek haza. A vért, a sajátjukat és ellenségüket lemoshatták magukról, de az ölés vagy megöletés emlékétől, attól, hogy gyilkossá, vagy potenciális gyilkossá vagy áldozattá kellett lenniük, nem tudtak ilyen könnyen megszabadulni. Hogy mit jelentett ez, arról (éppen száz éve, 1916-ban) Szabó Dezső írt először: *Passió* címmel született novellája, Móricz Zsigmond *Szegény embere*kjének majd fél évvel korábbi előképe, egy ölésre szoktatott szabadságos katona feleséggyilkosságát írja meg – és helyszíne jellemzően egy székely falu. A két elbeszélés későbbi ikerdarabját Tamási *Keserű kenyér* címmel írta meg. Hőse öt év után tér haza, mint egy szemérmes koldus (akinek köztudottan üres a tarisznyája). „*Azért valamit mégis hozott: orcáján öt esztendőnek búbanatos járását, szemében a halállal cimborálók gyökérverte fekete tüzét, lelkében az élet szerelmét s a vérontás irtózatát; igaz jó szívét az asszonyoknak, s maradvék katonakenyerét a gyermeknek.*”

Odahaza – mi más – csak a nyomorúság várja: családja túléléséért feleségének el kellett adni ősei földjét. A lövészárókban az otthon idealizált képébe kapaszkodó katona azt látja, hogy ez az otthon nincs többé. És nincs már mindennapi kenyér sem... Az ősök jogán még mindig a sajátuk érzett, de már más tulajdonába került földről visz haza egy kéve búzát: a „sajátját” lopja. Amikor a határ őrizetére szegődött pásztorral találkozik, vasvillával ront neki. *„Hatalmas körvonallakkal, ijesztő gyászosan és félelmesen, véresen és verejtékezve megjelent az Élet: egyik kezében Szenté Mózsit tartotta, ki bűn árán váltja meg az éhezőt, a másikban a vén pásztor, ki vére árán védi meg a más kenyerét. Ki a hős? És ki a bűnös? Ki az igaz, és ki a nem jó?”* – kérdezi Tamási. Legalább ő igyekszik mindkettejükhöz irgalmas lenni: mikor a gyermekének kenyeréért bűnössé (vagy hőssé?) vált apa a pásztor fölé hajol, hogy megtudja, él-e még – életben találja. Aztán hazaviszi a kévét, amin reggel a felesége rémülten látja a vért: a férjéért aggódik. Az pedig maga elé meredve csak azt hajtogatja: *„Véres-é? Az megeshetik... De estére új kenyeret ehetek.”*

Tamási háborús novelláinak tematikáját jellemzően nem a hadi események, a frontélet határozzák meg, hanem a háború okozta emberi tragédiák: hősei elsősorban özvegyek és árvák, testileg és lelkileg sérült egykori katonák. A kivérzett falvak, az eltékozolt életek tragédiája, Tamásihoz nem illő kifejezéssel élve, a demográfiai veszteség a lelki sebeken túl a mindennapokat közvetlenül befolyásoló következményekkel járt.

Hogyan folytassák életüket családok, közösségek – ha nincs, aki az esetek helyére álljon? Ez a kérdés épül be a *Föld embere* alaprétegébe. Az elbeszélés szerzetesnek készülő, életét Istennek szánó, így gyermeket maga után nem hagyó hőse elhivatásával a földi élet törvénye szegül szembe. Ha nincs háború, nem kényszerül ilyen egzisztenciális döntésre. De az új helyzetben a hivatással szembekerül egy másik hívás: nem csak a maga sorsáról kell döntenie, hanem a család, a nemzetség folytatásáról is. Apja sorsbesíti sorsával: *„Az öcsédet a háború ette meg, engemet ez a cudar betegség eszen meg – kezdte a vénember szakadozva. – Isten akarata rajtunk. – Te maradsz egyedül, Jákó; s utánad ki marad? Maga elé nézett a fiú, és megborzonegott attól a tudattól, hogy senki; én vagyok az utolsó Faludi, én: a szerzetes férfit, a gyümölcstelen fa.”* Nem a maga akaratából kell újból választania: a szűkebb és tágabb közösség hívja. A föld zsigerekbe rögzült szeretete, az ősök hívása, a termékeny élet evilági üdvének keresése is olyan parancs, ami szinte isteni akaratot hordoz. Ehhez társul a földi szerelem gyönyörűsége vonzása. Külön-külön ellene tudna mondani korábbi döntését, az Isten útjának választását megváltoztatató hívásoknak, de együttesüknek nem: az égi hivatást elhagyva visszatér a földhöz.

Sokban hasonlóan indul, de tragikus véget ér az *Ecet és vadvirág* hősenek vívódása. Hőse, a frontról hazatérő hadnagy könnyen enged a forradalmasdíjátékban tetszelgő útitársai felszólításának: levágja egyenruhájáról a rangjelzéseket, de a kitüntetését nem adja: *„Ez már a saját vérem, hé! De az ablakon könnyen kihányhatlak mind a hármat”* – mondja. Keserűség és virtus, de aztán csak keserűség: háború, elvétett forradalmak, Erdély eleste annak is megtöri a lelkét, aki nem vesztette kezét, lábát, szeme világát. Elvesztett mást: az életbe vetett hitét, kedvét. *„Huszonkét esztendő. Nyolcesztendei jeles diákság. A Piávét megúsztam s vitézkedtem a halál földjén, mint egy táltos csikó, amelyik ál-mot ment a hátán. Döglőfélben a legénykacagás s a jóra való virtus. Élet: likas koporsó, feketé csont.”* Ez a néhány életrajzi utalás, a megmentett medál, a „nagyezüst”,

és hősenek Tamás Vencel neve az íróra utalnak. (Tamásit Tamás János néven anyakönyvezték, János pedig, Nepomukiként, éppen úgy a csehek nemzeti szentje, mint Vencel.)

A háborúból hazatérő katonák fájdalmas daccal mondják: *„Tudunk annyit, hogy embernek sok.”* Az életkedvét elvesztő, az élet értelmének keresésével birkozó hős kivonul a világból, mint Krisztus a puszta, de nem találja meg sorsának kulcsát. A lelki kínokra a testiség sem válasz. A kiutat jelentő szerelem egy szépséges cigánylány vágyában környékezi, de csábítása a pusztulást idézi: *„Mert ilyen fejet csak egyszer látott életében: egy éhes, vad olasz leányé volt, kivel együtt itta meg a Piavéhoz kiosztott fél kupa rumját. Az a halálra készülő élet orgiája volt.”* Rövid ideig úgy tűnik: a szerelem, a költészetté átlényegített érzékiség megválthatja, de a hirtelen fellobbanó szenvedély megöli a már-már életre kapó férfit. Haldoklásában ismét a front emléke kísérti: *„üveges volt már Vencel szeme, arca torz, de mindenütt forró, s öklével ütötte a fejét: – Nem látok, csak vizet, piros színűt: vér, hideg vér. És látok jeget, ijesztő jégcsapokat, amik az ég felé nőttek...”*

A Föld embere és az Ecet és vadvirág olyasféle üzenetet fogalmaz egészen másként újra, aminek legnagyobb hatású propagátora Szabó Dezső volt. Az ő Bőjthe Jánosa is saját szecesszióval tér vissza szülőfalujába, hogy saját sorsát a székely faluval, azt meg a saját példájával váltsa meg. A *Zarándok földművesben* szinte direkt módon ismétlődik ez a motívum: *„Dakó Dénesnek hazajöve a nagy tanult fia. Azt mondják, nincs eszínél, mert nem kell neki az úri lét, hanem a földet akarja kínozni, pedig azt olyan nagy iskolák nélkül is lehetett vóna.”*

Tamási, Szabó Dezsőt követve azt üzeni, hogy a megváltozott világban másként kell gondolkozni és élni, mert a megmaradás törvénye ezt követeli. A feladat nem könnyű: sokszázados reflexeket, előítéleteket kell átprogramozni vagy leküzdeni. Ahogyan a *Himnusz egy számmal* hőse teszi. A hadifogságból visszatérő, nincstelenné váló, de az élet földadásával, a semmi-be zuhanással szembeszálló, a tisztos és öntudatos szegénységet elfogadó hőse azt az utat követné, amit Itáliában látott. Azt, ahogyan a kevés és rossz földjükön a parasztok megteremtik a maguk független életét – jobb híján a szorgalmas, igénytelen számár erejét véve igénybe. A számartartás jelképpé attól válik, hogy nem fér össze a székely öntudattal, de mondjuk inkább így, a székely kivagyisággal és góggel. Szamarat tartani ugyanolyan „szecesszió”, mint tanult, „nadrágos” emberként visszamenni földet művelni a harisnyás székely világba. Amit az elbeszélés szamarat tartó Demeter Gábora tesz az urizálással romlásba vivő székely paraszti hagyomány ellenében, az ugyanaz, amit Bőjthe János és Dakó Dénes a maguk rendjével szemben valósít meg. Ahogyan Tamási írja: *„forradalom volt ez is. Egy új korszaknak, a megpróbáltatás korszakának forradalma. A munka, a bizodalom, az újrakezdés forradalma. A megcsalt, de a halál kapujából visszafordult ember forradalma. Sőt, forradalma a rokkant falunak, amely a mélységbe taszítva is élni akart. És egy népnek a forradalma, amely a háború kialudt tűzhelyén felemelte komor fejét”.* A falu hangadói nem így gondolják: *„A székely nemes nép, hé! A szamarat nem nézheti, nemhogy tartsa!”* Amire Demeter Gábor azt válaszolja, hogy *„Jobb így élni, mint cifrán meghalni!”* Vállalkozása kudarcba, kis híján tragédiába fullad: menekülnie kell a faluból. Szamárhátan, ahogyan Krisztus Jeruzsálembé vonult, hogy beteljesítse megváltói küldetését. A novella hősenek kivonulása így lesz egy másfajta föltámadás sejtelmes előképe.

Tamási háborúval kapcsolatos novellái a pályakezdés idején születtek. Ennek megfelelően változó színvonalúak, egyként tükrözik a korszak társadalmi és irodalmi problematikáját, az olvasói elvárásokat, a küldetését és hangját kereső-egyeztető pályakezdő író útkeresését. Mindez azonban nem akadályozta annak, hogy tollán már ekkor is szülessenek remekművek. Ezek egyike a *Siratnivaló székely*. Szerkezetét tekintve ez a novella valójában kettő – a maga módján mindegyikük hibátlan.

A fronton szolgáló székely legények a falujukból hozott, bajtársiassággá növesztett testvéri szeretetben küzdenek az ellenséggel és a megmaradásukért. *„Tizenketten gyermekhonvédek alkottak egy rajt, egymást védték és szerették, mint egy kóborló, nomád család.” Ennyi is elég lenne, hogy Tamási érzékeltesse a háború infernója és az élet igazabb törvényeit megcsillantó, törekeny idill közti feszültséget, de költői szárnyalással fokozza tovább. A katonák egyike a lövészárkok földjét markában morzsolgatva ezt mondja: „Olyan búza lenne benne, mint a templomi ének”.* (Talán nem véletlen, ha eszünkbe jut az egyik legszebb magyar – a fentiek értelme szerinti – háborús regényének, Móra Ferenc *Ének a búzamezőkről*jének legalább a címe.) Tudjuk: a búza szakrális jelentésű növény, nemcsak azzal, hogy sokfelé a neve is élet, de a néphit minden búzaszemen Szűz Mária arcát is felfedezni véli. Így a templomi énekhez hasonlítása szinte magától értetődő: a földszagú képben a legbensőbb spirituális értékek jelennek meg. Az önfeledt mondat tagadása mindannak, ami a háború, és jelzi: nemcsak a hazatérő katonák vitték magukkal frontemlékeiket, hanem a harcba szólítottak is otthoni álmaikat, hitüket.

Ebbe a közegbe lép be a rohamra szólító parancs. A rajparancsnok: mindössze huszonegy éves. Így igazítja el embereit: *„Aztán miattunk hiány ne legyen! Nem vagyunk alábbvalók másnál. Nem félünk, de meg sem halunk egykönnyen azért.” Aztán elindul, ki a fedezékből, körülnézni. A társai visszatartanak, de elhárítja őket: „Hiszen értetek megyek, sok kolontos, hogy kinézzem a jobbik utat, ne érjen semmi veszedelem.”* De nemcsak ezt teszi: társainak tizenkét szál ibolyát szed. Ibolyát: a tavasz, az újjászületés, az élet, és itt az otthon jelképét. Ismét csak tagadását mindannak, ami a háború. Mindez túl szép ahhoz, hogy az apokaliptikus pusztítás világában érvényre juthasson. Az életre és szerelemre termelt legényt a meginduló harc első robbanásának légnyomása leteríti. A súlyos sérültet egy frontkórházban kezelik, tudatának maradékában egyetlen emléket őriz: az ibolyákét.

Tamási itt be is fejezhetné a történetet, de nem teszi, hanem belekezd a második elbeszélésbe. A sebesült mártíriuma és a roncsolt testen is átütő belső szépsége, a jóság, a részvét és éteri érzékiség szerelemre fordítja a beteget önfeláldozóan ápoló önkéntes nővér gondosságát, és ez a szerelem reményt visz a reménytelenségbe. A háború azonban még ennyit sem enged, az épphogy bontakozni kezdő csoda nem teljesedhet ki. A kórház kigyullad, az ifjú nővér emberfeletti erőfeszítéssel, élete kockáztatásával rohan a tűzbe szerelméért, de helyette egy ismeretlen holttestét menti ki a lángok közül. A tragédia beteljesül. *„Még reggel is ott ült az üszkők között a leány. És látta, amint a derült égből lenyújtja Isten a kezét, és megmossa a ház kormában”* – zárja le az elbeszélést az író.

Nem kevésbé tragikus *Szép Domokos Anna* története. Tamási a részleteiben annyiszor használt balladai építkezést és nyelvet használja – egy teljes elbeszélésen át. Nem egyszerűen az oly sokszor méltatott székely népnyelven, hanem régi stílusú balladák nyelvén szólal meg. Költészet ez, még akkor is,

ha hattedgú sorai folyamatosan, prózaként követik egymást, de akár rövid sorokba tördelve is ki lehetne adni. Tamási anyanyelvként beszéli a balladák nyelvét, ami önmagában is katartikus hatású. De amit elmond, az is: a hadifogságba esett katonák között szerelmesét kereső lány nem tudja elfogadni, hogy sohasem fog visszatérni az, akire vár. Halálán túli hűsége miatt kiveti a falu, megtagadja az anyja.

A történet a maga egyszerűségében és fájdmában, ahogyan minden ballada, egy közösség élményét-fájdalmát fejezi ki: százezrek élhettek meg hasonló tragédiákat. A megfogalmazás sűrítettsége, a drámai párbeszéd, az egyszerűségükben is erőteljes képek, hasonlatok következetesen egy irányba mutatnak: Szép Domokos Anna belehal a várakozásba. De itt nincs még vége a novellának-balladának: hátára veszi egy fekete madár, és holta után is felelősségre vonja az Istent szerelme elvesztéséért. Az Úristen pedig a pokol angyalaira mutat, azok az emberekre, a földnek fajzatára. Igen, a háborúért az ember a felelős, és ez ellen az ítélet ellen nincs hova fellebbezni, ahogy a halálra sincs jogorvoslat. (Hogy az ítélet súlyát még inkább megértsük, gondoljunk a *Siratnivaló székely* hasonlóan balladai zárására, de földidézhetjük magunkban az öreg Vörösmarty túlfeszített vízióinak emlékét is.) Marad az időtlen fájdalom, ami a halál után is vádol. Szép Domokos Anna a túlvilágról átkot küld a vérontás főbűnöseire: „*Verjen meg az Isten, háborúcsinálók!*”

És ez Tamási utolsó szava is a Nagy Háború ügyében.

PORTRÉVÁZLAT BARTÓKNÉ PÁSZTORY DITTÁRÓL

Bónis Ferenc

Bartókné Pásztor Ditta (1903–1982) messzetűnő alakja nem csupán azért érdeklő meg a megörökítettést, mert a nagy muzsikusi életének egyik főszereplője volt, hanem „saját jogon” is: mint Bartóknak leghívebb, legközelebbi tanítványa. Két tanéven át, a szó iskolai értelmében is, növendéke volt a Zeneművészeti Főiskolán. Ez a tanár-tanítvány kapcsolat akkor sem szűnt meg teljesen, amikor a tanítvány, 1923-ban, felesége lett mesterének. Csak módosult és bővült: zeneirodalmi ismeretekkel, népzene-tannal, Bartók műveinek megismerésével és a kamaramuzsikálással Bartók oldalán. 1937-től, „hivatalosan” 1938 januárjától, Pásztor Ditta volt férje kézzongorás estjeinek állandó partnere. Bartók művei mellett Mozart, Brahms, Debussy és Sztravinszkij kompozícióit szólaltatták meg együtt. Csodálatos kamarazenei iskola lehetett ez, melyben Pásztor Ditta nem csupán az alkalmazkodás, a „szinkron-zongorázás” művészetét sajátította el, hanem, értő és figyelmes tanítványként, Bartók mindenki másétól eltérő, egyéni műértelmezését is.

A hivatásos hanglemezgyártók nem siették el játéuk megörökítését. Mire észbe kaptak volna, már késő volt.

A Bartók házaspárnak szerencsére volt egy értő és tetterős híve Budapesten: Babits Mihályné Török Sophie. Az ő megbízásából egy kis fővárosi hangstúdió tulajdonosa, Makai István decelit- és zselatinlemezekre rögzített sok mindent a Magyar Rádió műsorában elhangzó Bartók–Pásztory koncertek műsorából. Eleinte, mivel egyetlen, gyors forgású felvevőtányérral dolgozott, négy percnél nem hosszabb egybefüggő zenét tudott csak rögzíteni. 1939 őszén tért át a kétkorongos felvételre. Még kellő időben ahhoz, hogy megörökíthesse a művész házaspár 1939. október 31-i koncertjét, műsorán Brahms f-moll kézzongorás szonátájával, az azonos hangnemű zongoraötös átiratával. Bartók játssza a második zongora szólamát, felesége az első zongoraét. A felvételen megfigyelhető, mint idézik fel a scherzo-tétel schuberti, erlköniges feszültségét, drámai izgalmát. S mint emelik ki a szokásosnál lassabb tempóban a közbélyre mélytűző témáját, utolérhetetlen költőiséggel érkezve a diadalmas befejezéshez. A felvétel, technikai értelemben, nem hibátlan – de ezért busásan kárpótol Brahms muzsikájának varázslatos előadása.

1940. október 12-én Pásztory Ditta férjével együtt elhagyta Magyarországot. Már csak Bartók halála után, a II. világháború befejeztével, a polgári közlekedés megindultával térhetett vissza. Magam az ötvenes évek közepe táján találkoztam vele először. Nagyon más volt, mint korábbi fényképeim. A hosszú számkivettség, férje betegsége és halála az ő egészségét is megtámadta. Évekbe tellett, míg újra hozzáláthatott a hangversenycélú tréninghez – és még több időbe, míg elszánta magát, hogy megjelenjen a koncertterem nyilvánosságá előtt. Többnyire kézzongorás hangversenyeken szerepelt, eleinte Tusa Erzsébet, majd Comensoli Mária társaságában. Mindenkor élményszerűen: mert emlékezetének mélyéről Bartók tanításának újabb meg újabb részleteit hívta elő.

E sorok írója 1954-ben, korábbi tilalomfák lassú kiszáradását észlelve, előkészítette a Magyar Rádió történetének első zenei összkiadását: Bartók összes zongoraművének sorozatát. Szerettem volna, ha ebben a harminckét részes ciklusban Pásztory Ditta is közreműködik. Nem mondott nemet, összeállított egy fellépésre való műsort a *Mikrokozmosz* darabjaiból. A felvétel nem valósult meg: Pásztory Ditta számára 1954-ben még túl kockázatos vállalkozás lett volna az idegen környezetben végzett stúdiómunka, az utolsó pillanatban lemondta. Később azonban hanglemezre játszotta a teljes *Mikrokozmoszt*.

Az a Pásztory Ditta, akit az ötvenes évek derekán megismertem, csak alapvonásaiban emlékeztetett a régi magára, korábbi fényképeire. A „régii” Bartókné, a Csalán úti villa úrnője kedvelte a társaságot, barátságos és beszédes volt, mély megértéssel barátainak gondja iránt. Bartók és Babits között, Török Sophie-val együtt, bizonyára ő volt a fő közvetítő: a két munkájába temetkezett alkotó kettejük nélkül aligha találkozott volna társasági szinten. Ezt az egykor oly derűs, kapcsolatteremtő Pásztory Dittát nemigen láthatták viszont a muzsikusbáratok a háború után. Az a Pásztory Ditta, akit e sorok írója megismerhetett, a Krisztina körúti bérház lakója, védtelen madárra emlékeztetett, aki veszedelemtől tart minden irányból. Kevesekkel tartott fenn személyes kapcsolatot. Iszonyodott a kutyáktól és más háziállatoktól. Az előre bejelentett látogatót is akkor engedte csak be a lakásba, amikor meggyőződött róla, hogy az valóban azonos a várt személlyel – és kutya nélkül jött.

Sokak által emlegetett egykori beszédességének eleinte nyomát sem találtam találkozásaink során. Ő maga nemigen járult hozzá új témával a társalgáshoz. Megvárta, amíg kérdeznek tőle valamit, arra némi gondolkodás után tárgyyszerű, rövid választ adott.

A hetvenes években végigkérdeztem mindenkit, akiről tudtam, hogy megfordult egykor Bartók környezetében. Tudni akartam, hogy ki milyen emléket őrzött róla. Ezekből az emlékképekből épült fel az *Így láttam Bartókot* című rádiósorozat és a hasonló című, két kiadást is megélt kötet. Természetes, hogy a zeneszerző özvegye egyikből sem maradhatott ki, hiszen két évtizeden át állt mellette, az amerikai éveknek pedig legfőbb koronatanúja volt.

Kivételesen közlékeny hangulatban volt, amikor a jó előre megbeszélt időpontban felkerestem a Krisztina körúton. A nagy utcai szobában ültünk le, amelyben a korábbi Bartók-lakások Körösfőn készült parasztbútorai álltak: a faragott asztal, néhány hozzá való székkal és a karos paddal. Bekapcsoltam a hangfelvevő gépet, feltettem az első kérdést – és egyik ámulatból a másikba estem. Soha nem hallottam még ennyi mondatot egyvégtében Bartóknétól – és különösen nem olyan színesen és sokat láttatóan elmondva, mint ekkor. Egyebek mellett közös sétáikról és kirándulásairól kérdeztem, ezekről különösen sok mondanivalója volt:

– *Ez állandóan jelen volt a hétköznapi életünkben. Rendszeresen sétáltunk a környéken, majdnem mindig, amikor nem tanított, vagy nem volt a Tudományos Akadémián. Akkor talán egy órányit jártunk, sétáltunk. Minden évben külföldön nyaraltunk. Nagyon szerette a természetet, és nagyon készült a nyaralásra. Már tavasz előtt keresgélte a térképeket és hirdetésekét, hogy hova lehetne menni. Erről is magyarázott, hogy ez fontos, ezt korán kell kezdeni, és készülni kell rá. Legalább egy hónap csak pihenéssel telt el. Ez főleg turisztika volt, azt ő nagyon szerette, és tanult módon csinálta. Engem is tanított rá, mert ezt szabályszerűen kell csinálni. Túrázás közben nagyon szerette a növényvilágot nézni. Nem csak a tájat, hanem a növényvilágot, és az állatokat, rovarokat is. Ezt már egészen fiatal korában is nagyon szerette. Volt növénygyűjteménye és rovargyűjteménye, ezeket mindig gondozta.*

Hogy osztotta be idejét Bartók Béla, hogyan teltek hétköznapijai? – kérdeztem.

– *Amíg a Zeneművészeti Főiskolán tanított, addig kétszer vagy háromszor bejárt oda hetenként. Időként néhány privát növendéke is volt. Azután, a harmincas évek elején, a Tudományos Akadémiára került, népzenei tudományos munkát vállalt. Ezzel otthonában is foglalkozott. Be volt osztva az ideje: a koncertezésnek megvolt a maga szezonja. A zeneszerzéssel általában nyáron, szünetidőben foglalkozott, lehetőleg otthonról távol, magányosan – legalábbis a hangszerelésig. Két dolgozószobája volt, az egyikben a népzenei tudományos munkával foglalkozott, a másik szobában volt a zongorája, időnként ott privát órákat is adott, vagy ott próbált azokkal a művészekkel, akikkel együtt koncertezett. Hegedűsökkel például.*

Felbátorított Bartókné Pásztor Ditta közlékenysége. Olyan témára tereltem a szót, melyről három évtizeddel férje halála után is megrendülten szólt: a zeneszerző végső betegségéről és annak a műnek a születéséről, melyen, versenyben a halállal, szinte végső percéig dolgozott, s amelyet születésnap ajándékkul szánt feleségének. Ez volt a *III. zongoraverseny*.

– *A terrortól nem tudok. De a komponálás idejére és körülményeire jól emlékszem. Ez 1945 nyarán volt Saranac Lake üdülőhelyen. Egy kis villában laktunk, és ott készült, egy időben a Brácsaversennyel.*

Egyébként egész nyáron sétáltunk, járkáltunk, nagyon derűsen telt a negyvenötös nyár. Egyszerre előjöttek a lázak. Megérkezett oda Péter, és mentünk New Yorkba, az

orvos miatt. A legutolsó napokat kórházban töltötte, emlékezésem szerint ez körülbelül egy hét volt, a napok számát nem jegyeztem meg pontosan.

Az én utolsó ténykedésem az volt, hogy kért tőlem egy pohár vizet, és adtam neki. Az utolsó éjszakát ott töltöttem a kórházban, egy karosszékben. Emlékszem, hogy éjjel aludtam. Reggel megjött az orvos, férjem kapott egy injekciót, egy ápolónő is ott volt egész éjszaka. Jött még egy orvos, háziorvosunk Budapesten is, meg New Yorkban is, Holló Gyula, akinek a felesége is orvos. Ő szerezte és ő választotta ki a kezelőorvosokat, azt a kezelőorvost is, aki férjemnek az utolsó injekciót adta. Ennél az orvos házaspárnál töltöttem aztán azt a délutánt, mert déli időben történt, hogy ő nem élt tovább.

Kórházba kerüléséig dolgozott a III. zongoraverseny partitúráján. A mű lassú szakaszát egy Beethoven ihlette áhítatos dallam keretezi: „Egy meggyógyult beteg szent hálaéneke”. Ez volt Bartók utolsó, befejezett tétele, a halandóságból ezzel lépett át a halhatatlanságba.

REFORM A KÚRIÁN

Fáy Zoltán

A római kúria a történelem során sokat változott. Az első századokban kialakult tanácsadói és segítői, főként római papokból és diakónusokból álló testület feladatait az első ezredforduló után már a hozzáértőbb bíborosi kollégium látta el. A megoldandó feladatok száma folyamatosan nőtt, és a különféle természetű problémák orvoslására a pápák a bíborosi konzisztóriumok mellett más, kisebb csoportokat bíztak meg, amelyekből kialakultak a kongregációk. A kúria központi hatósága az államtitkárság, melynek vezetője a 15. század óta a bíboros államtitkár. Ő a pápa legközelebbi munkatársa, érthető, hogy teljes bizalmat kell élveznie, és a megbízatása sem öt évre szól, mint a többi kúriai vezetőnek. Ezt a posztot 2013 októbere óta Pietro Parolin tölti be, aki Tarcisio Bertone-t váltotta a második legfontosabb pozícióban. Bertone-t néhány hónappal később az IOR vatikáni bankot felügyelő bíborosi bizottságából is visszahívták, és a testület élére Ferenc pápa szintén Pietro Parolint nevezte ki. A világsajtó ezeket a változásokat meglehetősen drámai formában kommentálta, míg az egyházi hírközlés inkább természetes folyamatokként igyekezett leírni a személyi változásokat.

Úgy tűnhet, a kúria szerkezetét az elmúlt évtizedekben lényegesen gyakrabban módosították az egyházfők, mint évszázadokkal korábban. A II. vatikáni zsinat is foglalkozott a hivatalok kérdésével, a *Christus Dominus* kezdetű határozat elismerte a kúriának a zsinat szervezésében betöltött szolgálatát, mégis alapos változásokat írt elő. A dekrétum ugyanis nemcsak a püspökök hivatalával és hivatásával

foglalkozott, hanem azzal a kérdéssel is, milyen legyen a kúria. Egyszerűsíteni és a működését racionalizálni akarták a zsinati atyák; lehetőség szerint megakadályozva, hogy a kúria a pápa és a megyéspüspökök közé ékelődjön. Ugyanakkor a határozat azt is kimondja, hogy a kúria a pápa nevében és az ő tekintélyével végzi feladatát. A heves viták nyomán és eredményeként megfogalmazott dekrétum szöveg szerint is foglalkozik a kúria átszervezésével, elvárva, hogy a vatikáni hivatalok alkalmazkodjanak jobban a kor, a vidékek és a rítusok igényeihez. Legyen megfelelőbb a számuk, elnevezésük, illetékességük és ügyvitelük, s legyen egybehangoltabb a működésük.

Ez tulajdonképpen egy olyan kritika és felszólítás volt, amely 1964 óta folyamatosan érvényes. A világ gyors változása miatt érdemes időről időre megvizsgálni, vajon a pillanatnyi struktúra megfelelően alkalmazkodik-e „a kor, a vidékek és a rítusok igényeihez”.

Persze meglehetősen nagy naivitás lenne azt gondolni, hogy kizárólag a hivatal optimális működése lehet szempont az átalakítások során, sok egyéb, a struktúrát alakító körülmény is elképzelhető. A szerkezet reformja nemigen hasonlíthat egy nagyvállalat racionalizációjára.

Ferenc pápa 2016. augusztus 31-én tette közzé *Humanam progressionem* kezdetű motu proprioját, azaz saját kezdeményezéséből kiadott törvényét, amely 2017-től megváltoztatja a II. János Pál által kialakított 1988-as struktúrát. Igazság szerint Ferenc pápa már megválasztása után is sok bírálatot fogalmazott meg a kúria működésével kapcsolatban, és 2014-es, a kúriai dolgozóknak tartott karácsonyi beszédében komplett kis lelki tükröt állított össze a hivatal dolgozóinak. Tizenöt lelki betegségről szólt, amelyek persze inkább a bűn kategóriájába tartoznak. Hiba, ha a kuriális dolgozó „halhatatlannak”, „felmenthetetlennek”, netán „nélkülözhetetlennek” érzi magát. Ugyanígy baj a pápa szerint a „mártaizmus”, a túlzott szorgosság, vagy a mentális és spirituális „megkövülés”.

A *La Stampa* kommentárjában rögtön le is fordította, kikről beszélhetett a pápa: a túlságos vagyont felhalmozók említésekor például szerintük egyértelműen a visszavonuló Tarcisio Bertone bíborosra céltott... A beszédet egyébként tizenkét nappal előzte meg a kilenc tagú bíborosi tanács ülése, ahol, bár nagy sajtófigyelmet nem kapott, Federico Lombardi, a Szentszék Sajtótermének igazgatója már bejelentette, hogy a következő ülésen a kúriai reform témáját fogják megtárgyalni. Ennek a bíborosi testületnek a létrehozását három évvel ezelőtt rendelte el a frissen megválasztott Jorge Mario Bergoglio.

Ferenc pápa szokatlan karácsonyi beszéde után mindenki számára nyilvánvaló lett, hogy a Vatikán hivatalaiban előbb-utóbb nemcsak személyi változások várhatók, hanem magát a szerkezetet is teljesen át fogja alakítani a pápa. 2015. áprilisában aztán az egyházfő egyeztetett is kilenc tanácsadó bíborosával a kúriai reformról, és ekkor hozott döntést arról, hogy 2016 végéig remélhetőleg elkészül az átalakítás, pontosabban annak jogi háttere. Két új dikasztériumot hoznak létre, és az egyik a szeretetszolgálat, az igazságosság és a béke területét fogja szolgálni, a másik pedig a világiak, a család és az élet intézménye lesz.

Ehhez képest azonban 2015. június 27-én egy olyan motu proprio jelent meg, amelyik egy egészen más területet szabályoz: Ferenc pápa létrehozta a vatikáni MTVA-t, vagyis a kommunikációs csúcsintézményt. Ide tartozik a Tömegkommunikáció Pápai Tanácsa, a Szentszék Sajtóterme, Vatikáni Internetes Szolgáltatás, a Vatikáni Rádió, Vatikáni Televíziós Központ, a *L'Osservatore Romano*,

a Vatikáni Nyomda, a Vatikáni Fotószolgálat, valamint a Vatikáni Könyvkiadó. Vezetője a Vatikáni Televíziós Központ igazgatója, Dario Edoardo Viganò prelátus lett.

A harmadik évezred elején ez a hivatal valószínűleg csakugyan roppant fontos, de könnyen lehet, hogy a tömegtájékoztató figyelmét világszerte mégsem a kommunikációs szervezet fogja magára vonni, hanem az Átfogó Emberi Fejlődés Előmozdításának Dikasztériuma. Legalábbis a világ meghatározó politikai vezetőit. Az új „csúcshivatal” Peter Kodwo Appiah Turkson ghánai bíboros irányítja majd, aki korábban az Igazság és Béke Pápai Tanácsának volt elnöke. Ezt a kinevezést egyébként még XVI. Benedek pápától kapta 2009 októberében, így semmiképp sem valósak azok a kommentárok, melyek szerint Ferenc pápa módszeresen távolítja el XVI. Benedek „embereit” és saját riválisait, hiszen a 2013-as konklávé előtt a sajtó egy része az esélyesek között említette Turkson bíborost.

Maga az új dikasztérium már a megnevezésével is fontos tartalmat közvetít. Bár valószínűleg kevesek értik majd meg a latinul kódolt üzenetet, de az bizonyos, hogy vannak akik – az *Amoris laetitia* apostoli buzdításhoz hasonlóan – különleges értelmet tulajdonítanak a *Humanam progressionem* kezdetű motu proprio kezdetének és szóhasználatának, amely a VI. Pál által 1967-ben kiadott *Populorum Progressio* kezdetű enciklikájának szociális tanításán alapul.

A legfontosabbak persze az új szervezet hatáskörei. Vajon melyek az emberi fejlődésnek azon aspektusai, amelyeket a Szentszék érdemben befolyásolni tud? A hétköznapi gondolkodás szerint a haladás elsősorban a technikai fejlődés következménye, a nyugati társadalmak számára pedig saját politikai berendezkedésük terjesztése az egész földön. A pápai logika azonban más-milyen. Az Átfogó Emberi Fejlődés Előmozdításának Dikasztériuma ugyanis az Igazságosság és Béke Pápai Tanácsát, a „Cor Unum” Pápai Tanácsot, az Elvándorlók és Úton Lévoók Lelkipásztori Gondozásának Pápai Tanácsát, valamint az Egészségügyi Dolgozók Lelkipásztori Gondozásának Pápai Tanácsát olvasztja magába. De lesz egy új tagozat is, amelynek vezetését egy időre, „ad tempus” maga a pápa végzi, és ez kifejezetten a migránsokkal foglalkozni. A *Justitia et Pax* Pápai Tanácsnak az egyház szociális tanításának terjesztése a feladata, a *Cor Unum* karitatív tevékenységet végez. És az Emberi Fejlődés Dikasztériumában kap majd helyet a létrehozandó Ökológiai Bizottság is.

Csupa divatos, kurrens téma. Azt azonban majd az idő fogja eldönteni, az új struktúra alkalmas lesz-e a már a II. vatikáni zsinat határozatában megfogalmazott elvek valóra váltására, illetve a sokat támadott pénzügyi átláthatatlanság felszámolására.

JÖVEDELMI VISZONYOK ÉS TÁRSADALMI LEGITIMÁCIÓ

Gondolatok 1956 hatvanadik évfordulóján

Bod Péter Ákos

A nagy társadalmi fordulópontok, mint a forradalmak, tömegmozgalmak, rezsimváltások, nem mindig esnek egybe a gazdasági folyamatokban beálló törésekkel. Ez nem csoda. Az ember társadalmi viselkedését csak a bornírt materialisták vezetik vissza a közvetlen anyagi körülmények alakulására. Az egyén gazdasági helyzetének romlása egyáltalán nem automatikusan és különösen nem azonnal vezet elégedetlenséghez, lázadáshoz, mint ahogy az anyagi körülmények akár lényeges javulása sem garantálja a fennálló renddel való feltétlen azonosulást. Még bonyolultabb ügy egy egész társadalom viselkedése, hiszen a jobb idők nem jelentik azt, hogy mindenkinek egyaránt jobban megy. Az meg különösen kétséges, hogy az emberek az anyagi jólét javulását a várakozásaikhoz és reményeikhez képest is elég nagyra érzik-e. Leginkább az számít, hogy az ember az életének igazodási kereteihez mérten milyennek látja a saját helyzetét, mit gondol maga és utódai kilátásairól.

A mi korosztályunk sokféle történelmi fordulatot tapasztalhatott meg, és ezenközben abból is leckét kapott, hogy az éppen fennálló anyagi viszonyok önmagukban nem magyarázzák meg a történéseket. A kommunista ideológiájú autokratikus rendszerek országonként elég eltérő anyagi szintre jutottak több évtizedes működésük során. Volt rezsim, amelyik nyilvánvaló pénzügyi csődbe jutott az 1980-as évekre. Másutt ugyan napi szinten aránylag rendben mentek a folyamatok a rendszer legutolsó pillanatáig, csak éppen perspektívát veszített a fennálló rend, és jövőjüket érezték veszélyben a társadalom aktív tagjai. A társadalmi változás legbiztosabb előidézője nem a fogyasztási szint visszaesése, hanem sokkal inkább az, ha megroppan a rendszer legitimitációja, ami mindig több, mint csupán az uralom jogszerűségének tudomásulvétele. Lengyelországban milliós tömegmozgalom mutatta meg, hogy 1980-ra elfogyott a kommunista uralom legitimitáltsága, és csak külső hatalmi okok miatt, az orosz agressziótól való jogos félelem okán nem következhetett be egy évtizedig a történelmileg elkerülhetetlen: a kommunista nómenklatúra elzavarása.

Minálunk 1956 októberében foszlott semmivé a rezsim legitimitáltsága: a nép nevében uralkodó állampárt többé nem állíthatta, még saját körein belül sem, hogy a nemzet többségének bizalmából van hatalmon. Az más kérdés, hogy a forradalom leverése után a szovjet katonai erővel az országra kényszerített politikusi garnitúra a maga kétes legalitása mellé bizonyos (nem teljes körű, és hullámnzó intenzitású) elfogadottságra tett szert az anyagi viszonyok javulása folytán az 1960-as és 1970-es években. A szocialista tervgazdasági rendszereken belüli anyagi javulás egyébként részben a világgazdaság erőteljes fejlődési folyamatának volt betudható. A gazdasági növekedés hazai üteme idővel így is elmaradt a piacgazdasági rendszerű társadal-

makban végbemenő fejlődéstől, és hamar kifulladt, amint a külső feltételek romlottak, valamint – a magyar, lengyel, jugoszláv, román esetben – ahogy az állam eladósodása kritikus mértéket ért el.

De mégse hallgassuk el, hogy volt egy viszonylag hosszú, csaknem két évtizedes időszak, amikor a magyar társadalom elég nagy hányada a sors-társ nemzetekhez (különösen a románokhoz) képest viszonylagos jólétben és nyugalomban érezhette magát. Viszonylagos volt persze az anyagi jólét, mert azért „jugóba” nagyon is érdemes volt átjárni a magyar szemmel igen gazdag ottani áruválaszték miatt. Ám Jugoszlávia nem igazán tartozott a hagyományos magyar viszonyítási keretbe: a szlovák, cseh, lengyel, román társadalom igen. És természetesen legfőképpen az osztrák. Csakhogy Ausztria akkorra már (és még) nem számított egyértelműen sors társnak, és mint ilyen, természetes összehasonlítási mércének.

Holott ha van kézenfekvő mérték anyagi, életmódbeli, jövedelmi ügyeink megítéléséhez, az pontosan az osztrák szint. Mai, huszonegyedik század eleji elégedetlenségeink egyik nyilvánvaló tényezője éppen az, hogy látványosan nagy (jövedelemben mérve két-háromszorosa) a szakadék az osztrák és a magyar nivå között, és nem is érezni közeledést az utóbbi tíz-tizenöt évben, miközben nemzetközi jogi, sőt egy évtizede munkaügyi és egyéb praktikus vonatkozásokban valóban egy térséghez tartozunk.

Mai ügyeink kommentálása előtt azonban egy olyan történelmi vonatkozást tartok fontosnak megemlíteni, amely nem elsődleges, ám mégis lényeges annak megértéséhez, ami Magyarországon 1956-ban történt. Nem az anyagi nehézségek vitték utcára előbb a fiatalokat, majd a munkásokat októberben, és nem a rezsím gazdasági hatékonytalanságának mindennapos megnyilvánulásai vezettek a forradalom széles körű társadalmi támogatottságához. Ám a napi élet anyagi nehézségei hozzájárultak a felismeréshez: baj van az országra kényszerített berendezkedéssel. Erről egy szűk évtized alatt elég bizonyítékot szerezhetett az, aki nyitott szemmel járt. Azt, hogy a végletesen centralizált, egyetlen politikai központból félkatonai módszerekkel irányított gazdasági szisztéma nem lehet hatékony és hosszú távon működőképes, a szakértők meglehetősen széles köre vagy eleve tudta, vagy hamar felfogta, amint arról az 1953-as első reformkísérletek tanúskodnak. Az évtized közepére a szakmai körökön már messze túlnőtt a keserű felismerés.

De nem is meglepő, hogy a szovjet mintára kialakított rendszer minálunk nem működött jól. Magyarország – és igaz ez Csehszlovákiára, Lengyelországra, vagyis a kelet-európai térség eleve fejlettebb, iparosodottabb, polgárosodottabb felére – ugyanis gazdasági szerkezete, országmérete, erőforrás-elérhetősége alapján nem számított a huszadik század közepén olyan peremvidéki, harmadik világbeli társadalomnak, amelyben az erőltetett központosítás és iparosítás sikerrel kecsegtetett. Fejlettebb társadalmi viszonyok között, ahol a magánkezdeményezés, a magántőke, a vállalkozói kultúra gyengesége vagy hiánya okán eleve kétségesnek látszott a polgári út követése, inkább lehetett létalapja a nemzetgazdasági tervezésnek, a gazdasági erőkoncentrációnak.

A kelet-közép-európai térségben persze – az egy Ausztria kivételével, ahonnan 1955-ben nagy meglepetésre kivonultak a szovjet csapatok, és így a polgári fejlődés folytatható lett – eleve nem maradt esély a piacgazdasági (kapitalista) elvű polgárosodási pálya követésére. Aki ezt belátta és tehette, a határok lezárása előtt emigrált. Mások különösebb illúzió nélkül megpróbálták kialakítani egy olyan életmódot, amely mellett az egyéni, családi au-

tonómia keretei a lehetséges mértékig megőrizhetők. Megint mások hittek és reménykedtek az erőközpontosítástól várható modernizációban („megfor-
gatjuk az egész világot”), legalábbis eleinte. Egyre többen, még a hatalom
sáncain belül is, idővel a direkt tervezgazdaságból fakadó szervei bajok mérsék-
lésének módzatait kezdték keresni, abban reménykedve, hogy hátha talál-
hatók a helyzethez igazodó rendszerváltozatok.

Magyarországon 1953-ra elég világossá vált, hogy a nagy és kis vállalko-
zások államosítása, a gazdaság militarizálása, a pénzkultúra lecsupaszítása,
a külkereskedelem természetes (nyugati) irányainak megfordítása, minden
lényeges és lényegtelen döntésnek a párt-állami bürokráciához való telepí-
tése az életszínvonal esésével jár. A központosítás, a nagy üzemméret elvi-
leg adhat lökést a termelésnövekedésnek, ám a természeténél fogva külsőleg
nyitott, kis-közepes méretű országban a tömegtermeléstől remélt előnyök
nem tudnak megvalósulni. Másképp volt mindez a sokkal fejletlenebb szint-
ről induló orosz (majd később a kínai, vietnami) esetben, de még ott is hama-
sosan felléptek az erőltetett iparosításnak a hátrányai.

Belátható, hogy tömegtermékek nagy volumenű gyártása csak bizonyos
ország méret, természeti és társadalmi adottságok mellett hozza a remélt ered-
ményeket. A mi térségünk adottságai mások voltak. Az adottságok és a hata-
lom által kitűzött iparosítási cél közötti ellentmondás feloldásának ilyenkor
két módzata adódik: ennek egyikeként bölcsen felhagynak az adottságokkal
nem adekvát termelési mód erőltetésével. A másik mód az, ha kikényszerítik
a feltételek létrejöttét. Nos, a magyar 56-nak a leverettetés ellenére is elért
történelmi eredménye az, hogy az eredeti, ortodox szovjet modell visszaál-
lítását meg sem kísérelték, a moszkvai minta betű szerinti követéséhez sem
a szovjetek, sem magyarországi képviselőik nem ragaszkodtak mereven.
Mégsem mondhatjuk ki, hogy az első, bölcs utat választotta volna a rezsim,
mert a téesszervezés és a nehéziparosítás, a modell kiépítése azért csak
folytatódott. Az erőltetett urbanizálódás, az agrárképességnek az új ipari
városokba terelése, a tervezgazdaságok közötti termelészakosítás és árucse-
re (KGST), a társadalmi életmód homogenizálása, a „szocialista embertípus”
megteremtésének kísérlete mind-mind azt szolgálta, hogy megteremtődjenek
a szocialista nagyipari (nem-piaci) rendszer szükséges előfeltételei, ame-
lyek fennállása esetén elvileg elvárhatók a tömegtermelés eredményei.

Be kell látnunk, hogy idővel elég nagy mértékben ki is alakult az a tár-
sadalmi-gazdasági struktúra, amely a társadalmi fejlettség alacsony-köze-
pes szintjén jó növekedési statisztikákkal büszkélkedhetett: lásd „a mun-
ka frontján elért termelési sikereket” az 1950-es és 1960-as évek során
a Szovjetunióban és a szatellit országokban. A fényes termelési adatok egy
ideig a Nyugat utolérésének ígéretét hordozták, mielőtt a rendszer belső
ellentmondásainak kiéleződése gátat nem szabott a további fejlődésnek.
A magyar 1956 ugyan segített abban, hogy szovjet típusú rendszer a maga
teljességében ne tudjon létrejönni minálunk, de a rákövetkező évtizedekben
így is tartósan deformálódott a társadalmunk. Mindaz, ami megvalósult
a kommunista társadalmi mérnökségből és a tervezgazdasági struktúrából,
később, a rendszerváltozás bekövetkeztekor keserves feladatok elé állí-
totta hazánkat. Mai gondjaink egy része is közvetlenül levezethető abból
az ipari, települési, foglalkoztatási szerkezetből, társadalmi attitűd- és ér-
tékrendszerből, amely a „szocializmus építése” során elég széles társadal-
mi méretekben mégiscsak kifejlődött.

Ma már jól dokumentált gazdaságtörténeti tény, hogy állami centralizációval nem lehet utolérni a fejlett piacgazdaságokat, mivel a centralizált rendszer saját belső ellentmondásainak és gyengeségeinek visszahúzó ereje egy ponton túl meghaladja a politikai akarat és központi irányítás növekedésgyorsító hatását. Az ilyen rezsimek – újabb keletű szóhasználattal – a közepes fejlettség csapdájába kerülnek bele. Mindenesetre az is tény, hogy a társadalmi rendszerek közötti gazdasági és technológiai versengés hamar eldőlt a nyugat javára, és idővel látványossá vált a kelet és a nyugat (máshol, mint Korea esetében: az észak és a dél) közötti szakadék. Globális méretekben az 1980-as évek közepén-végén vált nyilvánvalóvá, hogy a szocialista-kommunista rezsimekben a katonapolitikai versengés gazdasági alapjai végleg megrendültek. A remények szétfoslása szorította rá a gorbacsovi szovjet vezetést a történelmi visszavonulásra.

Am ezzel előrefutottunk a rendszerváltozáshoz; az 1950-es évek legelején mindezt nem lehetett ilyen világosan előre látni. Azt azonban addigra már megérezte a magyar társadalom, hogy a korábbi intézményi, társadalmi rend erőszakos lebontása hatalmas veszteségekkel jár. A háborúban lerombolt ország újjáépítésére fordított társadalmi energiák egy része kárba vészett az új rezsim ésszerűtlenségei miatt. A fényes jövő ígéretével kikényszerített áldozathozatal értelméről mind kevesebben lehettek meggyőzve. 1956-ban a háborúnak már több mint tíz éve vége, de minálunk még mindig félig háborús viszonyok uralkodnak: élelmiszerhiány, ellátási gondok, szénszünet az iskolában, holott addigra a szintén sokat szenvedett Nyugat (a magyar vonatkoztatási keretbe tartozó Nyugat-Németország, Ausztria) a gyors gazdasági emelkedési pályán haladt.

A nemzetközi viszonyítás minálunk különösen fontos társadalmi erővel bír. Okkal, hiszen a modern magyar gazdaság, a magyar kapitalizmus a 19. század második felében a Monarchia keretein belül jön létre, állandó kölcsönkapcsolatban (és versengésben) a birodalom többi részével. A mi viszonyainknak a másokéhoz – legfőképpen az osztrákokéhoz – való szokásos hozzájárása nem valami túlhajtott utolérési mánia, sem nemzeti lelkiülettorzulás, hanem természetes reflex. Igaz, a politikai rendszer még rá is erősíthet az összemérési, méricskélési hajlamra. A Monarchián belül a magyar érdekek megfogalmazása nyilvánvalóan mindennapos gyakorlattá tette a Béccsel szembeni összehasonlítgatást. Majd a világháborús vereséget követően az immár szuverén Magyarország önképének kialakításában fontos tényező lett az, hogy hol tartunk a szintén új államalakulathoz, Ausztriához képest. És amikor úgymond új ország teremtését, a régi rendszer gyors meghaladását ígerte a kommunista párt, maga emelte stratégiai rangra az utolérés és elhagyás ügyét.

Az ötvenes években az emberek alig utazhattak, nem volt egyszerű a tájékozódás, de mégsem maradt titokban, hogy a természetes referenciországainkhoz nemcsak hogy nem kerülünk közelebb, hanem egyre nagyobb a lemaradásunk. A hivatalos propaganda persze ennek ellenkezőjét állította: a jelenről szóló termelési adatokat felfele kozmetikázta a hazai statisztika. De a tendenciózus beállításból a múlt sem maradt ki. A rezsim tudósai máig kiható módon igyekeztek úgy interpretálni a történelmet, hogy a szocialista rezsim kedvezően kerüljön ki a magyar előzményekkel való összevetésben. Ezt szolgálta a két világháború közötti éra meglevő gyengeségeinek felerősítése, teljesítményeinek elhallgatása. Ha ugyanis sikerül a megelőző évtizedek magyar társadalmát elmaradott, félféudális agrárországnak beállítani, akkor a szovjet hatalmi-katonai célokat szolgáló erőltetett iparosítás egészen pozitív szint kaphat.

A valóság azonban más volt. Nem kell a Horthy-rendszer apologetájának lennünk ahhoz, hogy a Trianon utáni negyedszázad kapitalista fejlődésének tényeit elismerjük. A korszakra esik ugyan a nagy gazdasági világválság, amely a maga súlyos dekonjunkturális és deflációs éveivel megtörte egy időre az új országkeretek közötti piaci fejlődést, ám az időszak egészséges figyelemre méltó megújulási és modernizációs képességet mutatott fel a magyar nemzetgazdaság. A világválság 1931-ben sújtja legkeményebben a háború utáni újraindulás sokkjából éppen csak magához térő országot, és a nehéz viszonyok alapot adnak akár a népi írók, akár a szociáldemokraták, a szakszervezeti vezetők által képviselt társadalmi kritikáknak. De a magyar gazdasági élet figyelemreméltó alkalmazkodási képességet mutatott, és megerősödve került ki a válságból, a foglalkoztatás javult, a termelés nőtt, már a későbbi évek hadikonjunktúráját megelőzően is.

Az utóbbi években a magyar történészek által korábban használt adatoknál alaposabb hazai és nemzetközi elemzések láttak napvilágot: ezek alapján a két világháború közötti időszak gazdasági teljesítményéről a sokáig egyeduralgó marxista történelemtudomány által terjesztett képnél pozitívabb benyomást kapunk. Az adatok szerint nemzetközi összehasonlásban jól látszik, hogy Ausztriához az 1930-as években került a legközelebb a magyar nemzetgazdaság átlagos fejlettségi szintje; 70 százalékos körüli értékkel jobban teljesített az ország ebben az összehasonlásban, mint a Monarchia idején, amikor is a mai Ausztriát alkotó tartományok szintjének 60 százalékosán állt a magyar fejlettség. Majd a 20. század derekától gyorsul fel hazánk gazdasági leszakadása: Tomka Béla közleményei szerint az egy főre jutó magyarországi GDP 1960-ban az osztrák szint 56 százalékát teszi ki, és ezt követően még előnytelenebbé válik a kép: 1970-ben 52 százalékra és 1980-ban már csak 42 százalékra mérséklődik az osztrákhöz mért magyar relatív szint.

Az ilyen és hasonló adatokkal természetesen csak az elemzők foglalkoznak, ezekkel nincs dolga a nagyközönségnek. De az adatok olyan múltbeli viszonyokat foglalnak számokba, amelyekről közvetlen és áttételes ismeretek alapján a társadalomban kialakul egy kép, az pedig beleépül az emberek gondolkodásába és nézeteibe, bárhogya akarja a hatalom manipulálni a múlt emlékeit. Az ötvenes évek ideológiai kísérletének az is része volt, hogy a valóságosnál rosszabb beállításban tűnjön fel a magyar közelmúlt. A kortárs nyugati fejlődésnek is az árnyoldalait hangsúlyozták, kihasználva azt, hogy a világháborút követő években kevesek szerezhettek közvetlen tapasztalatot a demokratikus piacgazdaságok működéséről.

A manipulációnak persze megvannak a határai, sőt vissza is üt, ha a személyes benyomástól teljesen eltér a felülről ránk tukmált értékelés. Nyilván a „szocialista építés” első időszakában is széles körben ismert volt, hogy túllünk nyugatabbra másként, jobban élnek. Majd a megszorított turistautak révén mind többen közvetlen betekintést kaptak a gyorsan gazdagodó európai világba, még ha csupán felületesen is, hiszen a turista inkább látja az anyagi fogyasztás jegyeit, mint azt a fegyelmezett, kemény termelési rendszert, amely az anyagi javak bőségének előállítását lehetővé teszi.

Így eshetett meg, hogy a szocialista évtizedek állami propagandájának hitelvesztése következtében a rendszerváltozás pillanatára a nyugat-európai piacgazdaságokról, Amerikáról már szinte idealizált kép alakult ki a kelet-európai térség népeiben. A kommunista rezsimeknek ez a különös propagandacsődje azután meg is nehezíti az 1990-es években ténylegesen létrejövő

piacgazdasági viszonyok megértését és elfogadását, és egyik tényezője lesz a rendszerváltozás során hamar beálló csalódottságnak, társadalmi méretű elégedetlenségnek.

Amikor tehát a magyar rendszerváltozás társadalmi támogatottságának, az európai visszacsatlakozás gyengülő elfogadottságának a tényezőit keressük, nem elég csupán a gazdasági adatokat nézni, a mögöttük megtalálható tényleges viszonyokat kell számba vennünk. Ám a gazdasági teljesítmény, főleg a termelékenység, a bérek, a lakossági fogyasztás mutatói már önmagukban is elégséges alapot adnak a társadalom nagy részében élő elégedetlenséghez: negyed évszázad múltán a magyar nemzeti jövedelem alig egyharmaddal haladja meg az előző rezsim utolsó évének szintjét. Ehhez jön az, ami a vonatkozási kereten belül végbement: a gyors osztrák, német fejlődés. Ehhez a térséghez mérve ma jóval 50 százalék alatt van az egy főre jutó reál-GDP mutatónk, amely figyelembe veszi az alacsonyabb hazai árszintet. Anélkül, csupán az itt forintban, ott euróban mért jövedelmek összehasonlítása alapján még kiáltóbb lenne a nyugati szomszédjaink anyagi előnye.

De valóban sokat számít-e ez? Hiszen volt időnk hozzászokni a nyugatiak gazdasági fölényéhez. Most számít igazán! Két okból is. Először is azért, mert most ténylegesen egyenrangú tagjai lettünk az integrációs szervezetnek – csak éppen nyilvánvalóan és jól láthatóan sokkalta szegényebbként a legtöbb taghoz képest. Másodszor pedig a külföldi munkavállalási korlátok lebontása révén reális egyéni életstratégia lett az, hogy valaki gazdagabb országban vállaljon munkát, átmenetileg vagy tartósan. Százvezek már meghoztak ilyen döntést, millióra tehető azok száma, akik ilyenén gondolkodnak. És még előttünk áll annak a kétségbevonhatatlan ténynek a felismerése, hogy a nálunk hagyományosan kevésbé fejlett, szegényebb szomszédaink is elének kerültek az egy főre jutó jövedelem terén. A szlovákiai, lengyelországi, csehországi munkavállalás ugyan még nem merül fel kimutatható mértékben, és az ottani jövedelmi előny is mérsékelt ahhoz, hogy jelentős munkaerőmozgást indukáljon, de lélektani hatása nagy lehet. A romániai bérek hozzánk képesti gyors felzárkózása pedig nem is csupán lélektani hatású: lényegében megszüntette a produktív munkaerő felénk irányuló migrálását, amely javított hazánk migrációs mérlegén. Az erdélyi magyarok (és nemcsak magyarok) itteni munkavállalása, esetleg áttelepülése egy ideig tompította és elfedte a nyugat-európai irányú magyar migrációs folyamatokból adódó munkaerő-vesztéséget.

Az anyagi helyzet, a bérszint, a vásárlóerő – ezzel kezdtük az eszmefuttatást – azonban nem minden. A polgári társadalmi rend a szabadságok és a részvétel (felelősség) lehetőségét foglalja magába, és emellett, ha nem is mellékesként, ígéri az anyagi boldogulás esélyét. Ha ez utóbbi vonatkozásban – sokak érzése, sőt kemény adatok sora szerint – egy adott társadalom adott időszakban másoknál és saját várakozásánál rosszabbul teljesít, akkor a konkrét gazdasági vonatkozásokon túl érdemes megvizsgálni a nagyobb ügyet. És ez a nagyobb ügy magának a polgári rendnek a minősége, épsége, teherviselő képessége, jövője.

SZERZŐINK

BALOG ZOLTÁN (1958, Ózd, 1958) református lelkész, országgyűlési képviselő. A miniszterelnök egyházügyi főtanácsadója (1998–2002). Az Országgyűlés Emberjogi Bizottságának elnöke. 2010-től a Fidesz-kormány társadalmi felzárkóztatásért felelős államtitkára.

BOD PÉTER ÁKOS (Szigetvár, 1951) közgazdász, egyetemi tanár. 1990–1991-ben gazdasági miniszter, 1991–1994-ben a Magyar Nemzeti Bank elnöke. Jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem tanszékvezetője. A *Magyar Szemle* és a *Hungarian Review* közgazdasági szemleírója, a sajtó és média rendszeres szereplője. F. m.: *A vállalkozó állam a mai tőkés gazdaságban* (1987), *Rendszerváltozás Kelet-Közép-Európában* (Leszek Balcerowiczsal, Václav Klauszal, 1997), *Pénz, hatalom, erkölcs. Tanulmányok a gazdasági rendszerváltás időszakából* (1997), *A pénz világa – a világ pénze* (2001), *Gazdaságpolitika* (2002), *Közgazdaságtan* (2006), *Az elpolitizált gazdaság* (2011), *Pénzügyi alapok. Tapasztalatok és tanulságok pénzügyi válság után* (2012).

BOGÁRDI SZABÓ ISTVÁN (1956, Sárboárd) 2003-tól a Magyarországi Református Egyház Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke. 1998-tól a Pápai Református Teológiai Akadémia tanszékvezető tanára, 1999-től egyetemi tanár. 1999 óta a Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány kuratóriumának tagja. 2015-ben a Magyarországi Református Egyház Zsinata lelkészi elnökévé választották.

BÓNIS FERENC (Miskolc, 1932) zene-történész, az MTA doktora. F. d.: Erkel Ferenc-díj (1973), A Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztje

(1992), Széchenyi-díj (2008). 2007-ig a Magyar Kodály Társaság elnöke, 2012-ig az Erkel Ferenc Társaság elnöke. A Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Bizottságának tagja. Számos zenetudományi munka szerzője, illetve szerkesztője.

DÁVID GYULA (1928, Árapatak, Háromszék vm.) irodalomtörténész, művelődésszervező, szerkesztő, a magyar irodalomtudomány doktora, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) elnöke, jelenleg tiszteletbeli elnöke. 1951-től az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó kolozsvári szerkesztője, 1953–1956 között a Bolyai Egyetemen aspiráns, majd tanársegéd. 1957-ben letartóztatják és hétévi börtönbüntetésre ítélik az 1956-os forradalommal és szabadságharcra való rokonszenvezéséért, 1964-ben szabadul; rehabilitálásáig, 1969-ig fizikai munkásként, majd szabadúszó íróként dolgozik. 1970–1992 között a Kriterion, 1992 óta a Polis Könyvkiadó szerkesztője. F. m.: *Jókai Mór* (kismonográfia, 1971), *Petőfi Erdélyben* (Mikó Imrével, 1972), *Tolnai Lajos Marosvásárhelyen* (1974), *Találkozások* (1976), *Magyar irodalom – világirodalom* (2003), *Írók, művek, műhelyek Erdélyben* (2005). Megjelenés előtt: *1956 Erdélyben – és ami utána következett* c. tanulmánykötete. A *Romániai magyar irodalmi lexikon* (1981–2010) munkatársa, a III. kötettől főszerkesztője. Gondozásában jelentek meg 1998–2014 között a Bánffy Miklós- és Reményik Sándor-életműsorozat kötetei.

ENTZ GÉZA (1913–1993) művészet-történész. A Pázmány Péter Tudományegyetemen Hekler Antal tanítványa. Pályája a Szépművészeti Múzeumban indult, majd 1941-től a kolozsvári Egyetemi Könyvtár

munkatársa. 1945-1950-ig a Bolyai Tudományegyetem Művészettörténeti tanszékének vezetője. Budapestre visszatérve 1957-től nyugdíjba vonulásáig az Országos Műemléki Felügyelőség tudományos osztályának vezetőjeként meghatározó szerepet játszott a magyar műemlékvédelem magas színvonalú elméleti megalapozásában, szervezeti kiépítésében és gyakorlati tevékenységében. 1966-tól a budapesti Képzőművészeti Főiskolán a korszerű restaurátorképzést szervezi meg. Nagyszámú, a magyar középkor építészettörténete szempontjából alapvető tanulmánya mellett legfontosabb munkái: *A gyulafehérvári székesegyház úttörő monográfiája* (1958), a magyar középkori építészet több nagy lélegzetű összefoglalása és Erdély román kori, valamint gótikus építészetéről elkészített kétkötetes korpusza.

FÁY ZOLTÁN (Baja, 1966) könyvtáros, közíró. Az ELTE-n és a PPKE HTK-n tanult. A *Magyar Szemle* egyháziügyi szemléirője. Írásai jelentek meg többek között az *Új Magyarországon*, a *Napi Magyarországon*, a *Magyar Időkben* és a *Magyar Nemzetben*.

GRÓH GÁSPÁR (Budapest, 1953) irodalomtörténész, kritikus. A *Magyar Szemle* főszerkesztő-helyettese, a Köztársasági Elnöki Hivatal igazgatója. Pethő Sándor-díjas. F. m.: *Egymásért vagyunk*. (Tanulmányok, kritikák, 2000) *Nézni a láthatatlant* (Kisesszék, 2005), *Határ. Oknélkül* (Tanulmányok, kritikák, 2006), *A következmények országa* (2011), *A magyarság rendeltetéséről* (2013).

ILLYÉS MÁRIA (1944, Budapest) művészettörténész, műkritikus. 1975–1992-ben a Szépművészeti Múzeum 19–20. századi gyűjteményében dolgozott. Írásai a 19. és 20. századi

magyar és európai művészettel foglalkoznak. Édesapja, Illyés Gyula irodalmi hagyatékának gondozója. F. m.: *19. századi francia művek* (magyarul és franciául, 2002).

JÁSDI ISTVÁN (1947, Budapest), közgazdász, vállalatvezető, majd 1998 óta borosgazda Csupakon. 2005-től a Magyar Független Szőlő- és Bortermelő Szövetsége (Vindependent), majd 2010-től a Pannon Bormíves Céh elnöke. 2005-től 2010-ig a Párizsban székelő, európai családi borászatokat tömörítő szervezet, a CEVI alelnöke. 2010-ben jelent meg *Szerenád a szőlőben* című kötete, a magyar borral kapcsolatos írásai rendszeresen jelennek meg az elektronikus és nyomtatott sajtóban.

KODOLÁNYI GYULA (Budapest, 1942) költő, műfordító, esszéista. 1970–89-ig az ELTE-n, 2004–2009-ig az atlantai Emory Egyetemen tanít. 1987–1990-ben részt vesz a rendszer-változtató ellenzéki mozgalmakban. 1990–1994: miniszterelnökségi államtitkár. 1992 óta a *Magyar Szemle*, 2010-től a *Hungarian Review* főszerkesztője. Tizennégy önálló kötete jelent meg. F.d.: a Magyar Érdemrend Középkeresztje a csillaggal (2012); Prima Primissima (2015).

MARTONYI JÁNOS (1944, Kolozsvár) az állam- és jogtudományok kandidátusa (1979), politikus, jogtudós, diplomata, ügyvéd, egyetemi tanár. 1984 és 1994 között különböző pozíciókat töltött be a Külkereskedelmi, illetve Kereskedelmi Minisztériumban, 1990–1994 között közigazgatási államtitkár a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Minisztériumában, később a Külügyminisztériumban. Az első és második Orbán-kormány külügyminisztere (1998–2002, 2010–2014). 1987 óta számos magyar és külföldi egyetemen oktat, tagja a Professzo-

rok Batthyány Körének és a Tudományok és Művészetek Európai Akadémiájának. Évtizedek óta publikál tanulmányokat és esszéket a nemzetközi gazdasági és kereskedelmi jog, a versenyjog, az európai integráció, a közép-európai együttműködés valamint a geopolitika és a globális szabályozások témakörében. Nemzetközi választottbíró. F.d.: a Magyar Köztársasági Érdemrend Középkeresztje a csillaggal, a francia Becsületrend (parancsnoki és főtiszti fokozat), a francia Nemzeti Érdemrend, valamint japán, brit, osztrák, lengyel, bolgár állami kitüntetések.

ORBÁN VIKTOR (1963, Székesfehérvár) politikus, országgyűlési képviselő. 1998–2002-ben és 2010-től a Magyar Köztársaság miniszterelnöke.

S. KIRÁLY BÉLA (Sóvárád, 1957) közíró, politológus, a *Magyar Szemle* szerkesztője, a Magyar Politikatudományi Társaság tagja. A Kolozsvári Babes–Bolyai Egyetem filozófia-történelem szakán, majd az ELTE politoló-

gia szakán végzett. Társadalomismeretet tanult Eindhovenben világbanki ösztöndíjjal.

SZAJLAI CSABA (1968, Eger) gazdasági újságíró, a Magyar Hírlap gazdasági rovatvezetője és főmunkatársa, az Echo Televízióban az Analízis műsorvezetője, valamint a Trend FM Nap vendége című műsor szerkesztő-műsorvezetője. Diplomáját Budapesten szerezte, számos nyugat-európai és amerikai tanulmányúton vett részt. Elsősorban a fiskális és monetáris politikára, valamint a rendszerszintű pénzügyekre specializálódott. Korábban a Magyar Nemzet belpolitikai, valamint gazdasági rovatát vezette. Ezt megelőzően dolgozott Világgazdaságnak, illetve a KÁPÉ-nál is. A Fidesz képviselőjeként 1990–1994 között önkormányzati képviselői választott tisztséget töltött be. F.d.: A Magyar Nemzeti Bank szakmai kitüntetése (2006), Díj a magyar gazdaságért elismerés (Nemzetgazdasági Minisztérium, 2014), Kamera Korrekció különdíj (az Analízis című műsorért, 2015).

ÉPÍTÉSZET

TANULMÁNYOK

MORAVÁNSZKY ÁKOS

Az építészet rehumanizálása. A közös alap keresése a második világháború után

JÁSZ BORBÁLA

A ház mint életszerszám. Le Corbusier hatásának elemzése Kozma Lajos építészet-elméletében

ROZSNYAI JÓZSEF

A Corvin Áruház és a helyén állt Apolló Projectograph Színház épületének története

KATHARINA ROTERS - SZOLNOKI JÓZSEF

Tetovált házak - avagy a gulyáskommunizmus ornamentikája

ADY MÁRIA

Nem olyan lakótelep

RECENZIO

KESZEG ANNA

A szocialista realizmus magyar genealógiája. Scheibner Tamás könyvéről

SZILVAY GERGELY

Twitter-demokrácia. Molnár Attila Károly könyvéről

SZÁZADVÉG

ÚJ FOLYAM

80.

2016/2.
SZÁM

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477, 472-0318

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány

Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:

GRANASZTÓI GYÖRGY

Főszerkesztő:
KODOLÁNYI GYULA

Nyomda:
PAUKER NYOMDAIPARI KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest

Előfizetésben megrendelhető az
ország bármely postáján, a hírlapot
kézbesítőknél, www.posta.hu

WEBSHOP-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu
címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest
címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a
Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu
WEBSHOP-ban ([https://eshop.posta.hu/](https://eshop.posta.hu/storefront/)
[storefront/](https://eshop.posta.hu/storefront/)), 1900 Budapest, 06-1-767-

8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:

Egy évre 4980 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:

11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:

daneh@posta.hu

Tengerentúlra

hajóval fél évre: 16 000 Ft,

légipostán: 18 000 Ft;

Európába: 15 000 Ft;

elsőbbséggel: 17 000 Ft.

Külföldön a befizetés időpontjában

érvényes árfolyamon

ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban,
és a Magyar
Szemle Könyvekkel
együtt az alábbi
könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrassy út 45.);

LITEA KÖNYVESBOLT
(I., Hess András tér 4.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint az
ALEXANDRA és
a LÍRA hálózatában is,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni,
és igyekszünk azokat megőrizni.

Ha nem sikerülne, szíves
elnézésüket kérjük.

A szerk.

VOLUME VII, NO. 5

BUDAPEST

SEPTEMBER 2016

HUNGARIAN REVIEW

A bi-monthly journal from Central Europe

In Memoriam György Granasztói – Addresses by VIKTOR ORBÁN and GYULA KODOLÁNYI • CSABA SZAJLAI György Matolcsy's Half Term at the Helm of the Hungarian National Bank • NICHOLAS T. PARSONS Brexit and the Anti-Democrats • THE HUNGARIAN REVOLUTION OF 1956: JOHN O'SULLIVAN Hungary 1956 – The Awakening of My Political Imagination • FRIENDS OF HUNGARY FOUNDATION My Revolution – Personal recollections • GEORGE GÖMÖRI Chronicle of an Extraordinary Year • TONY BRINKLEY on Ode to Stalin • OSIP MANDELSHTAM Ode to Stalin

A hűséges embereknek két fajtájuk van. Vannak, akiktől erőfeszítést követel, hogy kitartsanak valami mellett, akiknek komoly energiákat kell mozgósítaniuk, hogy életüket a megfelelő ösvényen, a hűség útján tartsák, és még inkább ahhoz, hogy az időnként padkára csúszó szekerük lovait visszatereljék a biztos úttestre. És vannak, akik számára a hűséges élet természetes módon árad. Ha kell, a kitaposott ösvényeken, ha kell, új utakat törve halad a beteljesülés felé. Granasztói György az utóbbiak közé tartozott.

Orbán Viktor

A Nyugathoz tartozunk, kulturálisan, geopolitikailag, biztonságpolitikailag, gazdaságilag egyaránt. Ez azt is jelenti, hogy nem vagyunk híd. Nem az a rendeltetésünk, hogy összekössünk két különböző partot, világot, kultúrát, civilizációt. Nem híd vagyunk, hanem hídfő, ami tehát szilárdan az egyik parton épült és onnan nem mozgatható el, de arra szolgál, hogy onnan a másik partra hidak épüljenek. Szilárd, biztonságos hídhöz szilárd és biztos hídfő kell.

Martonyi János

(Bartók) Kórházba kerüléséig dolgozott a III. zongoraverseny partitúrájában. A mű lassú szakaszát egy Beethoven ihlette áhítatos dallam keretezi: „Egy meggyógyult beteg szent hálaéneke”. Ez volt Bartók utolsó, befejezett tétele, a halandóságból ezzel lépett át a halhatatlanságba.

Bónis Ferenc

Tudod-e hogy miért teremtette az Úristen a pityókát? – Nem tudom – feleltem –, amire jött az idős pap-nagybácsi válasza: Azért, hogy a szegény embernek is legyen, amiről egy rend bőrt lehúznia!...

Dávid Gyula idézi Tamási Áront

Csoóri Sándor e földi elvesztésénél még fájdalmasabb számomra, hogy fájdalommal ment el. Nem fizikai szenvedés miatt, nem is egyéni elmúlása okán. Mint apám, ő is úgy érezte, hogy életének mozgatóereje, a világ jobbításáért folytatott harca nem volt eléggé sikeres. Ha van méltó utókor, lesz mit helyrehoznia.

Illyés Mária

830 Ft

